A-10179

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

ÜHENDUSES ÜLDAJALOOGA

ALGKOOLI
V ÕPPEAASTA

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

A-10179

J. Adamson

Eesti ajalugu

ühenduses üldajalooga

Algkooli V õppeaastale

VII trükk

240030

K./Ü. „LOODUS", TARTU
1936

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. P ü r k o p.

K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1936.

I. Eelajalooline aeg.

A. Kivi- ja pronksiaeg.

1. Mis räägib meile rahvaste minevikust?

Ajaloo ülesanne. Läinud õppeaastal kuulsime, et elu muutub aegamööda, järk-järgult. Noorem põlv õpib vanemalt ja täiendab, mis õppinud oma eelkäijailt. Nii kestab see igavesti. Ajaloo ülesanne seisabki selles, et näidata meile, kuidas kogu inimsoo elu on edenenud aastakümnete, -sadade ja -tuhandete jooksul, kord-korralt muutudes ja täienedes.

Ajalooline aeg. Elu muutub tunduvalt paari inimese-ea jooksul, muutub aga palju suuremal määral aastasadade ja -tuhandete vältel. Kuidas inimesed üks-, kaks- või koguni mitusada aastat tagasi elasid, sellest on meil kindlad teated. Haritud inimesed on tähtsamad sündmused üles kirjutanud ja nii nad meile jäädvustanud. Ligi 700 aastat tagasi tulid sakslased paganausulistele eestlastele, liivlastele ja lätlastele ristiusku kuulutama, neid ja nende maid alla heitma. Liivlased ja lätlased, kes elasid eestlastest lõuna pool, heideti kõige pealt alla. Järg tuli varsti ka meie esivanemate kätte. Uue usu toojaile oli palju tähtsam rahva alistamine ja orjastamine kui ristiusu kuulutamine. Alistatud rahvast ja võidetud maadest loodeti palju kasu. Sellest said eestlased väga hästi aru. Nad pidasid ligi 20 aastat julget ja visa võitlust uue usu toojatega. Kõigest sellest räägib meie ajaraamat, mis kirjutati tol ajal ühe läti preestri poolt.

Aega, millest meil kindlad üleskirjutatud andmed, nimetatakse ajalooliseks ajaks.

Eel-ajalooline aeg. Palju raskem on meil teateid saada veel vanema aja kohta, näit. neli, viis, kuus või enam aastasada enne sakslaste tulekut meie maale. Sellest ajast pole mingisuguseid kirjalikke teateid järele jäänud ei eestlastelt ega naaberrahvastelt. Teated ei tarvitse ainult kirjalikud olla. Kui inimesed veel kirjutamist ei tundnud, anti jutus-

tised oma aja sündmustest edasi suusõnaliselt. Vanemad jutustasid nooremaile ja need omakord edasi. Neist jutustisist kujunesid aegamööda näit. kangelaslood. Nii sündis ka meie kangelaslugu „Kalevipoeg". Viimasest on näha, et esivanemad harisid põldu juba noil hämarail ajul. Kalevipoeg ise töötab põllul hommikust õhtuni ja püüab olla teistele eeskujuks. Põldu harisid nii ülemad kui alamad. Käsitöist oli iseäranis sepatöö lugupeetav. Ka selgub, et meie esivanemad uskusid hinge surematusse. Suures lugupidamises oli nende juures abielu-armastus ja -truudus.

Kaua arvati, et inimsoo ajalugu võime tundma õppida üleskirjutiste ja mitmesuguste suusõnaliste andmete põhjal. Viimaks selgus siiski, et on veel vanemaid aegu, mille kohta puuduvad nii kirjalikud kui ka suusõnalised teated. Neist aegadest jutustavad mitmesugused leiud. Maapõuest on leitud kõige vanema aja inimeste elu- ja matusekohti, inimeste luid, taimede ja loomade jäänuseid, töö- ja sõjariistu jne. Seesuguste leidude najal võime üsna hästi kujutella, kuidas inimesed tol ajal töötasid, sõdisid, surnuid matsid ja mis nad surmast arvasid.

Aega, mille kohta pole mingisuguseid kirjalikke teateid, nimetatakse e e l - a j a l o o l i s e k s a j a k s.

1. Mis on ajaloo ülesandeks? 2. Missugust aega nimetatakse ajalooliseks, missugust eelajalooliseks? 3. Mille kaudu saame teateid möödunud sündmustest ja oludest?

2. Kiviaeg.

Kodumaa loodus kiviajal. Inimene kõigist loomist targem. Kunagi kauges minevikus elas meie kodumaa ja peaaegu kogu Euroopa üle jääaja, mil maad kattis mannerjää. Jääaeg kestis väga kaua. Viimaks muutusid Euroopa maad jälle soojemaks. Meie kodumaad katsid suured tihedad metsad. Teerajakesi polnud peaaegu kuski näha. Põõsastik ja tihedalt kasvavate puude oksad tegid liikumise võimatuks. Päikesekiired ulatusid vaevalt maapinnani. Ürgmetsa hämarikus elutsesid karud, rebased, metshärjad ja palju teisi inimesele hädaohtlikke loomi. Järvi ja suuri veelompidega üle külvatud soid võis leida igal pool. Seal pesitsesid loendamata hulgad veelinde. Sood kubisesid mürgiseist ussidest ja suurtest valusalt nõelavaist sääskedest. Siiski asusid inimesed meie kodumaale elama. Neid meelitasid siia kalarikkad veed ja loomarikkad metsad.

Kiskjad loomad olid inimesele kõige kardetavamad, sest ta oli neist kehaliselt palju nõrgem ja elas seepärast alalises hirmus. Temal puudusid tugevad teravate küüntega jalad ja ka tugevad teravad hambad, millega oleks võinud end kaitsta. Pole siis ime, kui vanema aja inimesed otsisid enestele kaitset ja varju, kus vähegi võimalik. Kõige lihtsam oli puu otsa ronida. Ka siin polnud täiesti kindel, sest mõned loomad, näit. karu, võisid ka sinna kergesti juurde pääseda. Palju julgemana tundis inimene end koopas, mille suuet oli võimalik ühel või teisel teel kinni katta, näit. langenud puudega või nende okstega. Koopa pärast tuli aga tihti loomadega võidelda, kes püüdsid sealsamas leida ulualust. Nii oli vanema aja inimese elu väga raske, võibolla raskem kui ühelgi loomal.

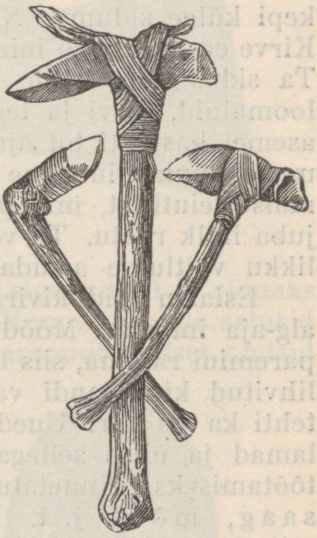

Kiviaja kirveid.

Inimene oli suuremaist loomist kehaliselt nõrgem, kuid sealjuures targem. Temal oli mõistus. Mõistus õpetas inimest ka kõige tugevamaid ja kardetavamaid loomi võitma. Pealegi võis inimene kindlasti jalgadel seistes oma kaht vaba kätt tarvitada. Mõistuse ja vabade käte abiga saigi inimene aja jooksul „looduse kuningaks".

Inimese elust kiviajal. Koopast ja selle lähedusest leiame andmeid inimese elu kohta kiviajal. Selle aja inimene pidi sellega leppima, mis loodus valmis kujul andis. Ta sõi taimi, puuvilja, pähkleid, marju, maitsvaid juuri, seeni jne. Ta ei põlanud ka putukaid, usse, konni, rohutirtse, sisalikke jne. Varsti hakkas ta ka jahti pidama suuremate loomade peale. Looma liha läks toiduks, nahad aga kehakatteks. Suureks abiks olid inimesele võitluses loomadega ja toiduhankimisel r i i s t a d. Esimesed riistad olid muidugi väga lihtsad, näit. kepp, nui ja kivi. Need lihtsad asjad täienesid aegamööda, sest inimene muutus elu sunnil leidlikumaks. Ka õppis ta tuld kasutama, mis tema elu palju hõlpsamaks ja mõnusamaks tegi.

Inimene pani tähele, et kivi kivi vastu lüües üks neist puruneb teravaiks k i l d u d e k s. Neid hakati terariistadena

ühel või teisel juhul tarvitama. Kivikilde teineteise või mõne muu kivi vastu hõõrudes tegi inimene nad teravaks ja andis neile soovitava kuju. Sealjuures jäeti üks ots jämedamaks. Nendega oli võimalik juba edukamalt lõigata juuri, loomaliha või midagi muud. Hiljemini õppis inimene kivi nuia või kepi külge siduma. Nii sai ta mingi kirvetaolise riista. Kirve eeskujul tegi inimene tõmbist kivikillust enesele vasara. Ta sidus kepi külge ka pisemaid, kuid teravaid kivikilde, loomaluid, sarvi ja tegi enesele nii oda või nooli. Nõelte asemel kasutati tol ajal kalaluid ja peenikesi kivikilde. Viimaks leiutas inimene ka vibu. See oli üks tema tähtsamaist leiutisist, mis palju aega nõudis. Nüüd oli inimesel juba hulk riistu. Ta võis paremini töötada ja julgemalt avalikku võitlusse astuda ka suuremate loomadega.

Esialgu olid kiviriistad väga viletsad ja elu õpetas ise alg-aja inimest. Möödusid aastatuhanded ja ta hakkas kivi paremini raiuma, siis lihvima ja kivvi auku puurima. Auguga lihvitud kivi pandi varre otsa ja kirves oli valmis. Nii tehti ka vasar. Uued kiviriistad olid palju kõvemad, kindlamad ja ühes sellega ka vastupidavamad ning tähtsamad töötamiseks. Nimetatud riistadega seltsisid nüüd ka kivist saag, mõõk j. t. Peale lihvitud tööriistade valmistati mitmesuguseid teisi asju koduseks majapidamiseks, näit. korve, potte, kruuse ja kausse. Viimased kolm tehti savist. Pottide ja kausside valmistamiseni jõudis inimene aegamööda. Esimesed kunstlikult valmistatud nõud olid arvatavasti nii seest kui väljast saviga kaetud korvid. Need kuivatati kõvaks esmalt päikese, siis tule paistel. Et puuosad tulel ära põlesid, siis hakati nõusid valmistama ainult savist. Kõige pealt võeti suur tükk savi, suruti viimasesse hästi ümmargune kivi ja poti õõnsus oli valmis. Selle järel võeti kivi välja ja anti potile lõplik kuju, kusjuures potiserv tehti pisut paksem ja tugevam. Korvide punumine ja savinõude valmistamine oli naiste tööks. Nad omandasid aja jooksul selles töös niisuguse oskuse, et valmistasid väga mitmesuguseid potte ja nõusid. Oma ilutunde rahuldamiseks vajutasid nad poti külgedele ilustised kammitaolise või mõne muu riistaga. Kivist tööriistu valmistasid peaasjalikult mehed.

Naisterahvas tundis taimi kõige paremini. Tema õppiski kiududest lõnga ketrama ja riiet kuduma. Inimene ei katnud end nüüd enam loomanahaga, vaid kandis juba kootud riiet. Ta õppis aegamööda taimi kasvatama. Sellest kasvaski välja põllundus, kusjuures esialgu maa tehti kohedaks kep-

pidega. Selle järel tarvitati mingit kõblasetaolist riista ja viimaks atra. Hiljem jõuti ka nii kaugele, et hakati loomi taltsutama ja neid kasvatama. Vanem koduloom oli koer,

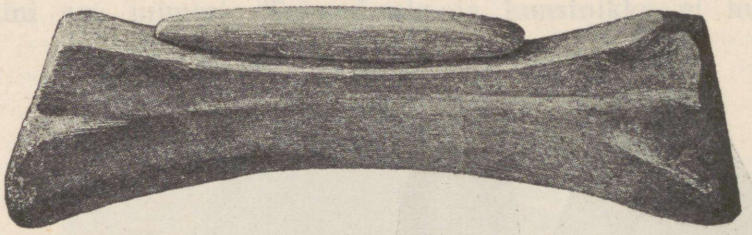

Lihvimisekivi.

kellele järgnesid teised (lehm, lammas, siga, kitsed ja viimaks ka hobune). Ka eluhooned muutusid. Koopa asemele astusid hütid, püstkojad ja vaiehitised, mis paremini kaitset andsid

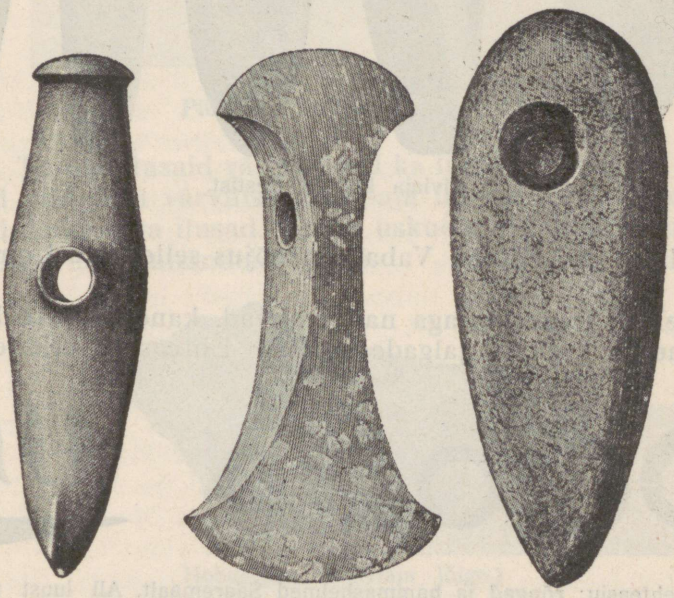

Kiviaja lihvitud ja auguga kirveid Rootsist.

loomade ja vaenlaste vastu. Vaiehitisi leidus võrdlemisi palju näit. Šveitsis ja ka Reini ääres Saksamaal.

Kiviaja lõpul õpitakse ka metalli tundma. Esialgu valmistati kullast ja vasest ehteasju, siis vasest töö- ja sõja-

riistu. Vaiküla elanikud panidki Euroopas aluse metallitööndusele.

Uute paremate riistadega töötades jäi alg-aja inimesel juba enam vaba aega üle. Iga inimene püüab oma kodu

Kiviaja kirveid Eestist.

ilustada ja end ehtida. Vaba aeg mõjus selleks veel omakord kaasa.

Mehed, iseäranis aga naisterahvad, kandsid ehteid juustes, kaelas, käte ja jalgade ümber. Ehteasjad olid esialgu

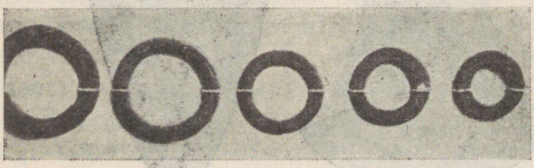

Kiviaja ehteasju: rõngad ja hammashelmed Saaremaalt. All luust terariist.

väga lihtsad. Nad olid tehtud luust, värvilistest ja läikivatest kividest, loomade hammastest ja kihvadest, konnakarpidest j. m. Üsna osav oli alg-aja inimene joonistamises. Tal polnud küll paberit ega lõuendit, samuti pliiatsit ja kunstlikult valmistatud värve. Ainukesteks abinõudeks olid

terav kivikild ja harilikult loodusest saadud värvid — punane, pruun ja must. Alg-aja inimene joonistas oma koopa seinale loomi, kelle peale ta jahti pidas ja kellega ta tihti kokku puutus, näit. mammuteid, metshärgi, põtru ja hobuseid, harvemini aga inimesi. Taimed alg-aja kunstnikku ei huvi-

Piisonhärg. (Kiviaja joonistis.)

tanud. Ta tegi ilusaid väljalõikeid ka luusse ja puusse. Seinte maalid olid tihti värvilised. Alg-aja inimese joonistised olid lihtsad, kuid väga ilusad. Raske uskuda, et leitud joonistised on tehtud aastatuhandeid tagasi.

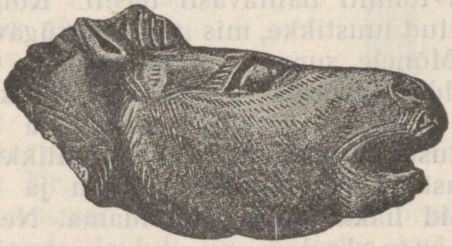

Hobusepea. (Kiviaja lõige.)

Aega, mil töö-, maja- ja sõjariistad valmistati peaasjalikult kivist, nimetatakse kiviajaks.

Alg-aja inimese asupaigad olid vete ääres ka meie kodumaal. Sellest annavad tunnistust leiud, näit. Reiu jõe suudmest Pärnumaal ja Kunda rannalt Virumaal. Mujaltki on leitud kiviaja asju. Reiu jõe põhjast leiti kivikirveid, saage,

peitleid, luust tehtud naaskleid, noole- ja odaotsi, õngekonksusid ja luust nikerdatud jumalakujuke. Samasuguseid asju leiti ka Kunda rannalt. Kundas väikese järve äärest, mis nüüd kuivaks jäänud, leiti umbes 250 luust ja sarvest asja (ahingid, naasklid ja muud tarbeasjad). Leid näitab, et asunduse elanikud on elatanud end jahist ja kalapüügist. Kõik need tööriistad on inimeste päralt, kes elasid mõnede arvamuse järele kas parvedel või isegi vaiehitistes. Kiviaja asju ei ole leitud ainult Eestist, vaid ka teistest maadest, nagu Soomest, Rootsist jne. Kiviaeg valitses meie kodumaal umbes kuni 1700. a. e. Kr. sündimist.

Kiviaja inimese usuelust. Inimene hakkas juba varakult uskuma hauatagusesse ellu. Kiviaja inimesed, nagu meiegi, nägid und, kuid uskusid sealjuures unenäo tõelisusse. Kui nad unes surnut nägid, siis arvasid nad, et ta on uuesti nende juurde tulnud. Ähvardas ta neid, siis oli ta kuri ja võis omastele paha teha, näit. haigusi tuua. Veel meiegi päevil öeldakse sageli, et „kurivaim on temasse läinud". Seepärast püüti neid lepitada. Haigeid katsuti terveks teha mitmesugusel viisil, kas oma aja lihtsate rohtudega või sõnaga. Sai haige „sõnade abil" terveks, siis loeti arstijat n õ i a k s, kes surnutega mõistab ümber käia. Sageli oli nõid ka preestriks. Preester pidi teadma, missuguseid toite ja asju peab surnule hauda kaasa panema, et ta rahulikuks jääks ja inimeste vastu hea oleks, sest tol ajal kardeti vaimusid. Teistes maades maeti surnud maapõue, kuid kivikirstu. Eestis toimiti nähtavasti teisiti. Kolga-Jaani kihelkonnast on leitud luustikke, mis asetatud sügavaisse lihtsaisse haudadesse. Mõnele surnule on alla, haua põhja, pandud kiht turbamulda. Surnute juurest leiti ränikivist kiviriistu, läbipuuritud aukudega saarma-, koera- ja teiste loomade hambaid. Matused korraldati teatava pidulikkusega, osutades surnule austust ja lugupidamist tantsu ja lauluga. Tähtsamaid surnuid hakati isegi jumaldama. Need olid kõrgemad vaimud, j u m a l a d.

1. Missugune oli kodumaa loodus kiviajal? 2. Mille tõttu jäi inimene võitjaks võitluses loodusega? 3. Loenda riistu, mida tarvitas kiviaja inimene? 4. Mille poolest erinevad kiviriistad kiviaja algusest ja lõpust? 5. Kuidas valmistati savinõusid? 6. Mille poolest erinevad inimeste elamud kiviaja algusest ja lõpust? 7. Mida kujutas kiviaja inimene oma piltidel? 8. Miks ei huvitanud sinu arvates kiviaegset kunstnikku taimed joonistamise esemena? 9. Loenda kiviaegse inimese teotsemisalasid! 10. Miks hakkasid kiviaja inimesed uskuma hinge surematust? 11. Kuidas arenes kiviajal ettekujutus jumalaist? 12. Mida pidasid kiviaja inimesed haiguste põhjustajaks? 13. Kui-

das püüti kiviajal surnuid elavatega lepitada? 14. Kus asuvad meie kodumaa tähtsamad kiviaegsed leiukohad? 15. Millal lõppes kiviaeg meie kodumaal?

3. Pronksiaeg.

Pronks saadakse vase ja tina kokkusulatamisel. Tina tõid kaupmehed Hispaaniast ja Inglismaalt ja vahetasid seda merivaigu vastu Läänemere kallastel. Merivaiku hindasid väga kõrgelt kreeklased ja roomlased, kes neist ehteasju valmistasid. Meie kodumaal ei esine mainitud metalle, seepärast on pronksasju leitud siit ainult mõnest üksikust kohast. Need on võõrsilt siia toodud. Saaremaalt on leitud pronkskirves, Muhumaalt pronksoda, mujalt aga ehte- ja iluasju (näit. kaelavõrusid jne.). Arvatavasti tarvitati pronksiajal veel luu- ja kiviriistu. Seega jätkus kiviaeg tegelikult raua-ajani.

Neist vähestest asjadest on osa leitud kalmetest, mis kividest ilma mullata kokku laotud („kivivared"). Surnu pandi maapinnale ja tehti temale paeplaatidest kast või kirst ümber. Pronksiajal sai ka meil teiste rahvaste mõjul kombeks surnut enne matmist põletada, et surnu hing kiiremini oma kehast vabaneks ja puhtaks saaks. Panuseid leiame haudades väga vähe. See on arusaadav, sest pronksiaeg riivas meid ainult mööda minnes.

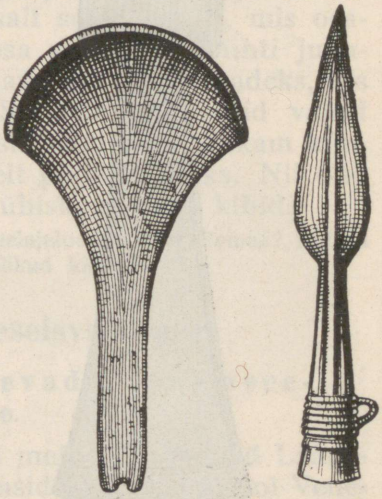

Pronksiaja kirves ja odaots Eestist.

Eestis valitses pronksiaeg 1700.—500. a. e. Kr.

Raua-aeg. Aastast 500 e. Kr. hakkas pronksi välja tõrjuma raud. Rauda leidub nii mägedes kui ka lausmail. Teda pole tarvis teiste metallidega segada. Ta on pronksist kõvem. Rauast hakati ikka enam ja enam töö- ja sõjariistu valmistama. Algas raua-aeg, mis kestis a. 500 e. Kr. kuni 1200 a. p. Kr. Siit algab *ajalooline* aeg.

Kõik Euroopa haritud rahvad on kirjeldatud kolm ajajärku läbi elanud, nii eestlased kui ka teised.

1. Miks leidub meie kodumaal vähe pronksasju? 2. Kunas valitsesid Eestis pronksi- ja raua-aeg? 3. Kuidas maeti meil pronksiajal surnuid?

4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste ühingud.

Perekond. Suguvõsa ja selle vanem. Niisugust aega pole vist olnudki, mil inimesed üksikult omaette oleksid elanud. Juba jahipidajad elasid perekondadena. Mehed käisid jahil ja olid kodunt ära päevade- ja nädalatekaupa. Naiste-

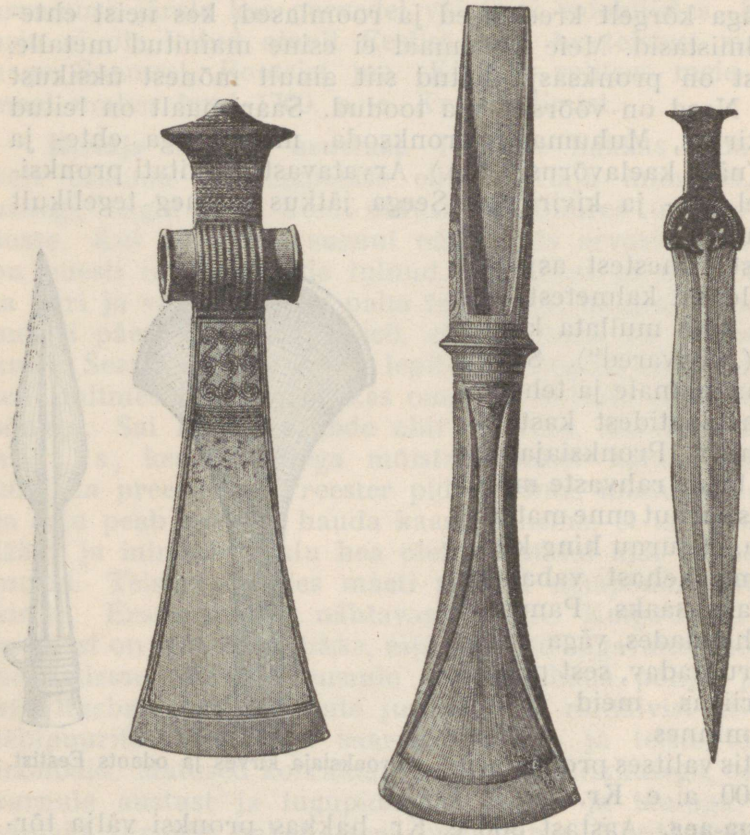

Pronksiaja kirveid ja odaots Rootsist.

rahvad, lapsed ja vanemad inimesed olid kodus. Nad korjasid viljateri, puuvilja ja marju ning valmistasid sellest toitu. Ainult siis, kui suurem jahipidamine ees oli, ühineti suuremaiks rühmiks. Aegamööda karjakasvatamisele ja põlluharimisele üle minnes ühinesid perekonnad suguvõsadeks. See oli nagu suur perekond, mille liikmed end sugulasteks pidasid. Kes väljaspool suguvõsa olid, neid loeti

võõrasteks, koguni vaenlasteks. Igal suguvõsal oli oma vanem ehk pealik. Vanem mõistis kohut ja lepitas suguvõsa liikmeid, tegi korraldusi jahiks ja muiks ettevõtteiks, viis suguvõsa lahingusse jne.

Suguharu. Riik. Ühiskondlikud kihid. Aegade jooksul läksid vahekorrad suguvõsade vahel ikka tihedamaks. Nad hakkasid ühinema suguharudeks. Seda tegema sundis väline hädaoht, sest teiste suguvõsadega tekkisid tihti tülid karja- ja teiste maade pärast. Iga suguharu eesotsas seisis omakord vanem, kelle valisid sugukondade vanemad. Viimaks ühinesid ka suguharud ja asutasid riigid. Riigis oli võim vürsti või kuninga käes. Vanemad ja vürstid olid harilikult kõige paremad ja julgemad sõjamehed. Nad andsid kaitset teistele ja olid sellepärast ka suures lugupidamises, moodustades kõrgema kihi. Tol ajal peeti sõdu väga mitmesugustel põhjustel, sageli aga lihtsalt saagi pärast, mis osavõtjate vahel jaotati. Tähtsama osa sellest said tihti juhataja ja ta tähtsamad kaaslased. Sõjavangid tehti orjadeks, kes neile töötasid ja neid teenisid. Seetõttu kogunesid varad ja rikkused sõjameeste kätte, kellest moodustus jõukam kiht. Suurem osa rahvast jäi aga endiselt põlluharijaiks. Nii olid juba kõige vanemal ajal olemas ühiskondlikud kihid.

1. Missugused inimeste ühingud olid eelajaloolisel ajal olemas? Kuidas nad tekkisid? 2. Kuidas tekkisid ühiskondlikud kihivahed?

B. Muistne Eesti iseseisvuse aeg.

1. Meie esivanemad tulevad Läänemere-maadele.

Esivanemate algkodu. Kiviajal meie esivanemaid Läänemere kallastel veel polnud. Nad elasid kaugel ida pool Venemaa piires, Volga jõe keskjooksu ja Uurali mäestiku vahel. Seal asusid nad ühes teiste soome-ugri rahvastega. Nende elujärg oli samasugune, nagu seda nägime kiviaja käsitluses.

Aastasajad möödusid. Rahva-arv kasvas alatasa ja senine kodu jäi kitsaks, ei suutnud rahvast enam toita. Väga võimalik, et mõni teine tugevam rahvas peale surus ja soome-ugrilased sundis rändama. Ühed jäid endisse kohta elama, teised liikusid lõuna, kolmandad aga lääne poole. Lõuna poole liikusid ugrilased, praegused ungarlased, kes lõid enestele suure ja tugeva riigi. Lääne poole rändajad, ühis-soome rahvad, elasid vahepeal Volga ülemjooksu ja Ilmjärve piirkonnas. Siit jätkasid nad oma rändamist ja jõudsid

viimaks Läänemere kallasteni. Ühis-soome rahvaist asusid pärissoomlased Soome lahest põhja, kurelased, liivlased ja eestlased lõuna poole. Kurelased asusid Saaremaale ja Liivi (Riia) lahe äärde Kuramaale, liivlased

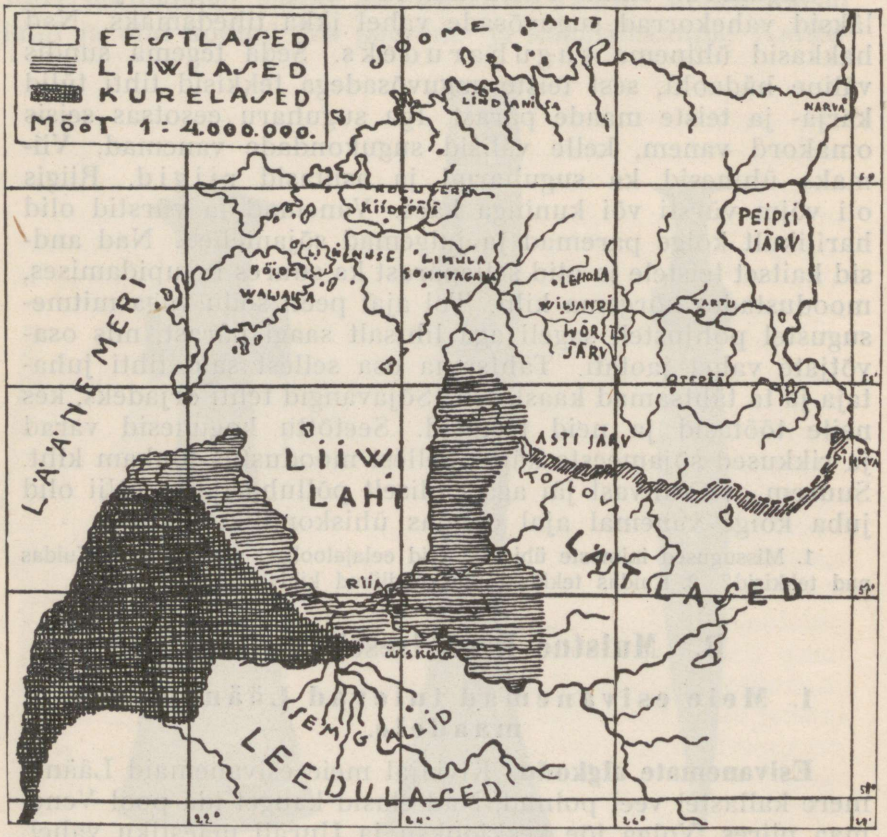

Eestlaste, liivlaste ja kurelaste asukoht.

Liivi lahe äärde Väina jõest Salatsi jõeni, kuna eestlased võtsid kogu maa Liivi ja Soome lahe ning Peipsi järve vahel eneste alla. Eestlastest lõuna pool asusid lätlased.

Rändamine ja selle iseloom. Meie esivanemate rändamine praegusse asupaika toimus väga pikaldaselt, aastasadade kestel. Kui maa aastate jooksul ühes kohas välja kurnati ja sügisene viljasaak napiks jäi, asuti uuele kohale. Asumine toimus üsna hõlpsasti, sest rahvast elas tol ajal neil mail veel üsna vähe. Viimaks jõutigi Läänemere kallastele.

Nii said eestlased enestele jääva asupaiga, kus nad praegugi elavad. Arvatakse, et osa meie praegusest kodumaast läks juba raua-aja algpoolel, s. o. esimesel sajandil peale Kristuse sündimist, meie esivanemate kätte. Siin elasid meie esivanemad juba iserahvana ja astusid mõnisada aastat hiljemini ajaloolisse aega. Ise nimetasid nad endid maarahvaks, kuna läänepoolsed rahvad neid hakkasid kutsuma hommikupoolseks ehk eesti rahvaks. Siin puutusid meie esivanemad mere kaudu enamharitud läänepoolsete rahvastega kokku ja võisid neilt palju õppida. Eesti rahva arenemine läks nüüd hoogsamalt.

1. Kus elasid meie esivanemad kiviajal? 2. Miks hakkasid nad rändama? 3. Märgi Euroopa kontuurkaardil või joonistatud kaartvisandil soome-ugrilaste algkodu, rändamisteed, peatus- ja lõppasukohad! 4. Jutusta lühidalt, kuidas toimus rändamine! 5. Millal saabusid meie esivanemad Läänemeremaile? 6. Kuidas kutsusid end eestlased ise, kuidas nende läänepoolsed naabrid?

2. Eestlaste tööst rahuajal.

Põllundus ja karjandus. Eestlaste elu rahuajal oli väga töökas. Nad harisid suure usinuse ja hoolega põldu. Põlluharimine arenes esialgu aeglaselt. Igal pool võis näha suuri ja tihedaid põliseid metsi. Ka võtsid sood ja rabad suured maa-alad enese alla. Metsade rohkus ei lasknud päikesekiiri maapinda küllaldaselt soojendada. Seepärast oli maapind niiskem ja külmem kui meie ajal ning kandis vähe vilja. Põlluharimiseks kõlblikku maad oli aga tarvis juurde muretseda. Ei jäänud muud üle, kui hakati metsi laastama. Tehti alet. Kohtadel, kus suuremat metsa ei kasvanud või kus asus sööt või põõsastik, tehti kütist. Maakamar lõigati lahti ja laotati haokubude peale. Oli see tehtud, pisteti haod põlema ja sel teel saadud tuhk loobiti laiali. Järele jäid ainult kännud, mis siin ja seal põlenud maapinnast välja vahtisid. Kütise ja ale tegemisest võtsid osa nii mehed, naised kui ka lapsed.

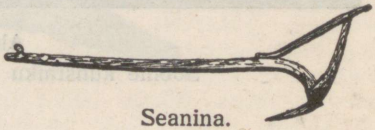

Seanina.

Ale ja kütis nõudis küll rohkesti aega, kuid tegi põllu palju viljakandvamaks. Kändude vahel vabaks saanud maa kisti seaninaga üles, külvati seeme peale ja äestati karuäkkega üle. Karuäkkega oli hea äestada, sest ta ei jäänud kändude taha kinni. Pikad ja painduvad pulgad libisesid

hõlpsasti kändudest ja kividest üle. Tol ajal külvati naerist, otra, rukist, kaera ja nisu. Kui suvi hakkas lõppema, algas

Alepõletajad.
Soome kunstniku E. Järnefeldti maali järgi.

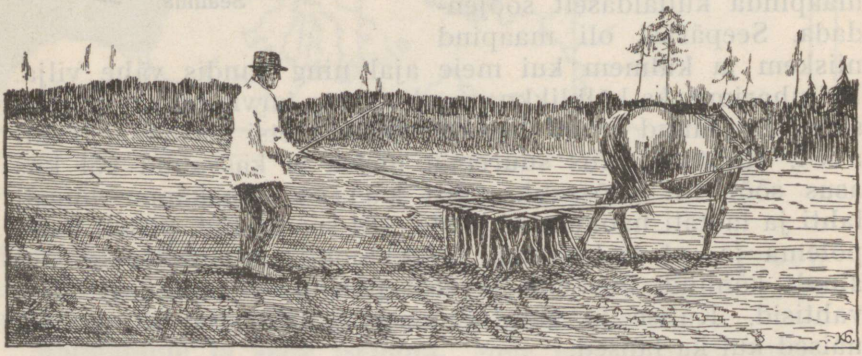

Karuäke.

vilja koristamine, mil tarvitati vikatit ja sirpi. Oli vili lõigatud, kuivatati see rehes. Terad peksti vartadega peadest välja ja jahvatati käsikivil. See oli igavaim töö, sest jahvatamine

läks väga aeglaselt. Osa vilja pandi hästivarjatud koobastesse, mis olid kaetud seestpoolt õlgede ja kasetohuga. Seda tehti seks, et vili vaenlase kätte ei langeks.

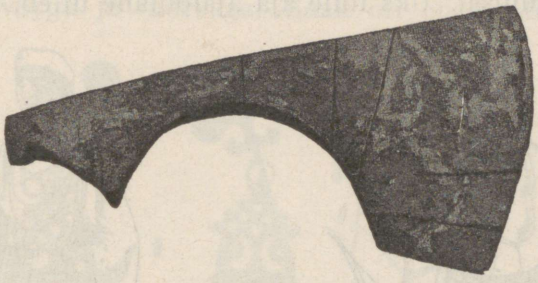

Töökirves.

Usina töö tõttu kasvasid põllumaad ja viljasaak ning rahvas elas jõukalt. Rikkaid inimesi oli eestlaste seas rohkesti. Üldse oli põlluharimine eestlastel enam arenenud kui naaber-rahvail, näit. lätlastel ja venelastel.

Sirp.

Meie esivanematel oli tähtsaks elu-ülalpidajaks veel karjandus. Laialised metsad ja karjamaad andsid looma-

Pronkskauss ja savipotte Eestist raua-ajalt (nooremalt).

dele rikkalikku toitu. Kasvatati sigu, lambaid, kitsi ja lehmi. Saadud piimast valmistati võid ja juustu. Kasvatati ka hobuseid. Need olid tarvilikud põlluharimiseks ja ka sõja-

käikudel. Inimese esimese ja põlise seltsilisena võib loomadest nimetada koera ehk peni.

Eestlastel oli karjandus hästi arenenud. Nende karjad olid väga suured. Üks tolle aja ajaloolane ütleb, et sakslased

Raua-aja (noorema) Soome Karjala mehe ülikond. Samasugused olid arvatavasti ka meie meeste rõivad. Seljas villane pikk-kuub, all sõlega rinnalt kinni pistetud särk. Vöö vahel, mis ilustatud pronksplekist naastudega, ripub vasakul töökirves ja kott taela (käsna) ning tulekiviga, paremal puss ja tuleraud. Käes vibu ja nool. Vööl rippus tihti veel mõõk, kuna käes oli oda.

Raua-aja (noorema) Soome naise ülikond. Samasugused olid nähtavasti ka meie naiste rõivad. Seljas varrukateta villane ülikond, mis vööga keskelt kinni. Ees põll, mille äär ilustatud pronkstraadist spiraalikestega. Käsivartel rätik. Kaelas hõbekaelavõru ja kee. Rinda ehib pikk kee, mis eestlaste juures kinnitati õlgade kohta kolmnurk-peaga nõeltega. Käsi ehivad käevõrud ja sõrmused.

viinud kaasa sõjasaagina ikka palju kariloomi ja määratu palju hobuseid.

Küttimine. Kalandus. Mesindus. Üheks armsamaks tolle aja eestlaste tegevuseks oli j a h t. Põlised metsad kubisesid mitmesuguseist loomist. Seal elutses rohkel arvul põtru, jäneseid, karusid, rebaseid j. t. Koguni metshärg elas tol ajal veel meie metsades. Jahilkäijail tuli sageli võitlusi pidada tigedate metsloomadega. Nii mõnigi kaotas jahil oma elu või pidi haavatuna end laskma koju kanda. Metsloomade liha

läks osalt toiduks, nahad aga kaubitsemiseks või ümbertöötatud kujul kehakatteks. Samuti andsid rikkalikku saaki jõed, järved ja meri. See oli tol ajal rikas heeringaist. Kalu püüti näit. võrgu ja mõrraga. Saak oli enamasti hea, sest

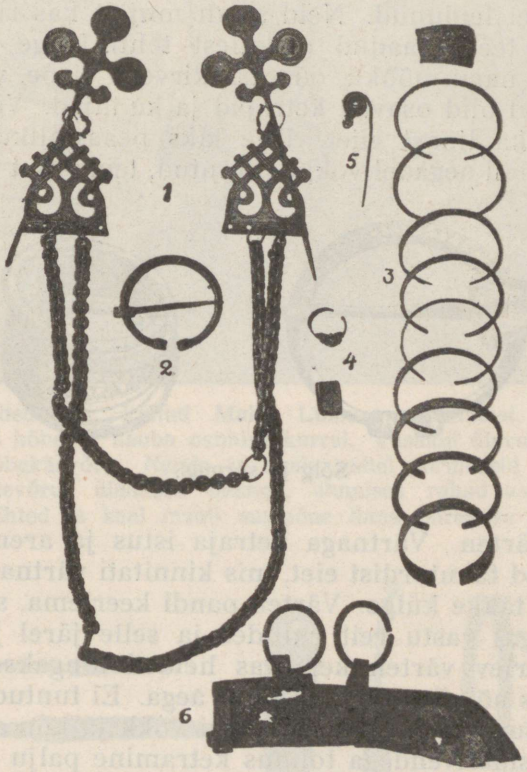

Eesti muistse vabaduseaja naise ehteid (hauast Alatskivilt).
1 — pronksist rinnakee hõbetatud nõelapeade ja keekandjatega, 2 — hoburaud-sõlg, 3 — rida käevõrusid, 4 — kaks sõrmust, 5 — nõel spiraalpeaga, 6 — katkine noatupp.

kalu oli tolle aja vetes palju, püüdjaid aga vähe. Nii olid meie esivanemad usinad kalurid.

Ka mesindus oli arenenud. Mesi läks toiduks ja maitsva joogi valmistamiseks, kuna vaha ära müüdi. Ka täitis vaha tihti raha aset.

Käsitöö. Kaubandus. Meie aja elukutselisi käsitöölisi sel ajal polnud. Leidus küll sageli väga osavaid käsitöötegijaid. Inimesed valmistasid kõik tarvilikud asjad, nagu maja-, töö- ja sõjariistad, kehakatted, vaibad, ehteasjad jne., suuremalt jaolt ise. Iseäranis osavad olid eestlased sepises. Metalle meie maal ei leidunud. Neid saadi mujalt kas riisumise või kauplemise teel. Saadud metallest tehti kõige enam sõja- ja tööriistu, nagu mõõku, odaotsi, kirveid, sirpe, vikateid jne. Naisterahvad olid osavad ketrajad ja kudujad. Valmistati nii villast kui ka linast riiet. Riie läks peaasjalikult kehakatteks. Vanemail aegadel vokki ei tuntud, tema aset täitis keder-

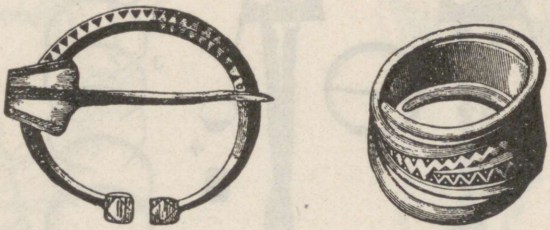

Sõlg ja sõrmus.

vars ehk värten. Värtnaga ketraja istus ja arendas vasaku käega hoitud takutordist eiet, mis kinnitati värtna jämedamas otsas oleva täkke külge. Värten pandi keerlema, seda parema käega (peoga) vastu reit rullides ja selle järel järsku lahti lastes. Keerlev värten keerutas heided lõngaks. Niisugune ketramisviis nõudis muidugi palju aega. Ei tuntud ka kangastelgi. Möödus palju aega, enne kui vokk ja korralikud teljed välja arenesid. Nendega toimus ketramine palju kiiremini ja kergemalt. Kuulsad olid meie käsitöösaadusist vaibad. Neid tarvitasid eestlased tihti võla tasumiseks ja kingituseks. Vaibad olid ka vaenlastele armsamaks sõjasaagiks. Õnneliku sõjakäigu korral ei jätnud nad neid kaasa võtmata.

Rõivaid kaunistati mitmesuguste kirjadega ja ka metallist, näit. hõbedast valmistatud ehteasjadega. Tähtsamaiks ehteasjuks olid hõbedast rinnarahad, käe- ja kaelavõrud, hõbehelmed, sõrmused ja rinnakeed. Juuste ehteks oli hõbedast punutud vahr.

Kaubeldi peaasjalikult läänepoolsete naabritega. Esialgu vahetati kaup kauba vastu. Hiljemini hakati müüma raha eest. Eestlased müüsid kalu, loomanahku, vaha, mett, vilja ja rasva; ostsid aga soola, metalle (peaasjalikult rauda), riiet

Ehteid ja hõbedakaal. Leitud Muhu Linnuse maalinnast. Keskel kaal, millega kaaluti hõbedat kauba ostmise korral. Vasakul üleval 4 hõberinnaraha, all 6 hõbekäevõru. Nende ja kaalu vahel sõrmuseid ja hõbehelmi. Paremal 2 käevõru: ülemises helmed, alumises rahad aasadega kaelas kandmiseks. Ehted ja kaal maeti maapõue linna piiramise ajal 1227. a.

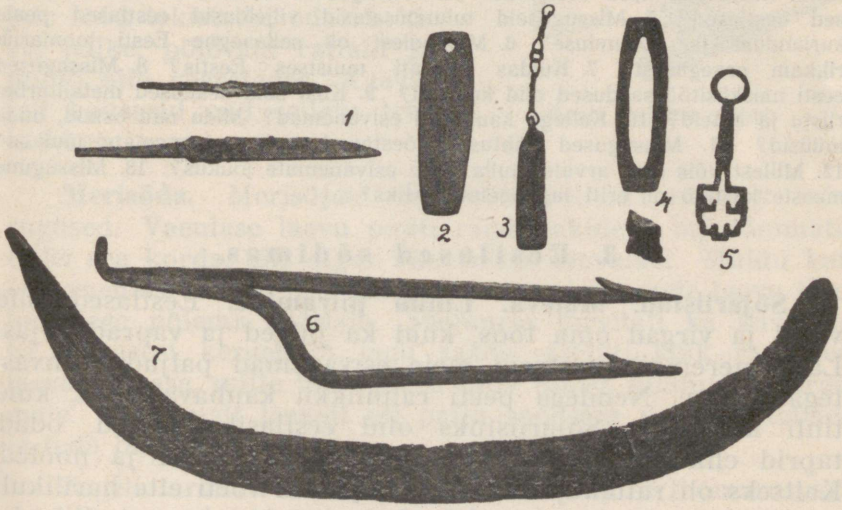

Töö- ja tarberiistu Eestist raua-ajalt (nooremalt).
1 — nuge, 2—kõvasi (luisk), 3 — kõvasi varrasaheliku otsas, 4 — tuleraud ja tulekivikild, 5 — võti, 6 — pool ahingit, 7 — vikat.

jne. Eesti vili leidis ostjaid Venemaal ja ka Rootsis. Üldse olid vanad eestlased iseseisvuseajal Läänemeremail elades üsna arenenud rahvas ja elasid jõukalt. Seda tõestab asjaolu, et vaenlased lahkusid meie maalt tihti rikkaliku sõjasaagiga. Nad ajasid kaasa suured loomakarjad ja viisid ka palju hõbedat sõjasaagiks. Hõbeda rohkusest räägivad ka meie aja rikkalikud leiud. Maapõuest on leitud hõberaha, hõbedast sõlgi, kõrvarõngaid, sõrmuseid ning muid ehteasju ja riistu.

Ehitised. Eestlased elasid tol ajal majades. Majad olid väga lihtsad, jämedaist tahumata palkidest ja tugevad. Tuba oli eeskojast rehega lahutatud. Eluruumide sissesead oli lihtne. Vanematel oli see parem kui teistel vabadel inimestel. Eestlased tarvitasid ka püstkode, kuid suve ajal, arvatavasti keetmiseks. Täiesti lahus eluruumest asus saun, mida hinnati väga kõrgelt vanade eestlaste juures. Seal käidi end mitte ainult pesemas, vaid ka arstimas. Juba tol ajal teati, et higistamine võib inimese terveks teha. Loomade jaoks oli laut. Vanad eestlased elasid tol ajal külades. Külad olid suured, ilusad ja rahvarikkad ning ehitised niivõrt tugevad, et nende varjus võis isegi julgesti vaenlasele vastu panna.

1. Kuidas hankisid mustsed eestlased omale uut põllumaad? 2. Jutusta lühidalt, kuidas toimus eestlaste põllutöö? 3. Mispärast oli vanadel eestlastel karjandus hästi arenenud? 4. Missuguseid koduloomi omasid muistsed eestlased? 5. Missuguseid tulundusalasid viljeldasid eestlased peale karjanduse ja põllunduse? 6. Mispoolest oli selleaegne Eesti loomariik rikkam praegusest? 7. Kuidas kedrati muistses Eestis? 8. Missugused eesti naiskäsitöö saadused olid kuulsad? 9. Kust said eestlased metalltarberiistu ja ehteid? 10. Kellega kauplesid esivanemad? Mida nad ostsid, mida müüsid? 11. Missugused nähtused tõestavad meie esivanemate jõukust? 12. Millest võis sinu arvates tulla meie esivanemate jõukus? 13. Missugune meeste käsitöö oli eriti lugupeetud? Miks?

3. Eestlased sõdimas.

Sõjariistad. Maleva. Linna piiramine. Eestlased olid visad ja virgad oma töös, kuid ka julged ja vaprad sõjas. Läänemeremail puutusid meie esivanemad paljude rahvastega kokku. Nendega peeti rahulikku kaubavahetust, kuid tihti ka sõdu. Sõjariistuks olid eestlasil mõõgad, odad, taprid ehk kirved, ahingid, sõjanuiad, ammud ja nooled. Kaitseks oli rattakujuline kilp. Sõjakäik võeti ette harilikult talvel, mil maa külmunud ja hõlpsam igas suunas liikuda. Hea meelega tehti seda kevade poole talve, kui lumehulgad vähenenud ja külm kahanenud. Sõjasõnum anti edasi mitmel

viisil. Saadeti välja käskjalad või tehti kõrge mäekünka otsa tuli. Seepeale kogunes sõjavägi ehk maleva kindlaksmääratud kohta, mida kutsuti majaks. Siin peeti kõige pealt nõu. Oli sõda otsustatud, läks maleva oma juhatajaga kiiresti teele. Maleva koosnes kahest osast: jala- ja ratsaväest. Maleva astus lahingusse enamasti kolmes osas, et vaenlast hõlpsamini purustada. Võitlusse mindi suure käraga: taoti vastu kilpe, kisendati jne. Seda tehti selleks, et vaenlase ridades hirmu äratada ja end julgustada. Linna või kantsi piiramisel laoti puud valli taha kokku, pisteti tuli otsa ja püüti linn põlema panna. Kui kaitsejaid oli juba küllalt väsitatud, katsuti tormijooksuga linn ära võtta. Kui aga see ei õnnestunud, katsuti müürid alt õõnsaks kaevata, et need ise kokku langeksid ja tee linna vabastaksid. Vaenlane püüdis muidugi müüriõõnestajate tööd takistada, odasid, kive, palke, põlevaid rattaid ja muud alla veeretades. Kaevajad kaitsesid end selleks tehtud katustega.

Eesti muistne sõdur.

Merisõda. Merisõjas olid võitlusviisid muidugi teissugused. Vaenlase laevu püüti raudhaakidega ligi tõmmata. Läks see korda, siis algas käsivõitlus laevalael. Muidu katsuti vaenlasi noolte ja odadega tabada ning nende laevu tulelontidega põlema süüdata. Seejuures tarvitati ka kavalust. Et vastasest kergemini jagu saada, asetati kõik raskused laeva pärasse, mille tõttu laeva nina tõusis tunduvalt kõrgemale. Kõrgemalt laevalt oli palju soodsam vaenlast tabada ja teda hävitada.

Sageli tarvitati ka tuliparve. Parvele laoti loomarasvaga määritud puud, süüdati need põlema ja parv ise juhiti vaenlase laeva juurde. Merivõitluses olid eestlased, eriti saarlased, väga visad ja julged. Võideldi viimse võimaluseni.

Kaotuse korral ei andnud end keegi vangi. Kes põgeneda ei suutnud, hüppasid parema meelega merre ja läksid seega ise surma.

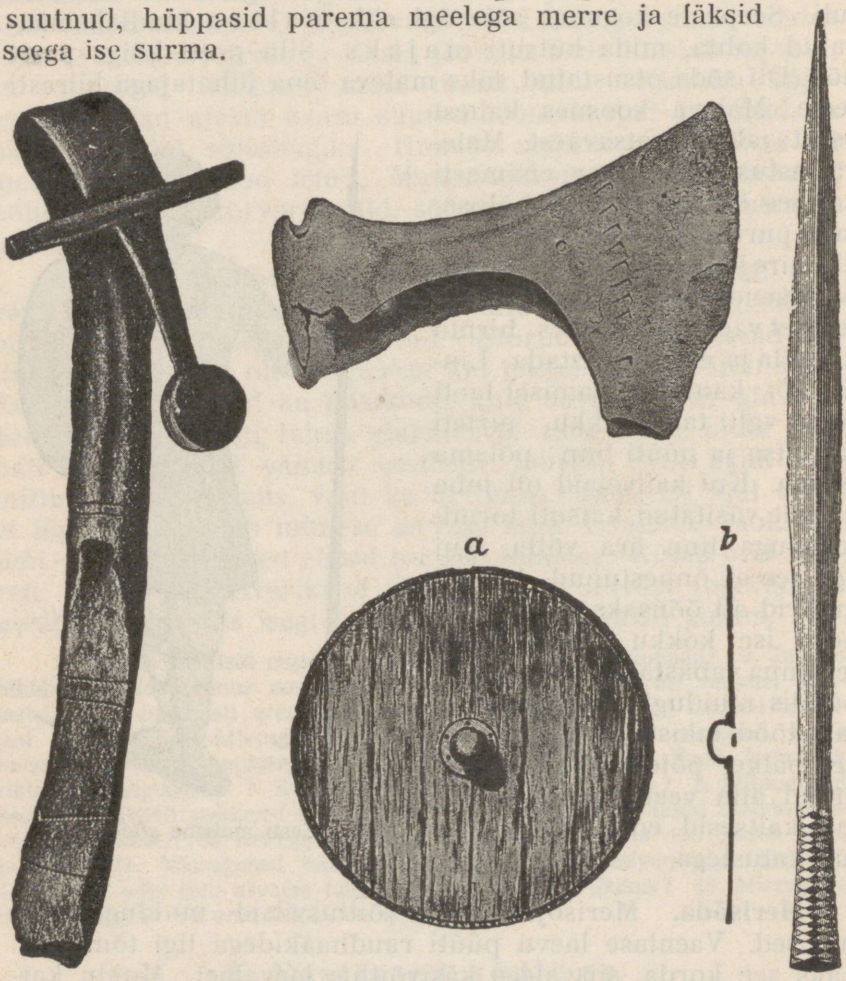

Raua-aja (noorema) relvi: ratsaniku mõõk, odaots, sõjakirves ja kilp.

Maalinnad. Linnamäed. Kui vaenlane ootamata eestlaste piiridesse tungis, põgeneti varjupaika. Lihtsamaiks varjupaiguks olid metsad, soosaared, koopad jne. Sinna viidi ühes vara, mida võimalik oli kaasa võtta, nagu loomad ja vili. Tõsisemat kaitset pakkusid rahvale juba meie muinaslinnad, maalinnad ja linnamäed. Neid leidus igas maa- ja kihelkonnas. Esimesed ehitati peaaegu ilma looduse abita. Nende peatunnuseks on hiiglaringvall tasasel maal. Teiste

ehitamiseks on inimene suurel määral tarvitanud looduse abi. Linnamäed ehitati eraldiseisvaile mägedele, pikemaile seljandikele, jõgedevahelisele kõrgemale maaninale, kõrgemaile soosaarile jne.

Maalinnade (Valjala, Linnuse jne.) varemed ja linnamägede (Otepää, Lõhavere jne.) jäänused on püsinud meie ajani. Ühed maalinnad ja linnamäed olid väiksemad, teised suuremad. Nende ehitamine nõudis palju aega ja vaeva. Linnamäge ehitades tehti kõige pealt mäeküljed järsuks. Mäe peale ehitati kividest ja mullast vall, mis oli tihti üsna kõrge ja lai. Valjala maalinna vall näiteks on 4—7 m kõrge, 20—30 m lai ja kaunis järsk. Kivide vahed täideti saviga, sest lubja tarvitamine oli veel tundmatu. Selles seisiski meie maalinnade ja linnamägede suurim puudus: vaenlasel oli kerge seesugust valli purustada ja linna ära võtta. Tihti olid vallid kahe- või kolmekordsed. Valli peale maalinnade juures ehitati ka palkidest püsttara. Kõik see ei pakkunud iga kord tõsist kaitset. Maalinnu ja linnamägesid piiras sageli sügav veega täidetud kraav, mis tegi linna piiramise tihti väga raskeks. Kõigele sellele vaatamata ei suutnud meie maalinnad kaua vastu panna sõjakunstis tugevamale vaenlasele. Kaitselinnade õued olid prügitatud. Ümber õue valli ääres seisid väikesed mätastest katustega majakesed. Nendes leidsid pagulased ühes oma varaga varju. Linna võeti kaasa kõik, mis suudeti: väärtasjad, vili, loomad jne. Tähtsaim ehitis linnas oli kaev. Neid oli vahel rohkem kui üks, sest vett pidi küllaldaselt piisama nii inimestele kui ka loomadele. Vett oli tarvis ka linna kaitsemisel. Kui vaenlane valli alla oli jõudnud ja piiramist algas, heideti vallilt alla kive, palke, põlevaid rattaid, keeva vett, tulist tõrva jne. Isesuguste kaitseabinõudena esinesid siilid — kärbisekujulised palgid —, mis piirajaile vallilt peale visati või veeretati. Samal ajal püüdsid teised tabada piirajaid odade ja nooltega. Üldiselt kaitsesid eestlased oma maalinnu väga vapralt.

1. Missugusel ajal mindi harilikult sõjakäigule ja mispärast siis? 2. Kuidas toimus väe kogumine sõjakäiguks? 3. Loetle eestlaste relvi! 4. Mis tead sa eestlaste lahingukombeist ja kantsipiiramise viisist? 5. Missuguseid lahinguvõtteid tarvitasid eestlased merisõjas? 6. Miks eelistasid sinu arvates eestlased merilahingus surma vangilangemisele? 7. Missuguseid varjupaiku omasid vanad

Mõõk. (Keila Saue leid.)

eestlased sõja puhuks? 8. Mille poolest erineb maalinn linnamäest? 9. Loetle neid takistusi, mis tuli ületada maalinna tungijal! 10. Missuguseid kaitsevõtteid tarvitasid maalinnus olijad piiramise korral?

4. Eestlaste usk ja ühiselu korraldused.

Perekonnaelu. Eestlased olid ausameelne, karske ja töökas rahvas. Vargus oli neile peaaegu võõras, lukk tundmatu. Tööd tegid suure hoole ja usinusega ühtviisi noored ja vanad, ülemad ja alamad. Antud sõnast peeti kinni, see

Skandinaavlaste laevad. Säärased olid arvatavasti ka saarlaste omad.

oli püha. Oli tarvis oma rahva ja isamaa eest välja astuda, tehti seda täieliku kohusetruudusega. Sõdides näidati raugemata vahvust ja meelekindlust. Ausaks ja vapraks kasvatas eesti poegi perekond. Siin valitses nooremate ja vanemate vahel täieline usaldus ja lugupidamine. Lapsed austasid oma vanemaid, kuulasid nende sõna ja mälestasid neid suure lugupidamisega pärast surmagi. Suure au sees vanadel eestlastel oli abieluarmastus ja truudus. Kes truudust murdis, langes kõige valjema karistuse alla: ta põletati ära. Abiellumine toimus hoopis teisiti kui meie ajal. Naine omandati kas ostmise või tõmbamise teel, s. t. osteti vanemailt või rööviti vägivallaga. Tihti oli neiu kosijaga juba kokku rääkinud, mõnikord aga ei teadnud ta tõmbamisest midagi. Viimasel korral püüdis neiu muidugi röövija juurest

põgeneda. Sellejuures olid temale abiks ka sugulased. Mindi isegi sõjariistadega röövitud neiut tagasi tooma. Tekkisid verised kokkupõrked neiu ja röövija noormehe poolehoidjate

Otepää linnamägi.

vahel. Üht-teist sääraseist kokkupõrkeist räägib rahvalaul, muinasjutt jne. Esines sageli juhtusid, mil kokkupõrge lõp-

Valjala maalinn seestpoolt.

pes surma ja haavamistega. Et tõmbamine oli raske ja hädaohtlik, omandas jõukas noormees naise ostu teel.

Usk. Kui keegi perekonnast suri, maeti ta laip maa sisse hauda. Neid kohti nimetab rahvas tihti „kabelimägedeks", „kooljamägedeks" jne. Surnud maeti kas põletatult või põletamata maapinnale kivikalmudesse. Surnute põrmule aeti kivid ja muld peale, mis moodustasid kalmu. Tol ajal pandi surnule kaasa sõjariistu, ehteasju ja koguni toitu. Arvati, et hing peale surma edasi elab oma keha läheduses, vahel isegi kehas endas.

Kalm.

Kuidas tekkis arvamus, et inimesel on hing.

Kogu loodus oli inimesele täis saladusi ja arusaamatusi. Nad nägid taevalaotusel liikuvaid pilvi, panid tähele, kuidas välk tulinoolena puid purustas ja inimesi surmas. See kõik oli arusaamatu. Arusaamatud olid paljud nähtused toi ajal inimesele ka ta enese kaaslaste juures. Teda imestas kõige enam inimese surm. Aja jooksul hakati siiski loodusenähtusi seletama, kuigi omamoodi. Surnu on elusa inimese sarnane, ainult ta ei hinga. Temast ei voola enam sooja hingeõhku, temast on midagi lahkunud. Lahkunud on hing, mis sooja tuule või auru sarnane. Hing võib ka ajutiselt kehast lahkuda. See sünnib siis, kui inimene magab. Unes näeb inimene teisi inimesi, räägib nendega, peab vaenlasega võitlust või teeb midagi muud. Tähendab, hing on mõneks ajaks keha maha jätnud ja rändab. Tuleb hing kehasse tagasi, virgub inimene. Ka näis surnud inimeste unes nägemine tõestavat nende edasielamist. Surnu hing ei pruukinud alati edasi elada sooja tuule või auru kujul, vahel esines ta

varju ja viirastusena või unenäokujuna, mõnikord läks mõne linnu või looma kehasse, vahel ka mõnesse hiiepuusse. Teinekord viirastus surnu hing eemal oma matusekohast, aga tavaliselt elas hing laiba läheduses, olgu hauas maa all või maa peal kalmu lähedal.

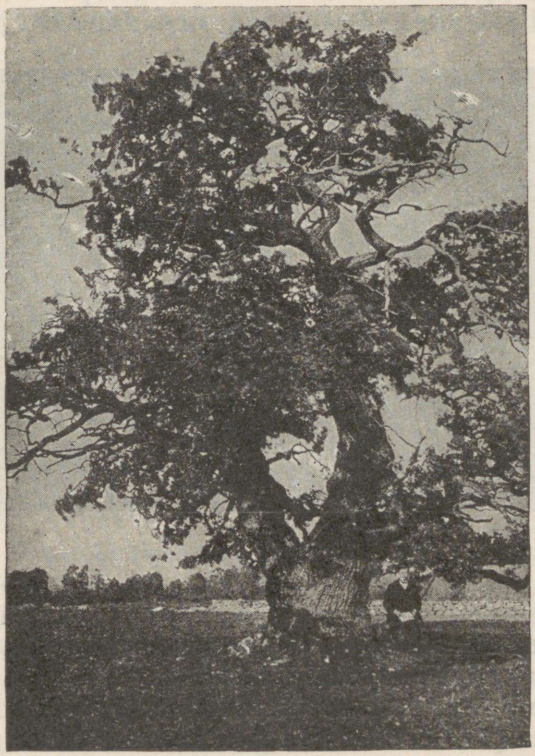

Hiietamm Muhumaal.

Hauaküngas pidi olema surnule majaks, koduks. Sinna pandi surnu sõjariistu, rõivaid, ehteasju, nõusid jne., — üldse kõike, mis surnu elusana tarvitas. Arvati, et surnu hing ehk vaim jätkab endist elu ja vajab kõike seda, mida ta maapealses elus tarvitas. Temale viidi ka toitu. See pandi kas kalmukünkale või teatud päevadel maja juurde välja.

Surnukeha kardeti väga, sest usuti, et teda on vallutanud mingid võõrad jõud, kes võiksid teha halba ka elavaile. Nende võõraste jõudude hävitamiseks põletatigi surnuid. Pärast põletamist võis hing segamatult edasi elada põrmu

juures. Surnute eneste hingi eriti ei kardetud. Nende eest kanti hoolt nagu elavate perekonnaliikmete ja külakondsetegi eest. Hingede ajal, talvise pööripäeva aegu, arvati hingi kodus käivat. Pereisa avas hingede ajal õhtuti toa- või saunaukse, tervitas surnud „külalisi" auväärselt ning palus nad tuppa või sauna sööma. Vahel pandi toit ka laudile või reheparsile. Vahel köeti isegi hingede jaoks sauna

Ohvrikivi Toomemäel, Tartus.

ning pereisa palus nad vihtlema. Osalt koheldi vaime nii hästi sugulustunnete pärast, osalt aga ka kartes, et vaimud muidu pahanduksid ja halba teeksid.

Surnute hingi teeniti harilikult hiites. Need olid lehtmetsasalgad. Seal pidi leiduma tingimata suuri käharaid tammi või pärni. Hiis oli püha koht. Sinna astumine ja püha puu külge puutumine oli keelatud. Isegi marju ei tohtinud inimesed korjata maa-alalt, kuhu ulatus püha puu vari. Siiski toimetati mõnikord teisiti, kui selleks mõni häda kaasa mõjus. Püüti võtta püha puu lehti kas hambavalu või mõne haiguse arstimiseks. Et loomad pühasse paika ei pääseks, ehitati sellele aed ümber, mida kutsuti ohvriaiaks. Hiisi oli palju: igal kihelkonnal, külal ja isegi taludel oli oma hiis. Siin teeniti surnute hingi ja viidi neile ohvreid. Siin püüti mitmesuguste nõiatempude kaudu selgusele jõuda, mida esivanemad soovivad või elavate huvides soovitavad teha. Mõned hiitest olid väga kuulsad ja suured. Seal käis kogu ümbruskond palumas ja ohvreid toomas. Ohvriks toodi mitmesuguseid asju, näit.

osa uudseviljast, tapetud loomast jne. Uudsest toodi osa ohvriks, enne kui ise maitsema hakati. Seda tegid vanad eestlased usus, et ohver hoiab karja kiskjate loomade eest ja virgutab viljakasvu.

Ohverdamiseks olid teatavad tähtpäevad, kuid ohverdati ka siis, kui mõni haigus juhtus või kui midagi ette võeti ja sooviti selle kordaminekut. Kõige kohasemaks ohverdamiseajaks lugesid meie esivanemad neljapäeva õhtut[1]. Ohvreid toodi surnutele ka kodus. Iga talu õues oli uku kivi ja iga talu aidas uku vakk ohvrite jaoks. Ukuks nimetati maja esiisa, perekonna kõige vanemat surnut, kes pidi eriti kaitsema vastavat talu.

Muistsed eestlased, nagu teisedki rahvad, uskusid, et kogu loodus on täis vaime ehk hingi. Loomadesse ja taimedesse suhtuti kui omasarnastesse olevustesse. Jahile või kalastama minnes tervitati aupaklikult metsa või jõge ning lahkudes tänati teda saagi eest. Loodusenähtuste hingi nimetati haldjateks. Haldjad liikusid vabalt ühest kohast teise. Ühed olid head, kuna teised sünnitasid ainult kurja. Et haldjaid meelitada, toodi neile igi andeid, näit. linte, raha, naiste käsitöid, viljateri, meekärgi jne. Tähtsam neist oli siiski rahaohver. Viimast tõid inimesed, nagu seda lubas nende jõukus. Ühed tõid hõberaha või hõbepreesi, teised kaapisid aga preeside või kaelarahade küljest hõbevalget. Õige suure austuse osaliseks sai äikesevihma haldjas, kes jagas põldudele kosutavat vihma. Kord nimetati teda Pikriks, — sellena saatis ta taevast alla tuliseid välgunooli. Vahel hüüti teda Kõuks, — sellena ta kärkis ja tõreles valjusti halba teinud inimestega. Hiljemini hakati teda kutsuma Taaraks. Samuti austati väga taeva haldjat ehk jumalat, kes oli inimeste üldine kaitsevaim. Üksikuil vaimudel olid oma kindlad nimetused ja eri ülesanded. Mardus ennustas surma tulekut. Puuk muretses piima ja võid, kuna tuli- ehk pisuhänd kandis raha, vilja ja muid aineid kokku. Nad tõid igasugust varandust neile, kelle teenistuses nad seisid.

Surnute asulat nimetasid muistsed eestlased Manalaks. Selle asunikud, nagu arvatakse, ei moodustanud mingit surnute riiki valitseva jumalusega eesotsas, nagu teiste rahvaste juures.

Ühiselu korraldused. Vanade eestlaste ühiseluline kord oli läänepoolsete naabrite omaga võrreldes vähe arenenud.

[1] Vanade eestlaste juures oli neljapäev viimane nädalapäev (esmas-, teisi-, kolma- ja neljapäev).

Rahvas jagunes kõige pealt perekondadeks. Võim perekonnas oli pereisa käes, kelle sõna kuulasid naine kui ka lapsed. Lapsed kuulusid pereisa võimusesse kuni perekonnast lahkumiseni. Täiskasvanud tütred läksid mehele ja lahkusid nii perekonnast. Poegade seisukord ja tulevik oli teissugune. Nad jäid isa juurde ka peale naisevõtmist ja moodustasid

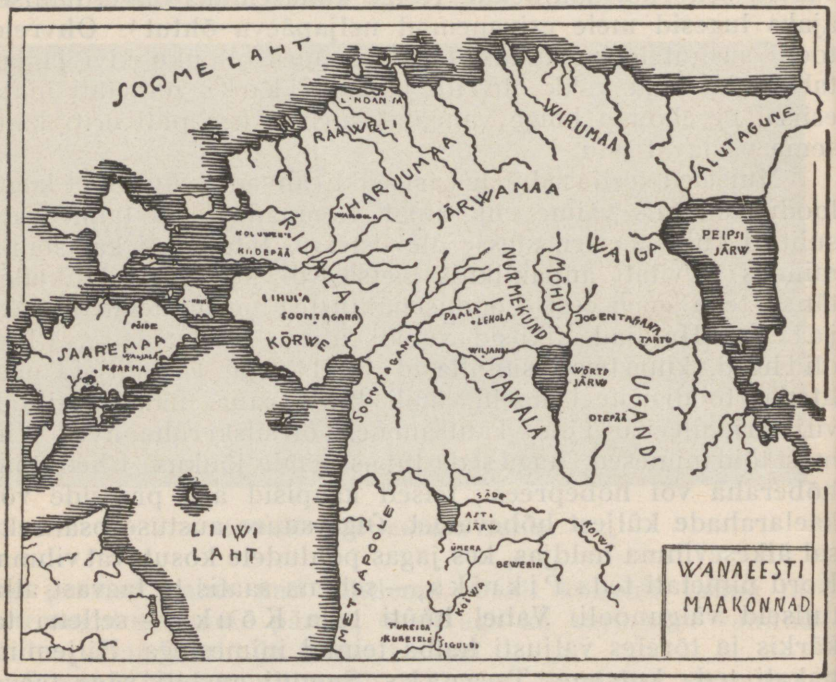

Vana-Eesti maakonnad.

sel teel ühise suurpere. Pojad perekonnaisadena olid küll vabamad ja iseseisvamad, kuid jäid siiski pereisa käsualusteks. Üksteisele lähedal elavad perekonnad moodustasid k ü l a. Igal külakonnal olid oma maad. Neid hariti kas ühiselt või jagati perekondade vahel ära. Külad kokku moodustasid kas k i h e l k o n n a või m a a k o n n a. Nii üht kui teist valitses rahva valitud v a n e m. Vanemate ülesanne oli alal hoida korda ja rahu maakonnas, kohut mõista ja maa- või kihelkonda vaenlaste eest kaitseda ja naabritega lepinguid teha. Hästikorraldatud riiki tol ajal eestlastel veel polnud. Maakonnad mõnikord küll ühinesid, kuid harva. Seda juhtus ainult suuremate sõjakäikude ajal või kui maad oli tarvis

kaitseda tugevama vaenlase vastu. Vapraim ja osavaim vanemaist juhatas sõja korral sõjaväge.

Eesti rahvas oli vaba ja vabadusearmastaja. Siiski polnud kõik eestlased üheväärsed. Oli kõrgem seisus, kuhu kuulusid vanemad, nende sugulased ja ka kaaslased. Nemad etendasid juhtivat osa ja neil oli ka enam maid kasutada. Ka orjad polnud eestlastele võõrad. Neiks said sõjavangid. Sõjavangeks võeti mitte täiskasvanud mehi, vaid lapsi ja naisi. Need pandi osalt tööle, osalt müüdi ära, sest sel ajal oli viisiks inimesi müüa ja osta.

Mitmed teised rahvad jõudsid eestlastest kaugemale. Kindla keskvalitsusega riigi lõid enesele näit. egiptlased, kreeklased ja roomlased. Peatume kõige pealt kreeklaste juures.

1. Missuguseid häid iseloomujooni omasid vanad eestlased? 2. Kuidas toimus vanade eestlaste juures abiellumine? 3. Kuidas toimus meie esivanemate juures surnumatmine? 4. Kuidas hoolitsesid vanad eestlased surnute eest? 5. Kuidas tekkis meie esivanemail usk hinge surematusse? 6. Missugusel kujul uskusid esivanemad hinge edasi elavat? 7. Kus asusid tavaliselt hinged? 8. Millal käisid hinged kodus? Millisel viisil võeti neid vastu? 9. Miks põletati surnuid? 10. Kes olid haldjad? 11. Missugune haldjas oli eriliselt austatud? Milles seisis ta tegevus? Kuidas nimetati teda? 12. Keda nimetati jumalaks? 13. Kuidas suhtus muistne eestlane ümbritsevasse loodusesse? 14. Kus ja millal ohverdati hingedele ja haldjatele? Mida ohverdati? 15. Missuguseid eri ülesannetega vaime uskusid meie esivanemad? Milles seisid nende eri ülesanded? 16. Kuidas nimetasid eestlased surnute asukohta? 17. Missugune oli muistses Eestis perekonnaliikmete vahekord? 18. Milliseid ühiskondlikke moodustisi omasid vanad eestlased? 19. Kas oli muistsetel eestlastel ka seisuslikke erinevusi? Kui jaa, siis milles nad seisid? 20. Missugused olid vanemate ülesanded sõja ja rahu ajal?

II. Vana aeg.

A. Kreeklaste ajaloost.

1. Kreeklastest ja nende usust.

Maa ja rahvas. Kreekamaad, lõunapoolsemat osa Balkani poolsaarest, piirab nii ühelt kui teiselt poolt meri. Ükski maa pole nii rikas poolsaarte ja lahtede poolest. Merelahed, mis kaugele mandrisse tungivad, jaotavad Kreekamaa mitmeks suuremaks osaks. Sealjuures on Kreekamaa väga mägine. Mägede harjad jaotavad maa pikuti ja põigiti omakord paljudeks pisemaiks osadeks. Kliima pole siin kunagi väga kuum. Soojemates kohtades kasvavad sidrunid, oliivipuud ja teised lõunamaa taimed. Orgudes kasvab hästi teravili, mäejalgadel aga viinamari. Mäestikud on kohased karjakasvatamiseks, kuna metsad pakuvad rikkalikku saaki küttijaile.

Kreeklased ehk hellenid kuuluvad aaria tõugu rahvaste hulka[1]. Nad tulid karjaste ja küttijatena põhja poolt, heites alla maa ja rahva. Tol ajal oli suurem osa Kreekamaast kaetud põliste metsadega, mis kubisesid lõvidest, karudest, huntidest, metssigadest, -kitsedest ja teistest loomadest. Siin jätkasid nad oma endist eluviisi. Kui aga rahvaarv ikka suuremaks kasvas, hakkasid nad vähehaaval põldu harima.

Mäeahelikud jaotasid siin terve maa väikesteks maakondadeks, riigikesteks, mille üle valitsesid k u n i n g a d. Need riigikesed ei elanud omavahel sõpruses, vaid sõdisid sageli, püüdes üksteist alla heita. Pikapeale pidid nõrgemad tugevamatele alistuma ja oma saatusega leppima. Nii tekkisid suuremad riigid. Üht suurt riiki, mille võim oleks üle kogu maa ja rahva ulatunud, kreeklased siiski luua ei suutnud.

Kuidas kreeklased enestele asumaad lõid. Kreeklased elasid kauemat aega karjakasvataja ja küttija elu. Põllu-

[1] Samasse tõugu kuuluvad veel näit. roomlased, germaanlased (sakslased), slaavlased (venelased) ja teised rahvad. Meie, eestlased, kuulume soome-ugri tõugu rahvaste hulka.

harimisele üle minnes lõppes nende rändurielu ja neist sai paigal elav rahvas. Siit peale kasvas rahvaarv kiiremini ning maa ei suutnud enam kõiki toita. Julgemaid väikemaapidajate ja kalurite perekonnist meelitasid kõige pealt ida pool asuvad saared. Saari oli palju ja nad asusid üksteisele võrdlemisi lähedal: Sageli oli ühelt saarelt näha rida teisi. Saarest saareni rännates jõudsid kreeklased viimaks Väike-Aasia rannani, kus nad rannamaad vallutasid. Pärismaalased kas langesid sõdades või sulasid kreeklastega ühte. Need julged rändamised tegid kreeklasist ettevõtliku ja merisõitja rahva. Nad tungisid ka lääne poole ja asutasid seal rea asulinnu (Sürakuusa, Tarent).

Idamaades puutusid kreeklased kokku teiste rahvastega, kes olid neist hariduse poolest ees. Föniiklastelt omandasid nad kaalud, mõõdud ja ka tähestiku, kuna egiptlased õpetasid neid hästi teravilja ning viinamarja kasvatama.

Kreeklaste usust. Kreeklased olid usklik rahvas. Nad arvasid, et ükski nähtus ei sünni jumalate tahtmiseta. Jumalad juhivad kogu rahva elu, saates inimestele õnne ja õnnetust. Jumalad asusid kreeklaste arvamuse järele igal pool: taevas ja maa peal, meres ja allilmas, jõgedes, metsades, puudes, mägedes jne. Nad kujutlesid jumalaid inimestena ja andsid neile ka inimeste omadused. Jumalad olid sageli sallimatud ja kadedad, valelikud ning petlikud. Neil olid ka inimlikud tarbed: nad sõid, jõid ja magasid. Kõige õeldu juures olid jumalad inimestest siiski ilusamad, täielikumad, igavesti noored ja surematud.

Kreeklastel oli 12 tähtsamat jumalat, kes elasid Olümpia mäel, mis lumega kaetud ja pilvedest ümbritsetud. Zeus, taeva ja maa valitseja, kes kogub pilvi, müristab ja lööb välku, saadab vihma ja lund, juhtis kogu ilma elu oma vendadega, Poseidon'i ja Hades'ega. Poseidon oli mere, Hades allilma jumal. Apollo, Zeus'i poeg, ilus ja noor päikesejumal, oli luuletajate, laulu ja tantsu juhataja. Igal hommikul tõuseb päike tema tahtel idapoolsest merest ja vajub õhtul läände.

Pallas-Ateena, Zeus'i tütar, oli tarkuse ja sõjakunsti jumalanna, ühes sellega ka Ateena linna kaitseja. Lind tema käel oli tarkuse kujutis.

Ares, Zeus'i poeg, oli sõjajumal. Ta oli karmide võitluste ja veriste lahingute jumal.

Afrodiite, Zeus'i tütar, oli armastuse ja iluduse jumal. Hera, Zeus'i abikaasa, abielu kaitseja.

Allilm, surnute riik, asus kreeklaste arvamuse järele kuski maa sisemuses. Sissekäik sinna pidi olema kuski lõunarannas, seal, kus rand järsult langeb ja merega ühineb. Siin juhtis üks jumalatest (Hermes) surnute hinged jõeni, mis oli surnute riigi piiriks. Kui surnukeha veel matmata oli, eksis hing rahutult mere kaldal. Seepärast ruttasid kreeklased surnu matmisega, mis oli nende juures tähtsaks usuliseks

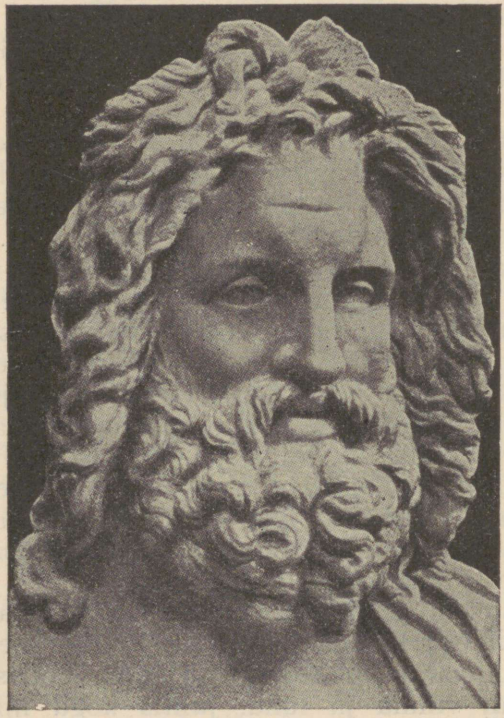

Zeus.

kohustiseks. Hinge sõidutas üle jõe karm ülevedaja, kui surnukeha oli maetud. Ülevedajale pidi surnu hing tasu maksma ta töö eest. Allilma väravavaht, kolme peaga koer Kerberos, laskis hinged allilma, millest polnud tagasipääsu. Selle järel läksid sisselastud surnutekohtu ette. Kes olid elanud jumalate meele pärast, need pääsesid õndsate saarele, kus nad elasid tülideta ja muretult. Kurjategijad aga vajusid sügavusse, kus neid ootasid rasked karistused. Allilma valitsejaks oli Hades, kelle saatjad ja abilised kurjategijaile kunagi rahu ei andnud.

Jumalateenistus oli kreeklaste elus väga tähtsal kohal. Nad austasid oma jumalaid palvete ja ohverdamistega.

Kreeklastel, nagu teistelgi rahvastel, oli püüd jumalate tahtmist ja tulevikku teada saada. Seejuures usuti, et jumalad kuulutavad tulevikku ainult teatud kohtades. Neid kohti ja jumalate otsuseid nimetasid kreeklased oraakliks. Tähtsaim oli Delfi oraakel, mis asus Kesk-Kreekamaal. Kes

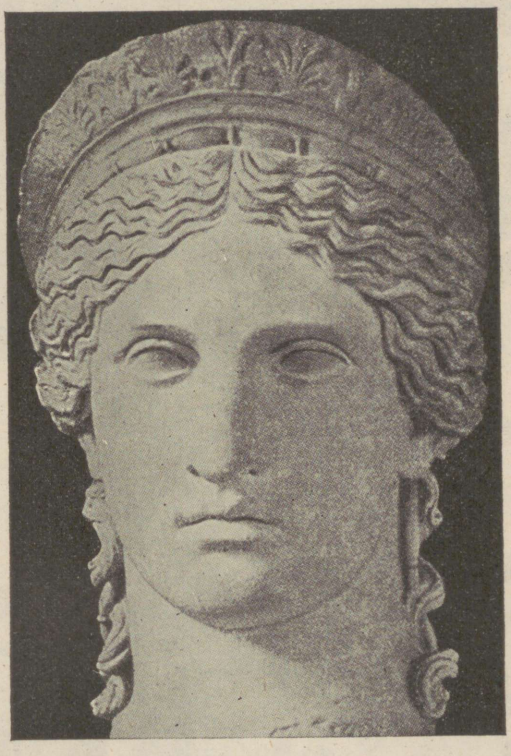

Hera.

tahtis tulevikku teada saada, see reisis Delfisse ja läks jumala templisse, kus poolpimedas ruumis oli näha „maa suu", suur lõhe, kust uimastav aur üles tõusis. Selle avause kohal asetses kolme jalaga ja kullaga kaunistatud pink, mille läheduses sulises püha allika vesi. Küsis keegi oraaklilt nõu, siis istus templi naispreester, kes kandis valgeid rõivaid ja kelle juukseid ehtisid säravad kuldilustised, ülalmainitud pingile. Siin hakkas ta uimastavate aurude mõjul ebaselgeid lauseid rääkima. Neist püüdsid preestrid jumalate tahtmist välja

Laokon.

lugeda. Kreeklased uskusid Delfi oraaklisse ja käisid selle nõuande järele.

Kangelased. Vanasti, kui inimesed veel kirjutada ei osanud, jutustati oma kangelastest suuliselt. Lugudes räägiti kangelaste suurtest tegudest, kusjuures neid kujutati olevat üliinimliku jõuga ja ehiti nende tegusid väga mitmesugusel kujul. Kreeklaste arvamuse järele sündisid kangelased jumalate ja inimeste abielust, mispärast neid nimetati kangelasteks, s. t. pooljumalateks.

Tähtsam kangelane oli Herakles, Zeus'i ja Teeba kuninga tütre poeg. Juba kätkis kägistas ta kaks madu. Need saatnud sinna noore Herakles'e vastu vaenlik Hera, Zeus'i abikaasa. Suureks kasvanud, tulid temale ühel ristteel vastu kaks naisterahvast. Üks neist, ilus ja toredalt ehitud, lubas Herakles'ele, kui see tema järele käib, õnnelikku, mureta ja lõbusat elu. Teine neist seletas, et kui minu järele käid, on elu täis muresid, vaeva ja tööd, kuid selle eest oled surematu ja jumalate ning inimeste juures suure au sees. Herakles valis viimase tee. Temast saigi ilusaim ja tugevaim mees kogu Kreekamaal, kes suuri asju korda saatis ja rahvale palju head tegi.

Delfi oraakel käskinud Herakles't minna Mükeena kuninga juurde ja teha kõik tööd, mis kuningas käsib. Kuninga käsul tegi ta ära 12 kõige raskemat ja hädaohtlikumat tööd. Tähtsamad neist olid järgmised:

1. Kord tapnud ta lõvi, kes karjale suureks nuhtluseks olnud ja ka palju inimesi surmanud.

2. Üheksa peaga maol, Hüdral, kes inimestele ja karjadele väga hädaohtlik oli, löönud Herakles pead üksteise järel maha. Et aga iga pea asemele kaks uut kasvanud, siis lasknud ta oma saatjat tule teha ning põletanud tuletukiga mao veriseid kaelu, mille tõttu uued pead enam ei kasvanud.

5. Suurem töö, millega Herakles hakkama sai, oli kuninga lautade puhastamine sõnnikust. Seda polnud keegi hulga aastate jooksul teinud. Kuningas naeris, kui kangelane lõvinahas tema ette ilmus, lubades lauda puhastada ühe ainsa päevaga. Herakles ei mõelnud kaua. Ta kaevas kanali ja juhtis lähedalolevast jõest vee lauta. Ühe päevaga uhtis vesi lauda puhtaks.

10. Kuninga käsul pidi Herakles kaugelt lääne poolt Hispaaniast veistekarja ära tooma, mida kolme keha ja peaga, kuue käe ja jalaga hiiglane ning kahe peaga koer kaitsesid. Ta surmas koletised ning jõudis õnnelikult ühes karjaga läbi

Hispaania ja Itaalia tagasi. Oma teekonnal seadis ta mõlemale poole merekitsust, mis Euroopat Aafrikast lahutab, kaks kaljumäge, „Heraklese sambad“. Seda nime kandsid Gibraltari kaljud kogu vana aja kestel.

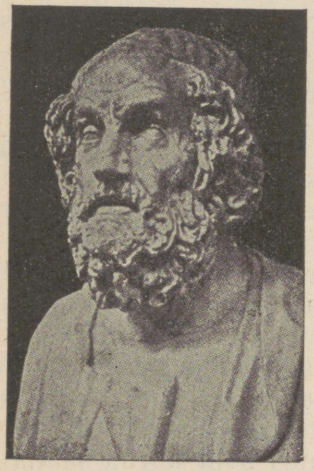

Homeros.

11. Herakles käis lääne pool ka hesperiidide õunu toomas. Et neid kätte saada, kutsus ta hiiglase Atlas'e, kes taevavõlvi oma õlul hoidis, enesele appi. Atlas läks õunu tooma, kuna Herakles hoidis tema asemel taevavõlvi. Surmanud sajapealise koletise, kes kunagi ei maganud ja hoolega õunu valvas, Atlas tuli õuntega õnnelikult tagasi. Ta ei tahtnud aga enam taevavõlvi oma õlule võtta. Selle peale ütles Herakles: „Võta silmapilguks võlv oma õlgadele, et ma saaksin padja alla panna, muidu läheb see koorem mulle liiga raskeks.“ Hiiglane oli nõus. Nii pea kui Herakles vabanes, võttis ta õunad ja jõudis õnnelikult kuninga juurde.

12. Lõppeks saadeti Herakles allilma, kus ta võitis kolme peaga põrgukoera, tuues selle kuninga juurde.

Kõigile suurtele tegudele vaatamata ei saanud Herakles väärilist tasu siin maa peal. Ta elu lõppes isegi väga kurvalt. Pilv kandnud tema hirmsates valudes jumalate juurde Olümpia mäele. Rahvas mälestas oma armastatud kangelast ohvrite ja pidudega ning ehitas tema auks templeid.

Teine tähtis kangelane oli Theseus, Ateena kuninga poeg.

Trooja sõda. Hästikindlustatud Trooja linnas, mis asus Väike-Aasia ranniku lähedal, valitses kuningas Priamos. Üks tema poegadest, Paris, olevat Sparta kuninga abikaasa, ilusa Heleena, ära röövinud, mida Kreeka kuningad ei võinud andestada. Nad otsustasid Sparta kuningale tehtud ülekohut kätte maksta. Kreeka kuningad ühes kangelase Ahhilles'ega ja kavala targa Itaka vürsti Odüsseus'ega sõitsid üle mere ja asusid Trooja linna piirama, sest troojalased ei tahtnud vabatahtlikult röövitud kuningannat tagasi anda. Kümme aastat kestis sõda. Nii ühelt kui teiselt poolt astusid

üles kangelased, pidades kahevõitlust. Nii võidelnud Ahhilles ja Trooja kangelane Hektor, Parise vend. Viimane neist langenud ägedas võitluses. Mitte kaua peale Hektori surma langes ka Ahhilles Parise käe läbi. Suur oli kreeklaste kurbus. Alles kümnendal aastal said nad linna kavalusega kätte. Kaval Odüsseus lasknud suure puuhobuse ehitada, mille kõhtu paigutatud 30 osavat sõdurit. Ülejäänud sõdurid purjetanud laevaga merele. Troojalased arvasid, et kreeklased on sõja lõpetanud, olles sealjuures huvitatud puuhobusest. Neile seletas üks mahajäänud kreeklane, et hobune olevat ehitatud Trooja kaitsejumalale lepitusohvriks. Tarvis olla hobune tervelt linna viia ja linn saavat võitmatuks. Troojalasi olla küll hoiatanud preester Laokon, kuid tagajärjetult, sest merest olla tulnud kaks madu ja mässinud endid Laokoni ja ta kahe poja ümber. Troojalased lõhkunud osa müüri maha ja viinud hobuse linna. Öösi roninud kreeklased hobuse seest välja, avanud linnaväravad ja lasknud merelt tagasi tulnud sõdurid linna. Kreeklased süütasid linna põlema, tapsid troojalased maha, ja sõitsid rikkaliku sõjasaagiga ja suurtsugu sõjavangidega koju. Üks kreeka kangelastest sõitis Itaaliasse, kus ta enesele Tiiberi jõe ääres uue kodu lõi. Romulus ja Remus, kes hiljemini Rooma linna asutasid, on selle kangelase järeletulijad.

Väga huvitava saatuse osaliseks saanud kaval Odüsseus. Trooja sõjast koju reisides eksinud ta kümme aastat võõrsil. Merel vintsutanud teda torm, uputanud ta kaaslasi ja ajanud laeva tundmata maade randa, kus ta suurt viletsust kannatanud. Kord sattunud ta sõõrsilm Polüfeemos'e juurde, kes palju ta kaaslasist ära tapnud. Selle järel tarvitanud Odüsseus kavalust. Ta jootnud Polüfeemos'e purju ja torganud tules teravaks põletatud kepiga ta silma peast välja. Polüfeemos ei tahtnud neid siiski koopast välja lasta. Odüsseus mõelnud, mis teha. Ta sidunud Polüfeemos'e lambad kolmekaupa kokku ja käskinud oma kaaslasi iga keskmise lamba kõhu alla minna ja nende suurest villast kinni hoida. Enese peitnud ta aga kõige tugevama oina kõhu alla. Pime Polüfeemos kobanud koopast lahkuvaid lambaid ainult seljast. Nii vabanes Odüsseus oma järelejäänud kaaslastega Polüfeemos'e koopast.

Kord pika raske reisu järel jõudis Odüsseus tundmatule maale. Väsinuna istus ta palmi alla puhkama, kuid jäi raskesti magama. Järgmisel hommikul tuli kuningatütar Nau-

sikaa ühes oma teenijatega ranna äärde riideid pesema. Kui töö oli lõppenud, viitsid nad aega pallimänguga. Ootamatult kukkus pall vette ja neiud hakkasid valjusti kilkama. Odüsseus ärkas ja tõusis üles. Neiud võõrast ja imelist meest nähes jooksid suure kisaga laiali; ainult Nausikaa jäi julgesti seisma, et võõra soovi kuulda. Odüsseus palus enesele ihukatet. Nausikaa laskis tuua mantli, aluskuue ja kallist lõhnaõli. Kangelane võttis meeldiva kingituse, läks varjulisse paika ja pesi end puhtaks. Ilusana ja säraval palgel astus ta põõsastiku tagant välja. Kõik jäid teda imetelles vaatama. Nausikaa seletas temale, et ta olla faiaakide maal, ja kutsus Odüsseus't oma vanemate majja, kus teda lahkesti vastu võetavat.

Kui Odüsseus kuningakotta astus, nägi ta kuningannat kudumas. Odüsseus kummardus ja palus lahket kaitset, mis temale ka lubati. Ta sai faiaakide lugupeetud külaliseks. Järgmisel päeval korraldati tema auks pidu ja võidumängud. Kui vürstid lubatud kingitused järgmisel päeval Odüsseus'e laeva tõid, sõitis ta kodu poole, kus teda truu abikaasa Peneloope ootas. Peneloopel käinud vahepeal palju kosilasi, kes temale sugugi rahu ei andnud. Viimaks tulnud ta kavalale mõttele. Ta seletanud, et peab enne Odüsseus'e isale surmarüü kuduma. Kui see valmis, siis võib ta mehele minna. Ta kudunud päeval küll virgasti, kuid öösi harutanud oma päevase töö üles. Nii ei saanud riie kolme aasta jooksul valmis. Viimaks jõudnud Odüsseus koju Itakasse ja maksnud kätte Peneloope kosilastele. Odüsseus ja Peneloope elanud õnnelikku elu kuni surmani.

Kõigest sellest jutustab Homeros oma kuulsates lugulauludes (Ilias ja Odüsseia), mis ta olla, nagu arvatakse, koostanud üksikuist lauludest. Lugulaul Ilias olla sündinud umbes 850. a. e. Kr.

1. Millisesse tõugu kuuluvad kreeklased? 2. Kust tulid kreeklased oma praegustesse elukohtadesse? 3. Kuidas kujutlesid kreeklased oma jumalaid? 4. Nimeta kreeklaste tähtsamaid jumalaid ja nende eri ülesandeid! 5. Kuidas kujutlesid kreeklased elu pärast surma? 6. Kuidas püüdsid kreeklased jumalate tahet teada saada? 7. Kes olid kreeka tähtsamad kangelased? 8. Milliseid Heraklese kangelastöid sa tead? 9. Millist nime kannavad Homerose lugulaulud ning millest seal jutustatakse? 10. Kus asus Trooja linn? 11. Mis oli Trooja sõja põhjuseks? 12. Mitu aastat piirasid kreeklased Troojat? Kuidas õnnestus neil lõppeks Trooja vallutamine? 13. Missuguse kangelase kojusõit Troojast kestis 10 aastat? 14. Seleta kangelaslugude põhjal, missuguseid töid tegid muistsed kreeklased!

2. Kreeklaste tähtsamad riigid — Sparta ja Ateena.

Sparta. Rahvastik. Riiklik kord. Kreeklastel oli hulk riike. Neist olid tähtsaimad ja suurimad Sparta ja Ateena. Spartalased tulid põhja poolt Peloponnesose poolsaarele. Suurem osa neist asus ühe jõe viljarikkas orus, kus nad enesele pealinna Sparta ehitasid. Maa, mis oli kõigi ühisomandus, jaotasid nad eneste vahel ühesugusteks osadeks. Allaheidetud pärismaalased kaotasid mitte ainult oma maa, vaid ka isikliku vabaduse. Nad töötasid spartalaste juures orjadena, harisid nende põllud, olid sõudjateks laevastikus ja sõja korral käisid oma isandatega kaasas, kandes nende relvi. Orjastatud pärismaalased olid riigi omandus ja moodustasid ligi $^2/_3$ kogu rahvastikust. Neid ei tohtinud keegi vabaks lasta, müüa ega surmata. Peale nende oli veel teisi, kes olid isiklikult vabad, harisid oma maad ja maksid spartalastele maksu.

Riiki valitsesid kaks kuningat ühes vanade nõukoguga, kuhu valiti spartalasi, kes olid vähemalt 60 aastat vanad ja hästi elukogenud. Nõukogus aruteldi kõiki tähtsamaid küsimusi, nagu seaduste väljaandmist, sõja kuulutamist või rahu tegemist. Vastuvõetud otsused tulid hääletusele rahvakoosolekul, millest osa võtsid ainult spartalased, kes vähemalt 30 a. vanad olid. Nii oli võim väheste spartalaste käes, kes moodustasid aadli- ehk mõisnikuseisuse. Nad arvasid ise, et nad põlvnevad võitmatust Herakles'est ja et nende suguvõsa isaks on Zeus ise.

Lastekasvatus. Spartalased, nii noored kui vanad, teenisid riiki ihu ja hingega. Selles sihis oli korraldatud kogu noorsoo kasvatus. Et arvurikka pärismaalaste hulga üle valitseda, püüti noori kasvatada hästi julgeteks ja sõjakateks. Seepärast vaadati lastele kui riigi omandusele. Tugevad ja terved lapsed jäeti ellu, nõrgad ja vigased heideti kuristikku, sest ainult tugevad suudavad rahvast valitseda ja riiki kaitseda.

Poisslapsed võisid vanemate juurde jääda seitsmenda eluaastani. Selle järel võeti nad riigi kasvatusasutisse, kus neid vastavad ametnikud kasvatasid. Iga päev tegid nad rea harjutisi: nad õppisid relvi tarvitama, matkasid, jooksid, hüppasid, maadlesid ja ujusid, et oma keha tugevaks ja painduvaks teha. Säärased harjutised kasvatasid ka võitlushimu ja auahnust. Kord oli kasvatusmajas väga vali: kes sõna ei kuulanud, see langes karmi karistuse alla. Kord aastas kut-

suti kõik poisid kokku ja peksti neid palja ihu peale piitsaga, et neid õpetada vastupidavusele ja valu kannatama. Janu ja nälga pidid nad nurinata kannatama. Kui mõni poistest ei jõudnud näljale enam vastu panna, siis tohtis ta ka varastada, sest varastades võis ta näidata osavust, leidlikkust ja julgust. Häda aga sellele, kes ei mõistnud oma tegu varjata — see langes karistuse alla. Spartalased teadsid väga hästi, et elu lihtsus teeb inimese terveks ja tugevaks. Seepärast pidid noored kõige vähemaga leppima: nad rõivastusid lihtsalt ja tarvitasid lihtsaid toite. Peatoiduks oli supp, mis valmistati lihast, jahust, verest ja äädikast. Magati pillirool, mida nad ise jõest kiskusid. Tütarlapsi kasvatas ema. Ta õpetas neile koduseid töid. Tütarlapsed ei tahtnud poistest maha jääda. Nemad tegid samasuguseid harjutisi nagu poisidki, et oma keha karastada ja vastupidavaks teha. Nad õppisid isegi oda viskama. Sparta tütarlapsed olid seepärast kuulsad üle kogu Kreekamaa. Imeteldi nende iludust ja kaunist kehaehitust.

Vaimuharidus jäi kõige selle tõttu üsna unustusse. Neile õpetati küll ka lugemist ja kirjutamist, peaasjalikult aga siiski muusikat ja laulu, sest nii üks kui teine olid tähtsad sõjaka meeleolu loomiseks. Noorte mõistuse teritamiseks õpetasid kasvatajad ja ka vanemad neid andma lühikesi ja tabavaid vastuseid. Kui kord üks Ateena noormees kiidelnud, et ta võivat terve tunni ühel jalal seista, siis vastanud spartalane: „Seda suudab meie juures iga hani.“ Kord ilmus tugev vaenlane Kreekamaale ja nõudis, et kreeklased relvad vabatahtlikult käest annaksid. Üks sparta väejuhtidest vastanud: „Tulge ja võtke.“

Et spartalased olid alati sõjavalmis ja neil oli alaline sõjavägi, siis ei suutnud naabrid neile sõjas kaua vastu seista. Spartalased panid viimaks oma võimu kogu poolsaarel maksma.

Ateena. Rahvastik. Riiklik kord. Kesk-Kreekamaa idapoolses osas, Attikas, elasid ateenlased, kelle kaitsejumalaks oli Pallas-Ateena. Sellest saigi rahvas ja ta pealinn oma nime — Ateena. Pealinn ühes Attika maakonnaga moodustas riigi.

Suur osa rahvastikust koosnes orjadest. Kord ulatus Ateena kodanikkude arv ühes naiste ja lastega 100 000-ni, kusjuures orjade arv oli pisut alla 400 000. Nii suur orjade arv oli võimalik seetõttu, et tol ajal müüdi ja osteti orje. Ka

sõjavangid tehti orjadeks. Ka oli Ateenas niisugune komme, et talupojad, kes ei suutnud võlga maksta, said võlauskuja orjadeks. Nii oli ateenlastel sama palju orje, nagu spartalastelgi, mispärast nad ei tarvitsenud ise rasket tööd teha. Selleks olid orjad.

Vanematel aegadel valitsesid ka Ateenas kuningad. Hiljem läks aga võim riigis tähtsamate ja jõukamate perekondade, s. t. aadliseisuse kätte. Nemad valitsesid riiki üksinda. Nii muutus Ateena riik kuningriigist vabariigiks. Kõik kõrgemad ametnikud valiti ainult tähtsamatest perekondadest, kes valitsesid riiki ainult oma huvides. Nad veeretasid raske maksukoorma talupoegade õlgadele. Talupoeg hakkas mõisnikult laenama ja langes nii võlgadesse. Viimaks ei jõudnud ta võlaprotsentegi maksta. Mõisnik võttis talupoja maad omale ja müüs talupoja ühes tema perekonnaga orjaks. Talupoeg võis küll kohtu poole pöörduda ja sellelt kaitset otsida, kuid sellest oli vähe tulu, sest kohtunikud mõistsid kohut ikka isandate kasuks. Seda võimaldas ka asjaolu, et Attika kodanikkudel polnud kirjutatud seadusi, millele nad oleksid võinud tugineda. Kohtunikud otsustasid asju sageli oma heaksarvamuse järele. Ka polnud rahval politilisi õigusi, mis oleksid lubanud neid riigi valitsemisest osa võtta. Nii tekkis aegamööda rahulolematus, mis kasvas ikka suuremaks. Oli karta tõsist kodusõda.

Solon ateenlaste elu korraldamas. Solon oli aadliseisusest, kuid kaupmees. Ta oli palju reisinud ja teiste maade seadusi ning kombeid tundma õppinud. A. 594 e. Kr. valiti ta Ateena kõrgemaks ametnikuks, esimeseks arhondiks.

Solon hakkas riigi ja rahva elu korraldama. Ta laskis orjastatud kodanikkude võlad kustutada ja kinkis neile vabaduse. Tulevikus ei tohtinud enam kedagi võlgade pärast orjaks teha. Nii püüdis ta talupojaseisust languse eest kaitseda. Edasi jaotas ta kodanikud maapidamise suuruse järele nelja klassi. Esimesse klassi kuulusid kõige rikkamad, neljandasse kõige vaesemad. Jõukuse järele olid ka maksud jaotatud. Esimesse klassi kuuluvatel kodanikkudel olid küll kõige suuremad maksud, kuid selle eest olid neil ka kõige suuremad õigused, näit. nende hulgast valiti riigi juhid, kõrgemad ametnikud. Seejuures oli aga kõigil vabadel kodanikkudel õigus rahvakoosolekust osa võtta, kui otsustati tähtsamad küsimused.

Solon püüdis oma seadustega ka ateenlaste eluviisi kor-

raldada. Ta nõudis, et kõik kodanikud teeksid riigile ja rahvale kasulikku tööd ja elaksid kõlblat elu. Alaline lõbutsemine ja priiskamine oli keelatud. Igaüks pidi oma isamaad ühel või teisel viisil teenima.

Lastekasvatamine jäi Ateenas vanemate hooleks. Isad olid kohustatud poegadele mõnd kasulikku ametit õpetama, kuna lapsed olid kohustatud oma vanemate eest hoolitsema, kui need vanaks ja väetiks jäid. Poisid käisid koolis, kus nad

Lugema ja kirjutama õppimas.

õppisid lugema, kirjutama, arvutama, õppisid Homerose lugulauludest üksikuid osi pähe, mängisid keelpillidel ja laulsid. Nii panid ateenlased suurt rõhku vaimu harimisele. Väga palju peeti lugu ka võimlemisest. Noored käisid gümnaasiumis, võimlas, kus nad võidu jooksid, hüppasid, ketast viskasid jne. Kui noormees sai 20-aastaseks, siis tunnistati ta kodanikuks. Talle anti pidulikult oda ja kilp, ning ta pidi oma isamaale truudust vanduma. Täisealiseks saades olid kõik mehed kohustatud järjekindlalt relvi tarvitama. Kes seda ei teinud, see kaotas kodanikuõigused.

Tütarlapsi kooli ei saadetud. Neile õpetasid emad kodus ketramist, kudumist, õmblemist, keetmist ja leiva küpsetamist.

Naised pühendasid oma elu peaasjalikult perekonnale,

kodule. Avalikult näitasid nad end mõnikord pidulikel juhtudel, näit. Pallas-Ateena auks korraldatud pidudel. Teatris ja võistluspidudel, millest ainult mehed osa võtsid, naised ei käinud. Nende peategevus oli riiete valmistamine (kudumine, ketramine, õmblemine). Toiduvalmistus ja jahujahvatus oli orjade töö.

Kreeklaste argipäevsest elust. Kreeklased rõivastusid hoopis teisiti kui meie. Rõivastis koosnes kas lühikeste

Kreeka naiste rõivastis.

käistega või käisteta alusrõivast, mille peal kanti ülerõivast. Viimane kujutas endast suurt neljanurgelist villast riidetükki, mis ilusti voltidesse langedes kattis keha kaelast jalgadeni. Jalas kandsid nad sandaleid. Mehed käisid harilikult palja peaga; siiski armastasid nad mõnikord kanda rohelist pärga peas, peaasjalikult kõnelejad rahvakoosolekul, võitjad Olümpia pidudel, ohverdajad ja ka kõrgemad riigiametnikud. Naisterahvad kandsid välja minnes kas pearätti, tanu või muid ehteid. Väljapaistvamad naisterahvad kandsid õlgkübarat, päikesevarju ja lehvikut, kaelas ja käsivartel kullast ja elevandiluust ehteasju.

Kreeklaste elamud olid ühekordsed ning võrdlemisi lihtsad. Keskel asus õu, mida piiras sammastik ja elu- ning

tööruumid. Ruumide sissesead oli samuti lihtne. Siin võis näha laudu, toole ja pinke, kušette, kaste jne. Kõik need asjad erinesid tunduvalt meie aja omadest. Rikkamate majades leidus veel pesemisruum. Kreeklased einestasid, nagu meiegi, kolm korda päevas. Toidud ja einestamisviisid erinesid nüüdisaja omadest. Hommikueineks oli leib ja vein (leib kasteti veinisse). Õhtusöök oli kõige tähtsam. Siis võeti võõraid vastu ka kutsumata. Mehed sõid lamades, naised seistes, kusjuures keegi ei tarvitanud ei nuga ega kahvlit. Söödi sõrmedega, kuna toit oli enne juba lõigatud osadeks. Seepärast pesti käsi, nagu meiegi päevil, enne ja pärast einestamist. Õhtusöögi järel oli kreeklastel viisiks veini juua, kusjuures veinile lisandati ligi pool vett. Puhta veini joomist, mis inimese purju paneb, loeti harimatuse tunnuseks. Pidudel lõbustasid lauljad ja tantsijad koosviibijaid.

Naiste ülesanne oli, nagu juba öeldud, kodune majapidamine. Töö vaheaegadel viitsid nad aega väga mitmel viisil, kas tantsides, palli mängides või lauldes. Mehed teotsesid peaasjalikult väljaspool kodu — töökodades, kaubakontorites, sadamas laevadel, rahvakoosolekutel, võimlemisharjutistel jne.

1. Kus asus Sparta? 2. Missugustest kihtidest koosnes Sparta rahvastik ja millised olid rahva tegevusalad? 3. Missugune oli Sparta valitsusekord? 4. Millist sihti taotles Spartas kasvatus? 5. Millised olid spartalaste kasvatusviisid? 6. Kus asus Ateena? 7. Milline oli Ateena rahvastiku koosseis? 8. Mispärast oli Ateenas nii palju orje? 9. Missugune oli riigikord Ateenas kõige vanemail ajul ja hiljemini? 10. Mis sundis Soloni uuendusi ette võtma ning milles need seisid? 11. Võrdle Ateena ja Sparta kasvatust sihi ja kasvatusviiside poolest! Kumb kasvatus on meeldivam ja mispärast? 12. Mille poolest erineb kreeka rõivastis silmapaistvalt meie omast? 13. Mille poolest erineb kreeka elamu põhiplaan silmapaistvalt meie omast? 14. Missuguseid töid tegid kreeklaste juures mehed, missuguseid naised?

3. Olümpia pidud.

Piduliste tulek. Vanematel aegadel korraldasid kreeklased rahvapidusid jumalate auks. Kuulsamad neist olid Olümpia pidustused. Siin ei toodud mitte ainult ohvreid jumalaile, vaid korraldati ka spordivõistlusi, sest kreeklased lugesid võimlemist pühaks asjaks.

Olümpias oli näha ilus ja suur Zeus'i tempel, mitmed altarid ja palju muid ehitisi. Siin elas juba vanematest aegadest alates rohkearvuline preesterkond, kes süütas iga päev ohvrituld.

Ohverdamistega käis kaasas laul ja mäng ning hiljemini võistlused. Tol ajal valitses vaade: kes oma keha tugevaks teeb, see austab jumalaid. Kes aga võitjaks jääb jooksus või maadlemises, saab jumalate ja inimeste armastuse osaliseks. Neist võistlustest võttis osa hulk noormehi üle kogu Kreekamaa. Pidulikke võistlusi peeti alul kindlaksmääratud ajal peale viljalõikust. Viimaks hakati neid korraldama iga nelja aasta tagant suurepärase toredusega.

Kindlaksmääratud ajal läksid käskjalad Olümpiast kõikidesse Kreekamaa osadesse, et kutsuda inimesi võistluspidule. Seejuures teatasid nad alanud jumalarahust. Selle rikkumist karistati rängalt. Pühal kuul maksis ainult üks seadus — Olümpia preesterkonna seadus. Kõik allusid sellele. Kreeklased tundsid end neil aegadel ühe rahvana, ükskõik kus nad ka elasid.

Nii pea kui käskjala pidukutse rahvale teatavaks sai, algas rahvavool Olümpiasse. Tuldi jalgsi või vankritel. Linnade esindajad lähenesid piduplatsile toredasti ehitud vankrites, tuues Zeusile pühendatud ohvrikinke. Piduplatsile liikusid terved karjad ohvriloomi, kelle pead olid ehitud lilledega ja värviliste lintidega. Heledasti särasid päikese paistel ohvrihärgade kullatud sarved. Piduvõõrad asetusid Olümpia piduplatsi lähedal olevale laiale lagendikule. Sinna tekkis nagu mõni suur telkide linn. Kaubitsejad avasid kauplused ja pakkusid valju häälega oma kaupa. Siin-seal tekkisid sageli tülid raha pärast, sest turul liikus mitmesuguste Kreeka riikide raha. Päikese loojenemisega jäi alles kõik vaikseks. Pidulised heitsid puhkama. Nad magasid ilusal suveööl lageda taeva all.

Ohverdamine. Hakkas koitma. Esimesed päikesekiired kuldasid loodust. Templi piirkonnast kõlas muusika. Pidupäev oli alanud. Kõik valmistusid pidustusile. Eriti silmapaistvad olid Kreeka linnade saadikud, kes olid rõivastunud toredasse pidurüüsse ning liikusid läbi templilinna Zeus'i altari juurde. Aukartlikult andsid nad kullahelgis hiilgavad ohvrikingid Zeus'i altari juures pidukorraldajaile edasi. Need olid kuldsed kolmjalad, ilusad jumalakujud ja palju muid asju, mis paremate kreeka kunstnikkude valmistatud.

Zeus'i kõrgelt altarilt tõusis suits sirge sambana taeva poole. Pidulikult ehitud ohvriloomad viidi altari juurde. Zeus'i ohvripreester alustas pidulikku ohvrilaulu, kusjuures kõik pidulised palusid vaikselt kaasa. Samal ajal kui ohverdajad pesid oma käsi kuldsetes vaagnates, toodi

esimene ohvriloom ette. Preester lõikas looma peast väikese tuti karvu ja viskas selle leekidesse, mis pidi tähendama, et loom on pühendatud ohverdamiseks. Selle järel langes loom pähesihitud löögist. Nüüd lõikas preester looma kaela läbi ja valas anumasselastud vere altarile. Kogu tegevuse ajal kõlas muusika ja vägev laul, mis ülendas meelt

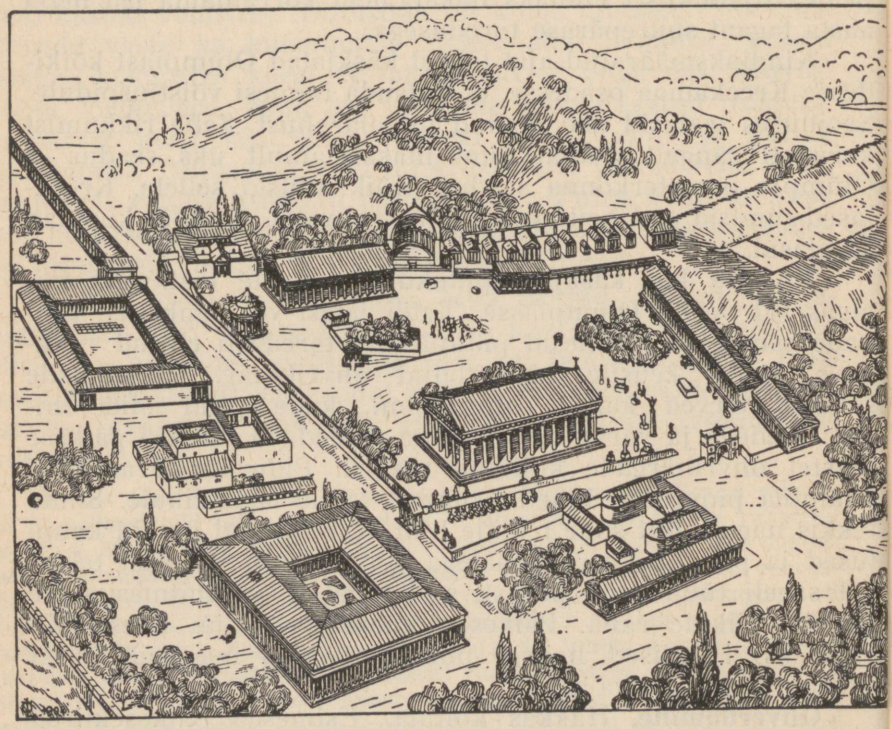

Olümpia piduplats Kreeka ajal.

Vasakul gümnaasium; keskel müüridega piiratud piduplats; ees Zeus'i tempel; paremal staadion (võistlusplats).

ja ühendas pidulisi usulises tundes. Hiljemini lõikasid ohvripreestrid osa loomast ära ja viskasid ohvrileekidesse. Pragisedes tõusid tuleleegid ja suits taeva poole. Looma liha lõigati tükkideks ja praeti oradel. Olümpia pidustused lõppesid ohvrisööminguga, millest osa võtsid nii ohverdamisest osavõtjad kui ka võitjad võistlustel.

Võidujooks. Vanematel aegadel langes Olümpia pidupäevil pearõhk ohverdamisele ja ohvrikinkide vastuvõtmisele. Hiljemini hakkasid kreeklased võistlusi korraldama ja neist

tõsist lõbu tundma. Nad püüdsid oma tugevust ja liikuvust näidata ning seega jumalatele meeldida.

Kui piduliste rongkäik ja muud piduga ühenduses ole-

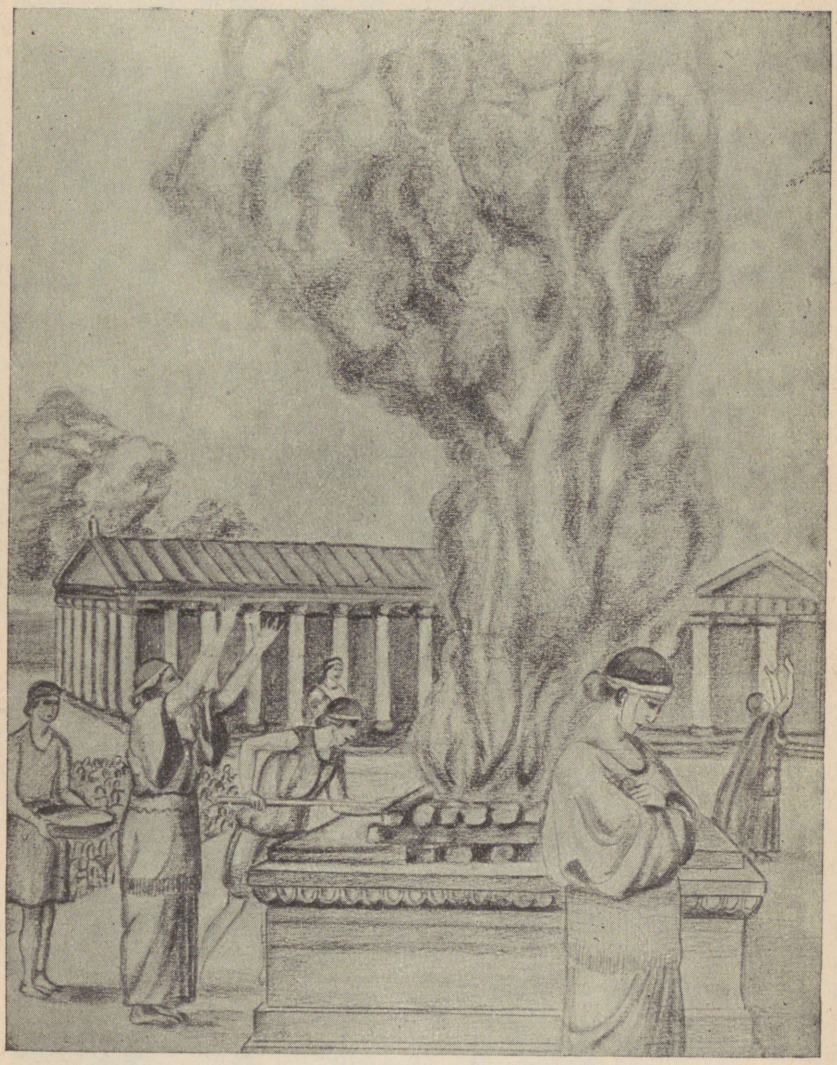

Ohverdamine.

vad toimingud möödas olid, sammusid võistlustest osavõtjad pidulikule vandeandmisele. Igaüks neist tõotas, et ta kümne kuu jooksul kõik harjutised on teinud ja Zeus'i

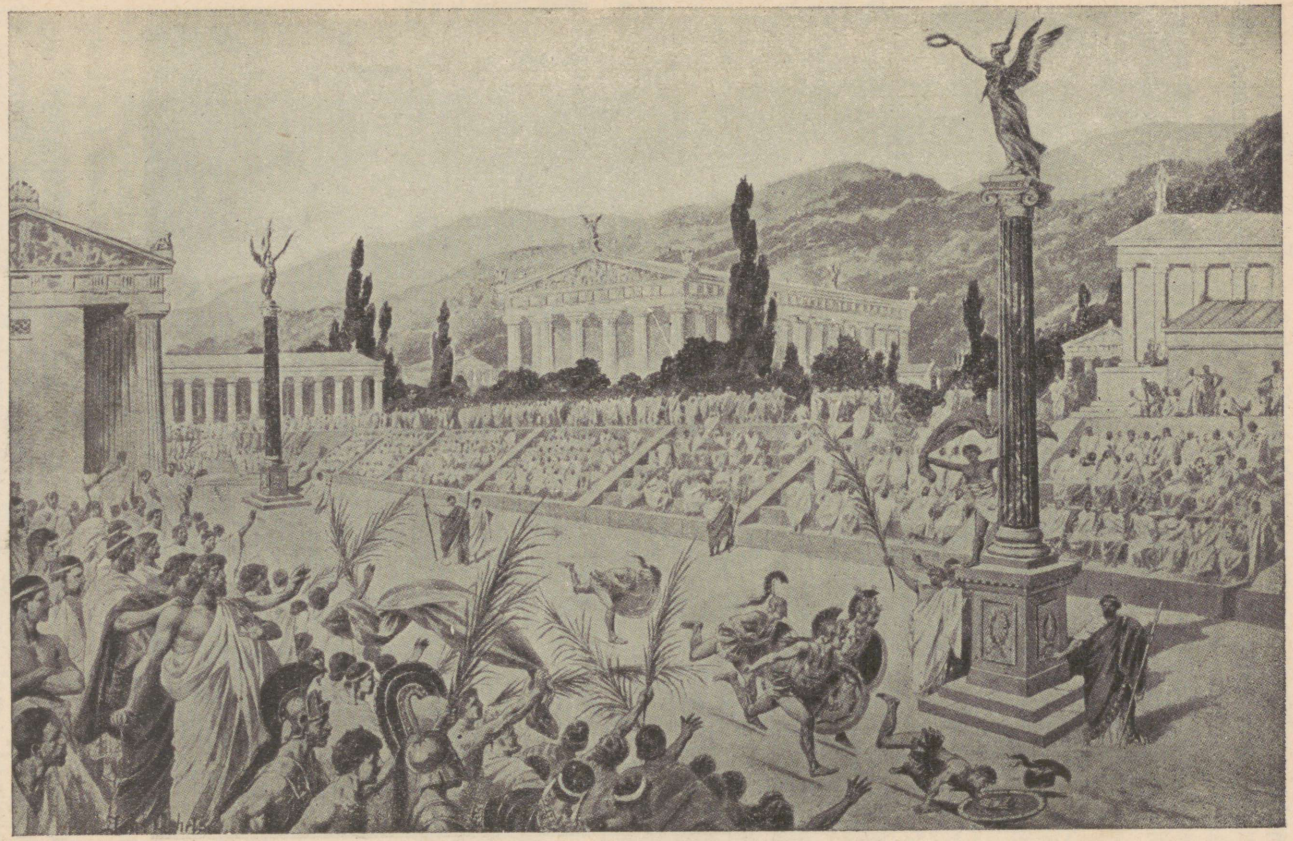

Võidujooks Olümpias.

auks paastunud, s. t. mitte liha ja veini, vaid ainult taimtoitu on tarvitanud. Ka kinnitas igaüks, et ta võisteldes ei tarvita lubamatuid abinõusid ja võtteid.

Sel ajal kihas staadion pealtvaatajaist, kes istusid mäekülgedele ehitatud astmestikul. Kannatlikult, kuid täis põlevat uudishimu ootasid nad seal kõrvetava päikese all. Viimaks ilmusid vahekohtunikud staadionile, kellele järgnesid võidujooksjad. Sahin käis läbi rahvahulga: sosistati, räägiti ja otsiti tuttavaid võistlejate hulgast. Mõned vedasid kihla. Vahekohtunikud asusid marmoraltarist eemal, kuid selle vastas, sest kreeklaste arvamuse järele vaatasid jumalad võistlust marmoraltari juurest.

Kettaheitja.

Sügava tõsidusega ja vastutustundega ootasid võistlejad võistluse algust. Igaüks püüdis saavutada oma nime surematust nii jumalate palge kui ka kogu rahva ees. Pealegi tegi võit kodulinna kuulsaks üle kogu Kreekamaa. Kohtunik tõstab pika kepi ja päevitunud võistlejad ruttavad jooksurajale. Jooks algas, jooksjad pingutasid äärmuseni. Kord oli üks, kord teine ees. Mõned jäid üsna kaugele teistest maha. Kui pinevus oli haripunktini jõudnud, kõlasid esimesed hüüded, mõned õhutavad, julgustavad, teised pilkavad. Kära kasvas. Mõned pealtvaatajad tõusid ärevuses isegi püsti. Veel paar silmapilku ja võidujooks on lõppenud. Varsti teatatigi rahvale võitja enese ja ta kodulinna nimi. Selle järel anti õnnelikule võitjale kitsas linik, mille see ümber pea sidus. Kiiduavaldiste torm kõlas pealtvaatajate hulgast. Rõõmuhõisetega piirasid sõbrad võitja ümber. Võitja aga laskis silmad alla, sest õige kreeklane ei tohtinud meelitatult vaadata juubeldava rahva poole. Ta pidi enese üle valitsema ka kõige suurema õnne ja au osalisena. Rahulikult ja sirgelt seistes võttis ta vastu tasu — oksa Olümpia pühast õlipuust, mille olevat kord istutanud kuulsaim kreeka kangelane Herakles.

Võitjaid ülistasid luuletajad, nende kuulsust kandsid rändlaulikud linnast linna ja kodulinn võttis teda vastu suurte auavaldistega. Lillepärgades, lauldes ja tantsides tulid temale

poisid ja tüdrukud vastu. Nad saatsid ta läbi pidulikult ehitud värava linna, kus temale kinke jagati. Isegi terve eluaeg hoolitses kogukond ta eest ja ta oli maksudest vabastatud. Võitja ning tema kodulinna nimi ilutses jäädavalt võitjate lehel Olümpias. Esimesest Olümpia pidust (776. a. e. Kr.) peale hakkasid kreeklased aega arvama.

Olümpia pidude eeskava muutus aegade jooksul. Võidujooksule lisandusid rusikavõistlus, maadlemine ja kettaheitmine ning viimaks ka võiduajamine. Pealtvaatajad jagunesid isegi erakondadesse. Osa hoidus ühe, osa teise võistleja poole. Ühed avaldasid kiitust, teised laitust.

1. Kuidas teeniti Olümpias jumalaid? 2. Miks pidasid kreeklased spordivõistlusi templiterikkas Olümpias? 3. Kui pika ajavahemiku järgi peeti Olümpia pidusid? 4. Missuguste pidustustega Eestis võiks võrrelda Olümpia mänge rahvuslikult tähtsuselt? Mispärast? 5. Missuguseid korraldusi tehti Olümpia pidude eel? 6. Millega avati pidustused? 7. Mida pidid võistlejad vandega tõotama? 8. Kuidas austati Olümpia mängude võitjaid? 9. Millal olid esimesed Olümpia mängud? Mille poolest on see aasta veel tähtis?

4. Kreeka-Pärsia sõjad.

Käskjalg Mileetosest. Oli ilus päikesepaisteline ilm. Ateena kodanikud viibisid igaüks oma töö juures ega mõistnud aimatagi lähenevaid suuri sündmusi. Korraga kihutavad teadetekuulutajad läbi tänavate ja kutsuvad rahvast koosolekule, sest Mileetosest, Väike-Aasia rannalt, olla kohale jõudnud käskjalg. Rahvakoosolekule tõttasid nii riigimehed kui teised kodanikud.

Koosolekul asus käskjalg Mileetosest kõrgele kivile ja hakkas rääkima: „Vaprad Ateena mehed! Teie vendi sealpool merd kurnab Pärsia kuningas üle jõu käivate maksudega. Rikkused, mida meie palehigis loome, lähevad kuningale ja ta suguvõsale. Nad elavad toredat ja pillavat elu, millest pole kellelgi kasu. Ma palun teid, armsad suguvennad, toetada meie vabadusvõitlust pärslaste vastu. Meie oleme sattunud viletsasse seisukorda, mis on teile tõsiseks h o i a t u s e k s. Kui vabadusvõitlus õnnestub, võidate, vaprad ateenlased, palju, sest seal on maid, kus voolavad kullarikkad jõed ja kus leidub ka teisi metalle.“

Oma kõne lõpetas ta sõnadega: „Pärslasi võita pole raske, sest nende sõjavägi koosneb 40 rahvusest, kusjuures üks ei mõista teist. Ja siis, missugune on nende sõjavarustis! Vibud ja piigid, mida nad ei mõista sageli käeski hoida! Hiljuti hakkasid nad nendega harjutisi tegema. See pole sõjavägi,

vaid mingi kari, mis piitsadega aetakse, kuhu tarvis. Nad ei tea isegi, mille eest nad sõdivad. Tulge ja aidake meid. Teile paneme kõik lootused!“

Rahvakoosolek võttis käskjala kõne tormiliste kiiduavaldistega vastu. Üks rahvanõukogu liikmeist tegi ettepaneku, et saadetaks 20 laevaga abivägesid Väike-Aasia kreeklastele ühe väljapaistva ateenlase juhatusel. Ettepanek võeti kiiduavaldistega vastu.

Möödusid päevad. Polnud mingisuguseid teateid suguvendadele appi läinud kodanikest. Kojujäänud tundsid suurt muret võõrsil viibivate omaste eest. Varsti ilmusid aga rõõmu-

Kreeka sõdurid.

sõnumid, mis rahva meeleolu tõstsid. Kohalejõudnud laevamehed seletasid, et kreeklased piiravad Sardest. Suur osa linnast olevat maha põletatud. Teade levis kiiresti linnarahva hulgas.

Kahjuks oli rõõm üürike. Paar nädalat hiljem randusid laevad, millel varem lahkusid abiväed Väike-Aasiasse. Rahvas ruttas sadamasse. Tagasitulnud kurvameelsed sõdurid jutustasid: „Kõik on kadunud, meie sõbrad pidid Sardese piiramisest loobuma, sest pealetungivaid pärslasi oli palju. Meie olime sunnitud kiiresti taganema. Kõik, mis päästa suutsime, on laevades. Kõige kurvem on, et pärslased tegid Mileetose rusuhunnikuks ja meie suguvennad orjadeks.“ Kaebed

langenute üle täitsid kogu elurõõmsa Ateena. Keegi kodanikest tähendas väga õieti: „Nüüd läheb meil halvasti.“

Pärsia kuningas oli väga pahane ateenlaste üle, kes idakreeklastele abi andsid. Ta nõudis neile kättemaksu. Sedasama soovis ka kuninganna, kes pöördus ta poole küsides: „Isand, millal saavad ateenlased meie orjadeks?“ See soov süvendas omakord kuninga hirmsat otsust saata hiiglaväed Ateena vastu.

Pärslased tulevad. Maratoni lahing 490. a. e. Kr. Ateenas kasvas kartus ja ärevus. Seda süvendasid veel igasugused kuulujutud. Juba paistsid saartelt õised tulekumad, mis ennustasid vaenlase lähenemist. Põgenejad saartelt jutustasid hirmsaid lugusid: „Majad pistetakse põlema ja inimesed tehakse orjadeks. Häda teile, kui satute barbarite kätte. Vaevalt suudab väike Kreekamaa vastu panna sellele määratule inimhulgale.“ Oli viimane aeg teotseda ja kiiresti otsustada. Rahvanõukogu astus kokku, et seisukorra üle nõu pidada. Avaldati mitmesuguseid arvamusi. Rahvas samal ajal ootas põnevusega nõukogu lõppotsust. Turul, kus valitses alati liikumine ja sagamine kui sipelgapesas, valitses nüüd õudne vaikus. Poed olid suletud ja kodanikud kogunesid salkadena kord siin, kord seal, ning arutasid erutatult kodumaa kaitse küsimusi. Vahet pidamata aga marssisid relvastatud kodanikud läbi tänavate kogunemisplatsidele. Seal äkki kuulsid kõik pasunapuhumist. Anti teada rahvanõukogu otsus: „Vaenlasele tuleb vastu panna lahtisel väljal, kusjuures teid juhib Miltiaades. Linnast lahkuda ei tohi. Kõik töövõimelised, kes ei teeni sõjaväes, lähevad linnamüüridele ja asuvad nende parandamisele. Paluge linna kaitsejumalannat Pallas-Ateenat, et meil ei tuleks müüre kaitseks tarvitada.“

Juba oli ohverdamine linnamäel alanud. Varsti teatasid preestrid rõõmsalt: „Ohvrid tõotavad õnne, Ateena on meiega.“ Seal ilmuvad käskjalad lähedasest mäestikust ja teatavad, et meri mustavat pärslaste laevadest. Vaenlane liikuvat Maratoni suunas. Samal ajal korraldas Miltiaades oma väeosasid. Viimased marssisid kindlal sammul Maratoni madaliku poole, mis Ateenast eemal ligi 25 km. Neid oli ainult 9000 meest, kõik aga vabad kodanikud, kes teadsid, mille eest nad sõdivad. Õhtu lähenes, kui ateenlased jõudsid kohale. Nad sammusid madalikule lõuna poolt ja asusid laagrisse mäestiku jalal. Sealt avanes väljavaade kitsale, kuid pikale orule. Kolmest küljest piirasid orgu mäed, neljandast aga meri. Kirdes suure mädase soo taga

olid aset võtnud pärslased. Eemalt paistsid nende laevad, mis olid merest üsna kõrgele rannale tõmmatud.

Nii üks kui teine pool ei tahtnud esimesena lahingut alustada. Ometi algasid viimaks pärslased, sest need teadsid, et spartalased varsti pärale jõuavad. Kümnendal septembril nägid kreeklased, kuidas pärslased oma laagrist lahkusid ning hakkasid laskuma alla orgu. Nad olid juba madaliku keskel, kuid kreeklased ei liikunud veelgi oma kohalt. Kui

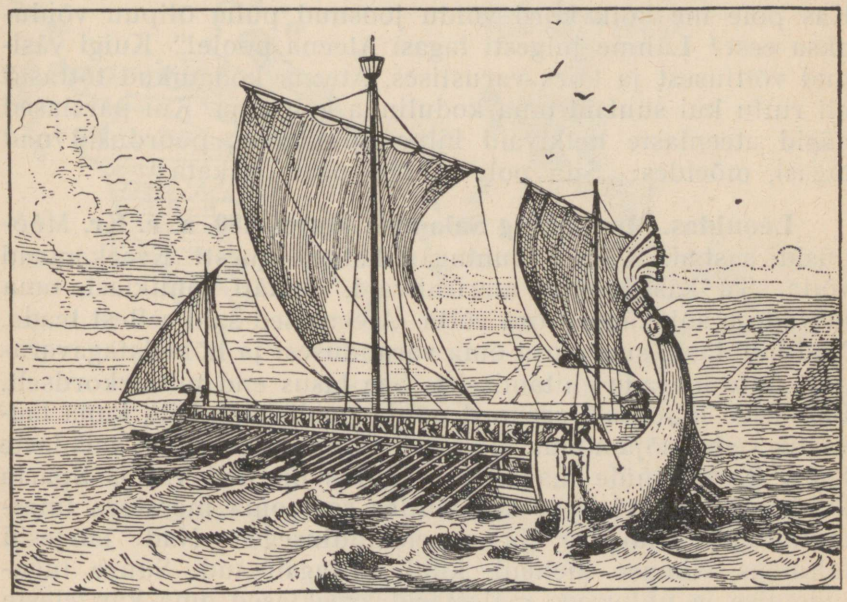

Kreeka sõjalaev.

pärslased tulid üle oja ja olid ateenlastest vaevalt $1^1/_2$ km kaugusel, andis Miltiaades käsu peale tungida. Valjult hüüdsid pasunad ja vaprad kreeklased liikusid tihedalt külg külje vastas flöödihelide saatel vaenlaste poole. Pärslased ei suutnud oma vibusidki veel laskevalmis seada, kui kreeklased neile peale tormasid. Algas käsitsivõitlus. Kreeklased surmasid ja haavasid alul paljusid odadega. Kui need murdusid, võeti abiks mõõgad. Võitlus oli äge ja verine. Pärslastel oli alul õnne: nad murdsid keskelt ateenlaste read läbi. Vaevalt oli see sündinud, kui Ateena vägede tiivad kahelt poolt peale surusid ja pärslaste read täiesti segi lõid. Algas pärslaste põgenemine. Ateenlased olid nende kannul.

Ateena linnas oli põnevil ootavate kodanikkude rõõm

suur, kui saabus teade, et tugev vaenlane on tagasi löödud ja kodumaa seks korraks päästetud.

Samal ajal tegid pärslased uusi kavatsusi ja asusid nende täitmisele. Nende laevastik lähenes mere poolt Ateenale. Nii pea kui Miltiaades sellest teada sai, kogus ta oma sõjaväed kokku ja pöördus nende poole järgmiste sõnadega: „Julged kodumaa kaitsejad! Oma kodulinna päästmiseks peame enne pärslaste maabumist Ateenasse jõudma. Mis on see meile? Kas pole me kõik kord võidu joosnud püha õlipuu võiduoksa eest? Lähme julgesti tagasi Ateena poole!“ Kuigi väsinud võitlusest ja täies varustises, Ateena kodanikud tõttasid nii ruttu kui suutsid oma kodulinna kaitsema. Kui pärslased nägid ateenlaste helkivaid kilpe ja odaotsi, pöördusid nad tagasi, mõeldes: „Siin pole midagi peale hakata.“

Leonidas. Merelahing Salamise juures 480. a. e. Kr. Möödusid aastad. Pärsia kuningas katsus uuesti Kreekamaad võita. Ta käskis oma merirahvaid, eeskätt fööniiklasi, oma laevadega sõjakäigust osa võtta. Ateenlased said sellest teada. Nad kulutasid suure osa oma varandusest ja hõbedatagavaradest uute laevade ehitamiseks. See tasus end mitmekordselt. Pärslased lähenesid seekord põhja poolt, mandrilt, kuna laevastik vedas sõjamoona. Juba oli Põhja-Kreekamaa vaenlaste käes. Termopüüle mäekitsuse juures oli neil vastas Sparta kuningas Leonidas, kes võitles seal oma meestega imestamisväärse julguse ja meelekindlusega. Nad langesid lahingus viimase meheni, kuid ei taganenud. Suure lugupidamise ja uhkusega mälestasid kreeklased oma kangelaste ohvrisurma. Neile püstitati lahingukohale mälestussammas pealkirjaga: „Võõras, kui Spartasse jõuad, teata, et meie langesime siin isamaa seadusi austades.“ Nüüd oli tee Ateena poole lahti. Pärslased liikusid maad rüüstates. Nad süütasid linnad põlema. Et pärslastest võitu saada, tarvitas laevastiku juht Themistokles kavalust. Ta saadab käskjala Pärsia kuninga juurde, kes seletab järgmist: „Themistokles saadab vägevale Pärsia kuningale aukartlikke tervitusi. Ta laseb, oh kuningas, öelda, et kreeklased on kartma löönud ja omavahel tülli sattunud. Paljud laevadest kavatsevad öösi põgeneda. Neid on võimalik kinni püüda ja kogu laevastik hävitada, kui meri ümber Salamise saare, kus asub kreeka laevastik, suletakse. Võit on sinu käes, oh kuningas!“ Nii pea kui kuningas seda kuulis (ta arvas, et Themistokles tahab oma elu päästa), käskis ta laevastiku juhatajat peale

Sparta ja Ateena peale Kreeka-Pärsia sõdu.

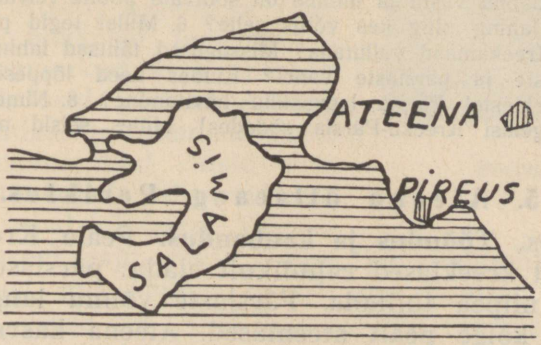

Salamise lahingu koht.

päikese loojenemist sulgeda kolmelt realt merekitsus Salamise saare ja mandri vahel. Öö möödus. Ükski kreeka laev ei lahkunud. Juba nihkusid kreeka laevad merekitsuses asuvate suurte pärsia laevade ette. Esimesed päikesekiired val-

gustasid merd. Kõik oli vaikne. Äkki kõlas kreeka laevastikust pühalik laul. Pärslased ehmusid, sest nii ei kõla põgenejate laul. Varsti oli kuulda ka julget pasunate puhumist. Kreeklased alustasid pealetungi. Nad lähenesid rahulikult, kindlas taktis lõid nende mõlad ja sealjuures hüüdsid nad vahetpidamatult laevalt laevale: „Hellenid, üles! Kaitske isamaad, lapsi, naisi ja jumalate altareid pärslaste viha eest. Sõdigem vapralt!“ Üle kahesaja kreeka laeva tormas merekitsuses olevale föniiklaste laevastikule peale. Meri oli kitsas ja madal, mispärast pärslaste suured laevad ei saanud siin vabalt liikuda. Sellepärast liikusid aga kreeklaste väikesed laevad takistamatult kui pääsukesed. Juba tagus üks kreeka laev oma vaskse ninaga üht pärsia laeva. Teised purustasid vaenlase laevadel mõlad, mis tegid need võitlusvõimetuks. Mõnedel neist purunesid tüürid. Pealetung õnnestus. Meri oli laialt kaetud laevarusude ja surnutega. Ainult vähestel laevadel, nende hulgas suurel kuninga omal, õnnestus põgeneda.

Suurt kaotust Salamise lahingus ei suutnud kuulsad kaubitsejad föniiklased enam heaks teha. Vahemerel läks kaubandus ikka enam ja enam kreeklaste kätte. Föniiklaste laevu võis siit peale ikka harvemini näha Kreeka sadamais.

1. Mis oli Kreeka-Pärsia sõdade põhjuseks? 2. Missugune oli kreeklaste vabadusvõitluse saatus Väike-Aasias esialgu? 3. Mida oli ateenlastel karta pärast pärslaste võitu Aasias? 4. Missuguseid ettevalmistusi tegid ateenlased hädaohu vastu ja milline oli sõdivate poolte relvastis? 5. Kunas oli Maratoni lahing ning kes võitis selle? 6. Millal tegid pärslased teise suure katse Kreekamaad vallutada? Missugused tähtsad lahingud olid seekord kreeklaste ja pärslaste vahel? Kuidas need lõppesid? 7. Kuidas õnnestus kreeklastel Pärsia laevastiku hävitamine? 8. Nimeta tähtsamaid kreeklaste tegelasi Kreeka-Pärsia sõdades! Milles seisid nende teened?

5. Ateena õitseaeg. Perikles.

Perikles. Tööndus ja kaubandus. Peale Kreeka-Pärsia sõdu võisid kreeklased rahulikult elada: pärslased ei julgenud neid niipea tülitada. Pärslaste võimu langusest said suurt tulu kõige pealt ateenlased. Ateena kasvas tähtsaks kaubandus- ja tööndusliinnaks. Linn ise oli küll merest pisut eemal, kuid mere äärde ehitati kohane sadam, mis ühendati linnaga kahekordse müüri kaudu. Nii oli sadam ja linn hästi kaitstud, kus mitte ainult ei kaubeldud, vaid ka uusi kaubaja sõjalaevu ehitati.

Jõudsasti kasvas Ateena sel ajal, kui teda juhatas Perik-

les, tähtsaim kreeka riigimees, kes põlvnes rikkast ja tähtsast suguvõsast, ja juba varakult sõja päevil hakkas teiste hulgast välja paistma. Ta oli välimuselt pikk, sirge ja ilus, ühtlasi väga andekas ja haritud inimene. Peale selle oli ta hea kõnemees. Perikles ei püüdnud kunagi rahvale meeldida, kuid rahvas käis siiski ta järele. Ta võttis harva sõna rahvakoosolekutel. Kui ta seda tegi, siis kuulati teda hea meelega, kusjuures vaikisid kõik vasturääkimised. Ateenlased valisid ta kõrgematele riigiametitele. Ta oli näit. sõjaväe ülemjuhataja ja riigikassa valitseja. Rahvas usaldas teda, sest ta pidas alati seadustest kinni ja kaitses rahva huve. Rahvakoosoleku otsused kujunesid ikka Periklese tahtmise järele. Ta valitses seepärast riiki nagu mõni piiramatu võimuga kuningas, kuigi ta seda nime ei kandnud. Ta tähtsamaks püüdeks oli võimalikult palju kreeka riigikesi ühendada üheks tugevaks suureks Kreeka riigiks. Perikles lõigi „Attika liidu", mille pealinnaks sai Ateena.

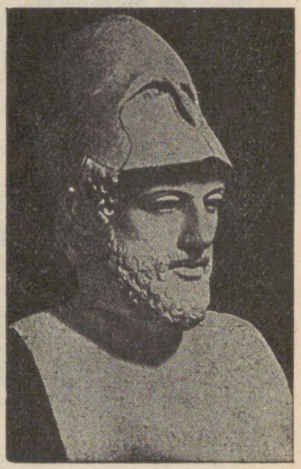

Perikles.

Ateena kodanikkude arv kasvas kiiresti. Paljud talupoegadest tulid maalt linna ja hakkasid siin mitmesugust käsitööd tegema. Kreeklaste laevad liikusid kõikides meredes, ka Musta mere rannikuil, kust nad odavat vilja Ateena sadamasse tõid. Viljahinnad hakkasid langema ja Attika maaomanikud, kelle vili kallim oli, siirdusid põllumajanduse alalt kaubanduse ja tööndu se alale. Jõukad maaomanikud ostsid orje ja avasid töökojad. Siin töötasid kümned ja sajad inimesed. Valmistati igasuguseid asju, näit. lampe, kunstmööblit, värvilise mustriga riiet, mis idamaa omast isegi kuulsam oli, relvi, õlikannusid, vaase jne. Eriti kuulsad olid värviliste jooniste ja maalidega kaunistatud Ateena vaasid ja värviline mustriline riie. Ateena tööndussaaduste kuulsus kasvas alatasa ja töösturid muutusid ikka rikkamateks. Rikkad olid ka õli-, veini- ja viljakaupmehed, kuid jäid siiski maha töö stureist, kes ehitasid enestele suured kaubalaevad, mis vedasid Vahemere maadesse Ateena ülalmainitud kaupu. Samad laevad

vedasid Ateenasse tina, vaske ja rauda. Vahete-vahel toodi terved laevatäied papüürust Ateenasse, millele kirjutati. Turgu ümbritsevate puude all müüdi uuemaid raamatuid ja papüüruserulle. Turu elu oli väga kärarikas. Müüjad pakkusid oma kaupa valju häälega üksteise võidu. Kõige valjemini kõlas Ateena käskjala hääl, kes hüüdis: „Ateena mehed! Täna peetakse rahvakoosolekut!“

Rahval oli suur huvi eeloleva rahvakoosoleku vastu, sest päevakorras olid tähtsad küsimused. Pealegi oli teada, et

Kreeklaste mööblit ja vaase.

ka Perikles räägib koosolekul. Ta läks juba varahommikul rahvanõukogu (millel oli 500 liiget) koosolekule, et seal ühiselt läbi arutada küsimused, mis ta kavatses rahvakoosolekul päevakorda võtta.

Rahvakoosolek. Lipp, millega teatati rahvale rahvakoosolekust, lasti maha, mis tähendas koosoleku avamist. Rahvast voolas murruna koosolekukohale. Valjult kõlas käskjala hääl. Ta kutsus rahvast korrale, sest varsti pidi algama ohverdamine. Ilmuski preester, ohverdas ja palus pidulikus palves jumalaid, et need kaitseksid rahvakoosolekut väärsammude eest. Selle järel esines üks rahvanõukogu liikmeist ja luges Periklese ettepanekud valju häälega ette:

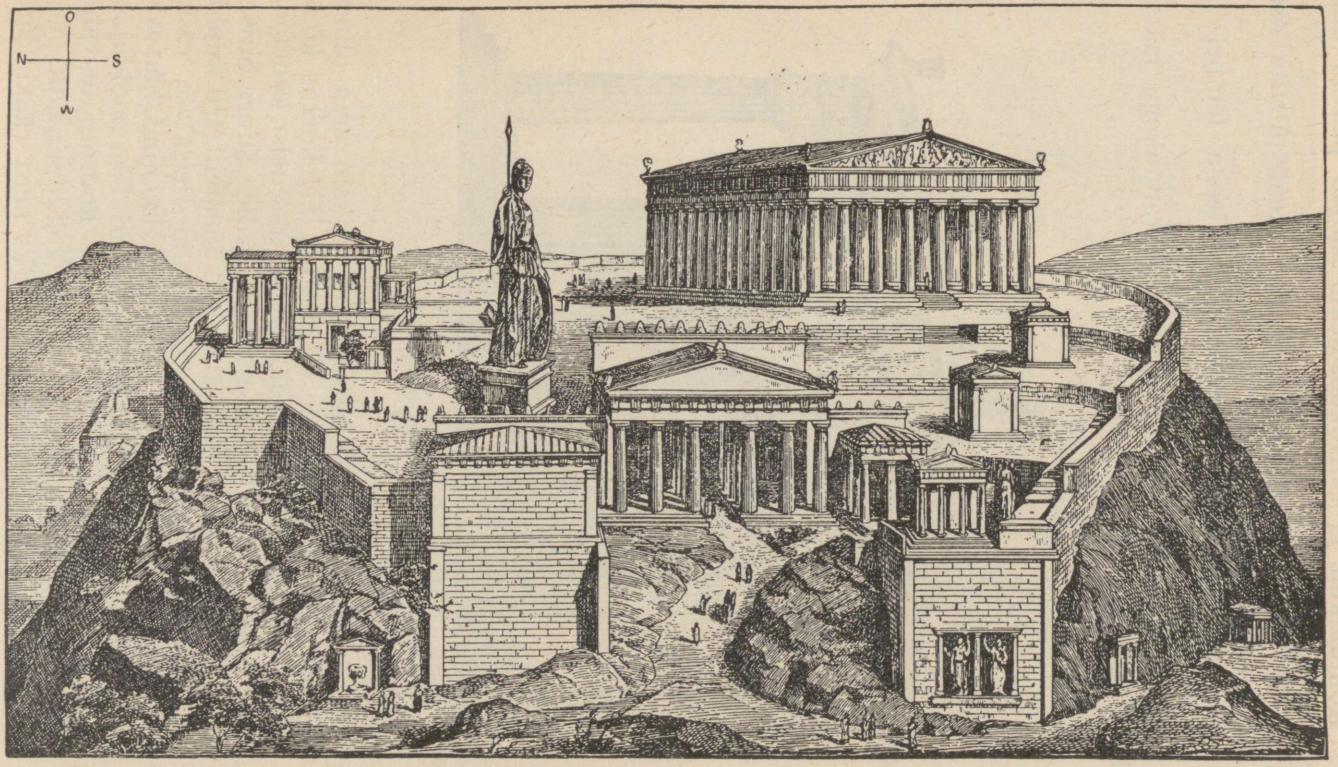

Ateena linnamägi.

1. Kohtunikud ja rahvakoosolekul käijad peavad oma töö eest tasu saama.

2. Riik peab kehvemaile kodanikele teatripiletite ostmiseks raha andma.

3. Linnamäele tuleb ehitada Pallas-Ateena tempel ja veel muid ehitisi linna kaunistamiseks.

Ühes mainituga tehti teatavaks ka rahvanõukogu jaatav seisukoht neis küsimusis.

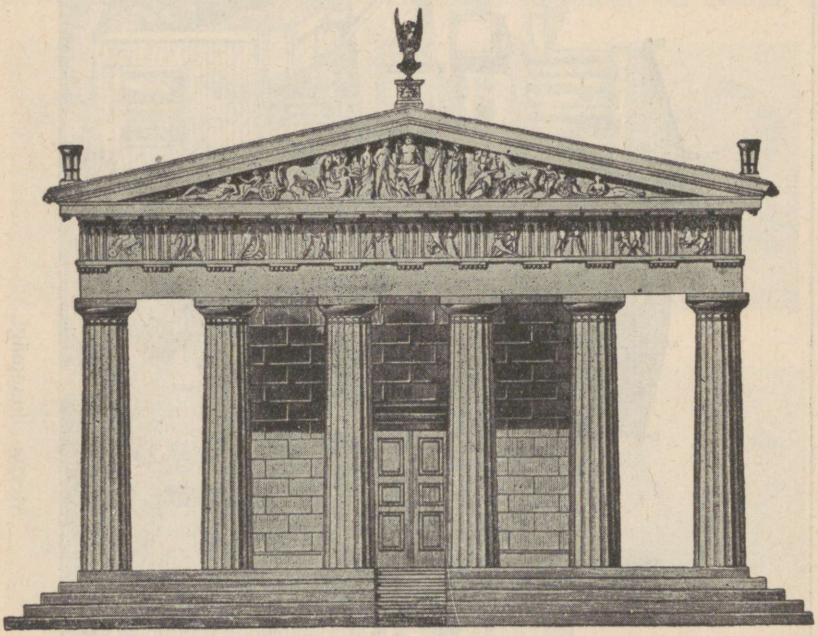

Kreeka tempel.

Väga mitmed, kes rääkida soovisid, lasksid oma nimed üles kirjutada. Nad asusid üleskirjutatud järjekorras kõnetooli (suur lai astmega kivi), kusjuures igaüks neist kõnetooli astudes pani mirdiokstest tehtud krantsi pähe. Suure huviga kuulati nii poolt kui ka vastu rääkivaid kõnemehi. Oli kuulda ägedaid vahelehüüdeid. Eriti vihased olid Periklese vastased, kes nimetasid teda riigiraha raiskajaks ning laususid, et ta tahtvat rahvale meeldida. Kui üks Periklese pooldajaist soovitas ta ettepanekud vastu võtta, läks koosolijate vahekord veel teravamaks. Oli karta käsitsi kokkuminekut. Vastaste kõnemehed rääkisid hässitavalt. Üks neist rääkis järg-

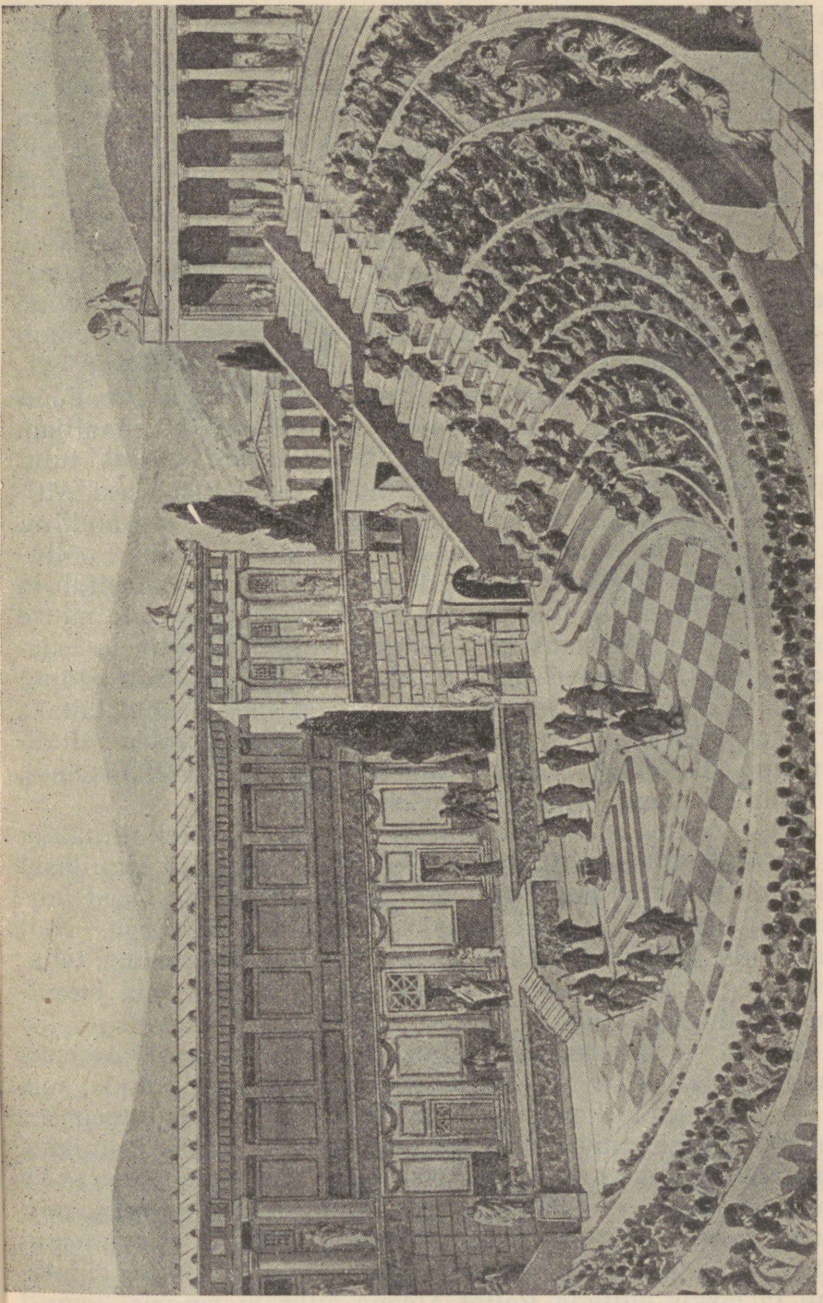

Kreeka teater.

miselt: „Periklese ettepanekud pole vastuvõetavad. Neist pole rahvale kasu, sest Perikles ajab isiklikku kasu taga. Tema tahab riigi raha raisata, mida meie aga ei luba. Ateenlaste liitlased maksavad liidu maksu mitte selleks, et Ateenat kaunistada, vaid et Kreekamaad kaitseda pärslaste vastu. Kui Perikles tahab ehitada, siis püüab ta selle kaudu rahvale meeldida. Ta tahab kuningaks saada.“ Sel kõnel oli suur poolehoid maaomanikkude keskel, kes olid arvamusel, et Perikles kaitseb ainult linnakodanikkude ja ka kehvikute huve. Nüüd astus kõnetooli uuendusmeelsete osavaim kõnemees. Ta rääkis rahulikult ja selgelt, ning rõhutas oma kõne lõpul järgmist: „Periklesele on omakasu võõras. Kui ta tahab Ateenat kaunistada uute ehitistega, siis on sellest kasu kõigile. Inimesed leiavad tööd ja raha läheb rahva kätte. Tööd leiavad ehitusmeistrid, kiviraiujad, raidkunstnikud, maalijad, müürsepad ja teised. Ka meie liitlastele on sellest tulu. Ehitusmaterjali vedu annab ka neile teenistust, sest Attikas ei leidu kõike tarvilikku (puu, marmor, elevandiluu jne.) materjali. Samuti peaksid tänulikud olema põllupidajad, sest kui rahval on tööd ja teenistust, siis tarvitab ta suuremal määral ka toitaineid.“ See kõne kutsus esile suure poolehoiu. Kui viimaks ka Perikles ise sõna võttis ja asjalikult kõik vastuväited ümber lükkas ning oma kõne lõpul tähendas, et vaevalt leidub mõni ateenlane, kes ei tahaks ohverdada osa oma varandusest templi jaoks, kui see valmib nii nagu seda kreeka tähtsam kunstnik Fiidias on kavatsenud, siis polnud enam mingit vastuseismist.

Kui Perikles oma kõne lõpetas, kutsus koosolekujuhataja rahvast hääletama. Tuhanded käed tõusid püsti ja kinnitasid kõik, mis Perikles ja Fiidias olid kavatsenud. Vastased lahkusid koosolekult üsna pikaks veninud nägudega. Nad ootasid uut võimalust, et Periklese uuendustele takistusi teha. Periklese pooldajad aina rõõmutsesid ja saatsid oma jumaldatud riigimehe koju.

Ateena — Kreeka kunstilinn. Periklese aeg oli Ateenas kunsti õitseaeg. Ta mõistis kõigest sellest lugu pidada, mis oli ilus ja kaunis. Periklesel läks korda koondada Ateenasse kuulsamaid kirjanikke, ehitusmeistreid ja raidkunstnikke. Tähtsam raidkunstnik Fiidias oli tema suur sõber. Ta kulutas suure osa riigisummadest linna kaunistamiseks, millega ka rahvas päri oli. Rahvakoosolek võttis ta ettepanekud vastu. Väga kauniks kujunes Linnamägi (Akroopoli kink), kuhu ta laskis ehitada Pallas-Ateena auks marmorist templi

Partenoni. Kreeka templid polnud suured. Nad olid väikesed ja ilusad, ning neis ei peetud jumalateenistust. Piduliku ja meeldiva ilme andis templile teda ümbritsev sammastik. Aknad puudusid. Valgus paistis idapoolses seinas oleva ukse kaudu templi pühamasse paika, kus asus jumalakuju. Mitte kaugel Partenonist asus Fiidiase valmistatud Pallas-Ateena hiiglakuju (12 m kõrge), mis igale

Näokatted, mida näitlejad tarvitasid nalja- ja kurbmängudes.

Kurbmängu näitleja.

Et näitleja paremini näha oleks, kandis ta kingi, mille alla olid löödud kõrged puuplokid.

linnatulijale kaugelt silma paistis ja oma suurusega Ateena võimu ilmutas. Mere poolt lähenevatele laevadele paistis selle kuju läikiv kiiver ja kuldne odaots juba 30 km kauguselt silma. Linnamäe lõunapoolsel küljel asus suur teater, millesse mahtus ligi 30 000 vaatajat ja mis oli ehitatud kivist. Rahvas vaatas näitemängu lahtise taeva all, sest sooja kliima tõttu polnud tarvidust kinnise ruumi järele. Ateena Linnamäel leidus veel rida muid toredaid ehitisi, mis iga vaataja tähelepanu köitsid. Sel ajal elas Kreekas ka rida tähtsaid kirjanikke, kes teatri jaoks näitemänge kirjutasid.

1. Mida tegi Perikles kreeklaste ühendamiseks? 2. Milleks oli, sinu arvates, kreeklaste ühendamine tarvilik? 3. Mispärast tõusis Ateena kaubandus ja tööndus Pärsia sõdade järel? 4. Missugused olid tähtsamad Ateena väljaveokaubad? 5. Missuguseid kaupu toodi sisse Ateena? 6. Missugune ülesanne oli Ateena rahvakoosolekul? 7. Missugused ülesanded olid rahvanõukogul? 8. Kas võiks Eestis ka rahvakoosolek juhtida riigiasju? Kui jaa, siis kuidas, kui ei, siis miks mitte? 9. Kuidas kutsuti rahvakoosolek kokku ja avati? 10. Miks hakati Periklese ettepanekul rahvakoosolekul käimise eest tasu maksma? 11. Miks ei tahtnud Periklese vastased lubada talle raha ehitustööde jaoks? Kes olid eriti vastu ja mispärast? 12. Kuidas põhjendas Perikles ehitustööde kasulikkust? 13. Kus asusid Ateena tähtsamad ehitised? Milliseid ehitisi ja kelle kuju tead sa sealt? 14. Mille poolest erines kreeka teater nüüdisaegsest?

6. Aleksander Suur.

Aleksandri noorus. Maade vallutamine. Ateena kujunes Kreeka-Pärsia sõdade järel kõige võimsamaks riigiks Kreekamaal. Selle üle oli Sparta väga kade. Tekkisid mõlemate riikide vahel sõjad, mis kestsid pikemat aega. Kreeka kodusõjad, millest osa võtsid ka teised riigid, viisid kogu maa hävimisele. Samal ajal tõusis Makedoonia võimsaks riigiks kuningas Filippose all Balkani poolsaarel. Kogu Kreekamaa sattus ta võimu alla. Ta ei piirdunud sellega, vaid kavatses ka Pärsia riiki vallutada. Selle ettevõtte täidesaatjaks sai ta poeg Aleksander, keda ajaloos kutsutakse Aleksander Suur.

Aleksander oli 20-aastane, kui ta isa suri. Temast sai vana-aja kuulsaim väepealik ja valitseja. Aleksander oli liikuv, julge, ettevõtlik ning väga tark. Ta ei võtnud enesele eeskujuks Periklest või mõnd teist riigimeest, vaid tahtis käia Ahhillese jälgedes, kelle tegevusega ta hoolikalt tutvus Homerose lugulaulusid lugedes. Ahhilles meeldis Aleksandrile seepärast, et ta oma nooruses unistas ainult sõdadest ja võitudest. „Minu isa vallutab kogu ilma, ega jäta mulle midagi võita," olla kord noor Aleksander tähendanud, kui ta kuulnud uutest isa võitudest. Ta oli siiski veendunud, et temast saab kord kangelane. Aleksander kahtles ainult, kas leidub niisugust luuletajat, kes ülistaks tema kangelastegusid, nagu Homeros kord ülistas Ahhillese tegusid.

Makedoonia ja kogu kreeka rahva valitsejana püüdis Aleksander pärslasi karistada kõige selle halva eest, mis nad kreeklastele teinud aastate jooksul. Ta läks väheldase, kuid hästiõpetatud sõjaväega üle mere Väike-Aasia rannale. Seal, kus arvati vana Trooja linn olnud asetsenud, korraldati Kreeka ja Trooja kangelaste auks suurepärane ohverdamis-

pidu ja võistlusmängud. Nüüd mindi edasi. Üks võit järgnes teisele, kusjuures Aleksander ise veristest taplustest osa võttis. Nii mõnigi kord oli ta elu tõsises hädaohus. Kord päästnud teda surmasuust üks ta truudest väepealikutest. Gordioni linnas näidatud Aleksandrile vankrit, mille üksikuid osasid ühendanud imelik sõlm, mida keegi polnud suutnud lahti teha. Vanasti olla oraakel kuulutanud, et kes selle imesõlme lahti harutab, saab kogu Aasia valitsejaks. Aleksander otsustas ruttu: ta haaras mõõga, raius sõlme

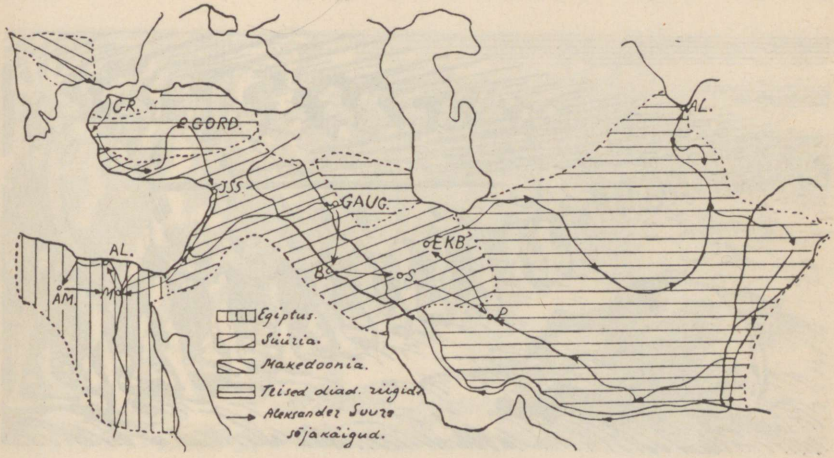

Aleksander Suure sõjakäigud.

katki ja lausus: „Sõlm on lahti!“ Siis pöördus ta lõuna poole, et sealseid maid alla heita. Tarsoses jäi Aleksander haigeks, sest ta oli kaua külmas jõevees ujunud ja enda ära külmetanud. Arstid ei teadnud, mis teha. Aleksandri ihuarst aga otsustas, et tuleb leida kiiresti mõjuv rohi, vastasel korral polevat pääsu loota. Ta asus rohu valmistamisele. Samal ajal saanud Aleksander kirja ühelt oma väepealikult hoiatusega, et ihuarst olevat Pärsia kuninga poolt ära ostetud. Aleksander ei kaotanud ometi usaldust oma arsti vastu. Nii pea kui arst rohuga ta juurde ilmus, andis ta kirja arstile lugeda. Samal ajal kui arst kirja luges, jõi Aleksander rahulikult rohu ära. Usaldus arsti vastu tasus end: Aleksander jäi raskesti magama, ning ärgates oli ta terve. Paar päeva hiljem asus ta uuesti oma vägede juhtimisele.

Varsti peale seda võitis ta lahingu Issose juures, kus tuli võidelda kaksteist korda suurema pärslaste väega. Pär-

sia kuninga Dareios III ema, abikaasa ja lapsed langesid vangi. Nendega käis Aleksander väga armulikult ümber. Kõrged vangid olid sellest päris üllatatud, sest Hommikumaal koheldi sõjavange karmilt. Kui Dareios sellest kuulis, olla ta lausunud: „Kui ma tõesti oma riigi pean kaotama, siis saagu selle valitsejaks mitte keegi muu, kui Makedoonia Aleksander."

Suur võitja Aleksander tungis ikka enam lõuna poole. Ta vallutas Egiptuse ja hulga muid maid. Egiptlased võtsid Aleksandri vastu suurte auavaldistega ja vaatasid temale kui

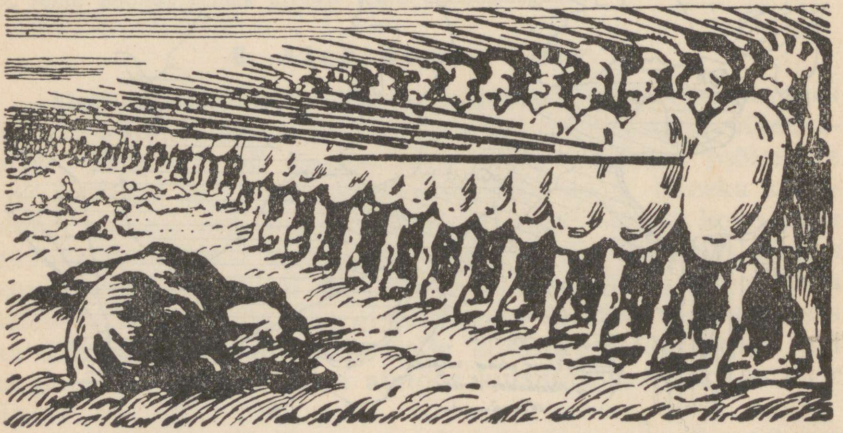

Aleksander Suure sõjavägi (falangs).

vabastajale Pärsia ikke alt. Siin asutas ta Niiluse jõe suudmes Aleksandria linna, mis kasvas hiljemini tähtsaks kaubalinnaks.

Vahepeal kogus Dareios vägesid, et Aleksandrile vastu panna. Temal aga polnud õnne. Üks linn teise järel alistus suure võitja vägedele. Kuningalosside varandused Suusas ja Persepolises langesid peaaegu täielikult Aleksandri kätte. Ligi 3000 kaamelit oli tarvis, et kallihinnalist sõjasaaki — kuld, hõbe ja elevandiluu — viia Babüloonia sse, mis sai Aleksander Suure riigi pealinnaks. Ühes vallutatud linnas süütas Aleksander ise Pärsia kuninga toreda lossi põlema, et kätte maksta Pärsia kuningatele Ateena riigi rüüstamise eest Kreeka-Pärsia sõdade ajal.

Nüüd asus Aleksander Dareiose tagaajamisele, keda ta siiski elusalt ei näinud. Pärsia kuninga surmas üks ta vastastest.

Aleksander sõdis ikka edasi. Ta tungis kaugele ida poole, et kuulsat ja rikast Indiat vallutada. Aleksandrile astus vastu Induse jõe juures üks sealsetest kuningatest. Ta võitis ka selle, vaatamata ta suurele sõjaelevantide väele, kusjuures kuningas ise langes vangi. Kreeklased olid küll sõjaelevantidest kuulnud, kuid mitte kunagi neid näinud. Sõjaelevandid kandsid oma seljal kaitsekorvi, mis oli värviliste vaipadega kaetud ja milles asusid vibudega varustatud sõjamehed. „Kuidas pean sind kohtlema?“ küsis Aleksander vangilangenud kuningalt. „Kuninglikult,“ vastas viimane.

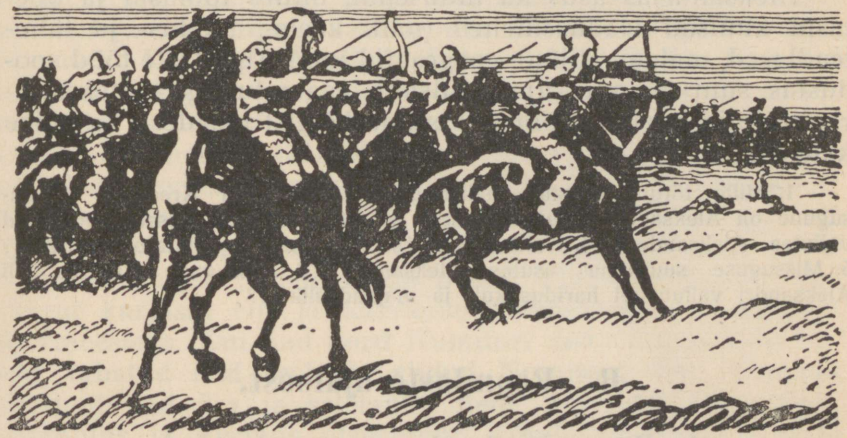

Pärslaste ratsavägi.

Aleksandrile meeldis see uhke vastus ja ta andis temale kuningriigi tagasi. Nii sai võidetud kuningast Aleksandri sõber. Aleksander tahtis veel kaugemale tungida, kuid sõjamehed hakkasid tõrkuma, sest nad olid kauakestnud sõdadest väsinud. Nii jäigi Induse jõgi Aleksander Suure riigi idapoolseks piiriks.

Aleksander Suure riik ei püsinud kaua. Peale ta surma (323. a. e. Kr.) lagunes suur ilmariik üksikutesse osadesse, sest Aleksandril polnud järeletulijaid.

Aleksander Suure tähtsus. Aleksander Suure maade vallutamisel oli suur tähtsus, sest ta edendas teadust ja haridust. Ta laskis senitundmatuid maid mõõta ja neist kaarte valmistada. Ta saatis haruldasi loomi ja taimi, mida Balkani poolsaarel polnud, oma õpetajale Aristotelesele, kes neid uuris ja oma õpilastele nende üle lähemaid seletusi andis. Edasi hoolitses Aleksander oma rahvaste jõukuse ja hüvede eest

ning tutvustas neid kreeka keele ja haridusega. Idamaa linnades hakkasidki inimesed kreeka keelt rääkima ja kreeka haridusest lugu pidama. Tema ajal asutati rida uusi linnu, kuhu ka kreeklased elama asusid, ja korraldati teid, mis jõudsasti kaasa aitasid kaubanduse arendamiseks.

Tähtsamaks kaubalinnaks sai Aleksandria. Siit läksid laevad välja kõigisse Vahemere sadamatesse. Aleksandrias müüdi ja osteti igasuguseid kaupu, näit. Ateena ilusaid vaase, hommikumaa vaipu ja riiet, klaasasju, puuvilja, lõhna- ja muid õlisid, raamatuid jne.

Aleksandrias asus ka muuseum, milles töötasid ja õpetasid kuulsad teadusemehed (näit. keele-, loodus- ja täheteadlased, matemaatikud, geograafid jne.). Õpetlaste tööd soodustas suur ja oma aja kuulsaim raamatukogu. Aleksandriasse tulid haridusesõbrad õppima kõigist maadest, ka kõige kaugemaist.

1. Mille tõttu õnnestus makedoonlastel vallutada Kreekat? 2. Missugune oli Aleksander Suur inimesena ja väejuhina? 3. Missugused maad vallutas Aleksander? 4. Kuidas kohtles Aleksander vallutatud rahvaid? 5. Missuguse suurlinna asutas Aleksander? 6. Missugune tähtsus oli Aleksandri vallutustel hariduslikult ja majanduslikult?

B. Roomlaste ajaloost.

1. Roomlastest vanemal ajal.

Maa ja rahvas. Apenniini poolsaar, kus alus pandi Rooma riigile, on mägine maa, kuid leidub siiski madalikke lääne ja ida pool. Poolsaare kliima on soe, mispärast siin valmivad mitmesugused lõunamaa-viljad. Vanasti oli siin küll kliima jahedam, sest maad katsid põlised metsad.

Apenniini poolsaarel elasid mitmesugused rahvad, nagu itaaliklased, etruskid jt. Itaaliklased, kes maale andsid oma nime, ilmusid siia karjakasvatajatena ja põlluharijatena. Mitmesugust käsitööd õppisid nad tundma kreeklastelt, kes olid neist hariduses palju ees. Kõige tähtsamaks itaaliklastest said ladinlased, kes elasid Laatsiumis alul suguvõsadena. Et vaenlikud naabrid (näit. etruskid) neile rahu ei andnud, hakkasid nad ühendusi looma, et end pealetungimiste vastu paremini kaitseda. Seejuures asutasid nad enestele kindlused, millest aegamööda kasvasid linnad. Neist tähtsam vanemal ajal olnud Albalonga. Hiljem astus viimase kõrvale Rooma linn.

Rooma asutamine. Muinasjutu järele sündinud Rooma linna asutamine järgmiselt: Trooja hävitamise järel olla kangelane Äneas oma kodulinnast põgenenud ja õnnelikult Laatsiumi randa jõudnud. Teda ja ta omakseid võtnud lahkesti vastu sealse maa valitseja, kelle tütrega Äneas hiljemini abiellunud. Tema järeletulijad olla kaua Albalongas kuningatena valitsenud. Ühe neist, nimega Numitor, kõrvaldanud troonilt ta vend Amulius. Et oma trooni kindlustada, lasknud Amulius oma vennapoja ära tappa ja ta tütre Rea Silvia Vesta neitsiks teha, sest Vesta neitsid ei tohtinud mehele minna. Kuid sõjajumal Marss abiellunud Rea Silviaga. Sellest abielust sündinud kaks poega: Roomulus ja Reemus. Viimaseid käskinud Amulius Tiiberi jõkke heita. Kuninga teenritel hakanud aga poistest kahju. Nad asetanud poisid puumoldi ja viinud nad sellega üle kallaste tõusnud jõkke. Kui vesi alanenud, jäänud mold ühes poistega jõe kaldale peatuma. Uppumissurmast pääsenud poiste nutukisa kuulnud emahunt; see imetanud neid oma piimaga ja poisid jäänud vait ning saanud julgemaks. Varsti leidnud neid Numitori karjane, kelle naine poisid üles kasvatanud. Nad elanud karjaste elu ja kasvanud rõõmsateks ja julgeteks noormeesteks. Kui nad kord Numitori aeda röövretkele läinud, tabatud nad sealt ja viidud Numitori ette. Viimane tundnud nad ära ja seletanud neile Amuliuse vägivallast. Roomulus ja Reemus otsustanud Amuliusele kätte maksta ja ta troonilt heita. Otsustatud — tehtud. Albalonga valitsejaks saanud siit peale jälle Numitor. Tänutäheks kinkinud poistele nende vanaisa Tiiberi jõe kaldal maad ja lubanud neid sinna linna ehitada. Linnale nime andmisel läinud vennad tülli ja Roomulus tapnud Reemuse ära. Selle järel nimetanud ta linna oma nime järele Roomaks ja saanud selle esimeseks kuningaks.

Roomas valitsenud peale Roomulust rida kuningaid. Ühed neist olnud head, teised halvad kuningad. Viimane kuningas olnud vägivaldne, nõudnud rahvalt suuri makse ja raskeid töid. Roomlased kihutanud selle minema (510. a. e. Kr.) ja pannud oma riigis vabariikliku korra maksma.

Roomlaste usust. Roomlased austasid neidsamu jumalaid, mis kreeklasedki, ainult teissuguste nimede all. Nii austasid nad Jupiteri (Zeus) ja tema abikaasat Junot (Hera), siis sõjajumal Marssi (Ares) ja teaduse ja kunsti kaitsejat naisjumalat Minervat (Pallas-Ateena). Iludusejumalannaks oli roomlastel Veenus (Afrodiite), merejumalaks Nep-

tun (Poseidon). Roomlaste erilisteks jumalateks olid Saturn ja Janus.

Januse ülesandeks oli avada ja sulgeda taevaväravad. Seepärast õnnistab ta maa peal kõiki, kes uksest sisse või välja lähevad. Janus on iga hea algatuse ja aja jumal, mispärast teda kujutati kahe palgega: üks vaatas ette, teine taha. Muinaslugu räägib, et üks kuningatest olla temale templi ehitanud. Selle uksed avatud, kui sõjavägi vaenuväljale läks. Rahu ajal olid aga templi uksed kinni.

Igal perekonnal oli oma jumal, kodukaitseja, kelle auks alatasa tuli põles. Hommikul luges pereisa, kes täitis preestri kohuseid, kõigi omaste juuresolekul palvet ja pani esimesed palad söögilaualt perejumala altarile. See oli põline ja austatud komme.

Peajumalate austamine sündis avalikult, mille eest hoolitses riik. Viimane ehitas templid ja altarid, kus preestrid palvetasid ja ohverdasid. Erilise austamise osaliseks sai Vesta, kodukolde-jumalanna, kelle naispreestrid, Vesta neitsid, ei tohtinud abielluda.

Enne kui midagi tähtsat ette võeti, pöördusid roomlased jumalate poole, et nende arvamust teada saada. Nii toimiti ikka, kui näit. kavatseti sõda alata, mõnd templit ehitada või midagi muud ette võtta. Preestrid püüdsid jumalate arvamust teada saada, jälgides välgulöömist ja müristamist, pühade kanade nokkimist, lindude laulu, eriti aga ohvrilooma sisikonda.

Jumalate auks korraldati pidusid. Neist oli tähtsaim see, mis korraldati Jupiteri auks. Siis korraldati suurepärane ohvripidu ja muretseti rahvale meelepäraste lõbustuste eest. Suures tsirkuses võis näha võiduajamist, mida rahvas vaatas suure huvi ja põnevusega. Siiski ilusaimaks ja meeldivaimaks peoks oli Saturni pidu, mis korraldati detsembrikuul kadunud „kuldse aja“ mälestuseks. Kui Saturn, Jupiteri isa, kogu ilma olla valitsenud, elanud inimesed alalises rahus ja õnnes. Seda aega nimetasid roomlased „kuldseks ajaks“. Mainitud pidudel söödi rikkalikult, tantsiti ja mängiti. Valitses üldine rõõm.

1. Missugune itaaliklaste suguharu etendas ajaloos kõige tähtsamat osa? Millised olid ta vanimad linnad? 2. Kuidas toimus Rooma asutamine muinasjutu järgi? 3. Millal muudeti Rooma vabariigiks? 4. Millised jumalad olid roomlastel ja kreeklastel ühised? 5. Millised jumalad olid eriliselt roomlaste jaoks? 6. Kuidas austati pea- ja kodujumalaid? 7. Kuidas püüdsid roomlased teada saada jumalate tahet?

2. Vabariiklik kord. Patriitside ja plebeide võitlus.

Vabariiklik kord. Vabariiklikule korrale üle minnes valiti kuninga asemele kaks konsulit üheks aastaks, kes riiki valitsesid. Kuningriigiaegsed asutised, senat ja rahvakoosolek, jäid püsima. Peavõim riigivalitsemise asjus oli senati käes, mille liikmeteks võisid olla ainult patriitsid[1]. Viimased olid Rooma asutajate järeletulijad ja seega ainukesed täisõiguslikud kodanikud. Hiljem rändas juurde palju teisi, uusi kodanikke, keda hakati kutsuma plebeideks[2]. Nad olid isiklikult vabad ja võisid maid omandada, kuid jäid ilma politilistest õigustest. Plebeisid ei valitud ühelegi ametile. Mainitud kaks seisust moodustasid rooma rahva.

Senat otsustas kõik tähtsamad küsimused, näit. sõja ja rahu, maksude suuruse, sõdurite arvu jne. Mis senat otsustas, selle võttis vastu ka rahvakoosolek: viimane valis ka konsulid, kuid patriitside hulgast. Konsulid olid väepealikud ja kohtumõistjad. Nende otsuseid saatsid täide liktorid, kes kandsid ametitähena kirvest ja vitsakimpu. Kui riik sattus kitsikusse, näit. õnnetu sõja korral, siis nimetas senat konsulite asemele diktaatori, kellele usaldati piiramatu võim, kuid ainult kuueks kuuks. Selle aja jooksul pidid kõik ta sõna kuulma.

Patriitside ja plebeide võitlus. Januse templi uksed olid harva suletud, sest roomlased sõdisid sageli. Sõtta pidid minema peale patriitside ka plebeid, kuigi nad olid oma õigustes piiratud. Sõdadest said tulu ainult patriitsid, sest võidetud maad läksid nende kasutusse. Pealegi ei suutnud plebeid, kes maad juurde ei saanud, kauakestvate sõdade tõttu olemasolevaidki maid korralikult harida. Nende seisukorda raskendasid tunduvalt ka kõrged maksud. Seepärast on arusaadav, miks plebeid sattusid viletsusse ja võlgadesse. Võlgade tõttu kaotas nii mõnigi plebei oma isikliku vabaduse ja sai teise orjaks. Et kirjutatud seadused puudusid ja kohtumõistmine oli patriitside käes, siis ei võinud kohus plebeidele küllaldaselt kaitset anda. Nii oli plebeidel küllalt põhjusi, et oma seisukorraga mitte rahul olla. Nad nõudsid uuendusi.

Patriitsid ei tahtnud uuendustest kuuldagi. Plebeid kaalusid põhjalikult, mis teha, ja haarasid viimaks kinni isesuguseist abinõudest. Nad otsustasid patriitsidest lahku lüüa

[1] Patriitsid on tuletatud ladinakeelsest sõnast patres = isad.
[2] Pleebs = lihtrahvas.

ja välja rännata, et enesele uut linna asutada. Rooma lähedal asus Pühamägi. Sinna läksid nad (494. a. e. Kr.) oma naiste ja lastega, kaasa võttes kõik oma vara. „Nüüd saavad härrad patriitsid näha, kes neile veel maksusid maksavad ja isamaad sõjariistus kaitsevad!“ rääkisid pahased plebeid. Ja tõesti, patriitsid sattusid hätta. Roomat ähvardas kokkuvarisemine. Õnnelikul kombel leppisid mõlemad seisused siiski kokku. Ühe ilusa muinasjutu järele läinud kümme senatori plebeidega läbi rääkima, et nad Rooma tagasi tuleksid. Saadikute hulgas olnud tark ja rahuarmastaja Menenius Agrippa, kes plebeidele seletanud järgmise mõistujutu: „Kord tõstnud kõik kehaliikmed kõhu vastu mässu: jalad polevat viinud keha toidu juurde, käed polevat pistnud toitu suhu jne. Ihuliikmed seletanud, et kõht naudib üksinda kõike head, mis nad loonud oma raske töö ja vaevaga. Nii pea kui liikmed hakkasid oma mässumõtet teostama, kohkusid nad varsti. Kõht jäi küll toiduta, kuid selle tagajärjel hakkasid liikmed nõrgaks jääma. Nüüd said nad aru, et neile ka kõhust tulu on, ja hakkasid uuesti tööle.“ Plebeid tulid küll Rooma tagasi, kuid tingimusel, et patriitsid nende kasuks tarvilikud uuendused teostaksid. Nii ka sündis. Plebeidele anti õigus valida kaht rahvatribuuni. Viimastel oli õigus öelda „veto“, s. t. „ma keelan“, kui näit. senat tahtis mõnd otsust vastu võtta, mis polnud kokkukõlas plebeide huvidega. Nii toimisid tribuunid sageli ja rahvale kahjulikud seadused jäid teostamata. Seejuures oli rahvatribuunide isik puutumatu. Kes neid julges puudutada, langes jumalate viha alla ja jäi seaduse kaitsest ilma. Kõige selle tõttu muutus plebeide seisukord paremaks, kuid üheõiguslikud patriitsidega polnud nad veel kaugeltki. Kõige pealt nõudsid rahvatribuunid, et seadused kirjutataks üles. Selle kõrge ülesande täitmiseks valiti kümme meest. Kahe aasta pärast olid seadused valmis. Need kirjutati 12 tahvlile ja pandi välja avalikku kohta, kus rahvakoosolekutel kõnelejad üles astusid. Nii olid seadused kõigile kättesaadavad. Neid „12 seadusetahvlit“ loeti ka rooma koolides ja õpiti neid lähemalt tundma. Pika võitluse järel hakati plebeisid ka kõikidele ametikohtadele valima, kusjuures neile õigus anti patriitsidega abielluda, mis oli varemini täiesti keelatud. Nii kadus aegamööda vahe kahe seisuse vahel ja nad sulasid üheks rooma rahvaks.

1. Kuidas oli korraldatud Rooma vabariigi valitsemine? 2. Mispoolest erines Rooma vabariigi valitsuskorraldus Eesti omast? 3. Missugused olid

Roomas diktaatori võimupiirid? Kunas valiti ta ning miks just siis? 4. Mispärast oli plebeide seisukord vabariigi algusaastail vilets? 5. Mida tegid plebeid omale õiguste muretsemiseks? 6. Missugused ülesanded ja õigused olid rahvatribuunil? 7. Miks vajasid eriti plebeid seaduste kirjapanekut? 8. Kuidas kadus vahe patriitside ja plebeide vahel?

3. Roomlased saavad Itaalia peremeesteks.

Roomlased vallutavad Itaalia. Samal ajal, kui seisused üksteisega võitlust pidasid, sõdisid roomlased üksmeelselt välisvaenlaste vastu. Nad sõdisid edukalt Kesk-Itaalia rahvastega ja alistasid need. Kord said nad raskesti kannatada põhjapoolsete naabrite, gallialaste käest. Sellest räägib muinaslugu järgmist: kord ilmunud Põhja-Itaaliast gallialased, purustanud roomlaste väed ja tulnud Rooma, mille rahvas põgenedes maha jätnud. Ainult 80 senatiliiget istunud oma autoolidel liikumatult kui marmorkujud. Nad ei olla tahtnud põgeneda ja lugenud paremaks surra, kui vaenlane peaks linna vallutama. Vanad ja auväärsed senatorid surmatud vaenlase poolt. Linn riisutud puhtaks ja pistetud viimaks põlema. Vastu pannud julgelt ainult Kapitooliumi kindlus, milles olnud salk julgeid roomlasi. Kindluse templi juures pidanud roomlased vana harjunud kombe järgi hanesid, sest need olnud jumalanna Juno armsamad linnud. Kord öösi, kui vaht magama jäänud, roninud gallialased järsku mööda kaljuseina üles. Nad oleksid peaaegu kindlusse pääsenud, kui mitte haned poleks kaagutama hakanud ja kindluse kaitsesalka üles äratanud. Vaenlane löödi tagasi. Hanesid hakati siit peale pühadeks lindudeks pidama, sest nad päästsid Rooma. Gallialased piirasid Kapitooliumi kindlust edasi. Et vaenlastest lahti saada, maksnud roomlased gallialastele 1000 naela kulda. Kui parajasti kulda kaalutud, visanud gallialaste pealik oma mõõga kaalupommide juurde, lausudes ise: „Häda võidetuile!“ Roomlased andsid ka selle võrra kulda juurde, mille järel gallialased lahkusid rikkaliku saagiga. Hiljemini läks roomlastel siiski korda gallialasi võita ja oma riigi piire Alpideni nihutada.

Järjekindlalt laiendasid roomlased oma võimu ka lõuna sihis. Suure jõupingutusega läks neil viimaks korda ka kreeklaste linna Tarentumi vallutada, kuigi viimast toetas Epürose kuningas Pürros oma kuulsa elevantide-sõjaväega (275. a. e. Kr.).

Nii läks kogu Apenniini poolsaar roomlaste kätte.

Rooma sõjavägi. Roomlaste edu teiste rahvastega võideldes on seletatav nende vapra ja hästikorraldatud sõja-

väega. Rooma sõjavägi koosnes kodanikkudest ja jagunes leegionidesse, kusjuures igas leegionis oli 3000 jala- ja 300 ratsameest. Nii ühtedel kui teistel oli oma kindel ülesanne. Peale nende oli leegionides veel mitmet liiki käsitöölisi ja toiduvalmistajaid. Tähtsamaiks relviks olid oda ja mõõk. Alul püüti vaenlast tabada odaga, millele järgnes võitlus mõõgaga. Kaitseabinõudeks olid kilp, kiiver ja raudrüü, mis peaasjalikult rinda kaitses. Piiramise korral tarvitasid roomlased mitmesuguseid sõjamasinaid. Sõjaväes valitses vali kord, et virgutada sõjamehi käsu täitmisele. Oli harilik nähtus, et isegi kõige väiksemale eksimusele järgnes karistus. Tegevas sõjaväes, kui lahingut polnud ette näha, ehitasid roomlased endile korrapärase leeri, mis oli kaitstud valli ja kraaviga. Niisuguses kindlustatud leeris oli sõjavägi hästi kaitstud vaenlase ootamatu kallaletungimise vastu.

Rooma sõdurid ja nende varustis.

Roomlaste igapäevsest elust. Sel ajal oli roomlaste elu veel võrdlemisi lihtne. Vanematel aegadel olid roomlaste majad ehitatud palkidest, kusjuures maja kattis kõrge õlgkatus. Et korstnat veel ei tuntud ja suits välja pääses läbi ukse, siis olid seinad seestpoolt täiesti mustaks suitsunud.

Hiljemini rooma maja muutus. Katus ehitati sissepoole längu, mille tõttu vihmavesi voolas maja keskele suurde

basseini. Bassein asus ruumis, mida nimetati atriumiks. See oli põline rooma majaosa, kus asus altar ja kus toodi ohvreid perejumalale. Siin võeti vastu sugulasi ja sõpru, hoiti väärtasju ja surnud omastest järele jäänud mälestismärke. Atriumist viisid uksed teistesse ruumidesse. Rikaste majades olid seinad mitmesuguste ja suurepäraste maalidega kaunistatud.

Liktor.

Rooma mees tuunikas ja toogas.

Rooma naine stoolas ja pallas.

Lihtne, kuid siiski meeldiv oli ka roomlaste rõivastis. See sarnanes kreeklaste omaga. All kandsid nad nn. tuunikat. Selle üle visati tooga (suur rätt), mis ümbritses keha ilusasti langevate voltidega. Naised kandsid peale tuunika veel kleiti (stola), mis ulatus kandadeni. Välja minnes võtsid naised enesele ümber veel suure neljanurgelise riide (palla), mis piiras keha ilusates voltides.

Roomlaste tähtsamaiks toitudeks olid jahupuder ja juurvili. Pidulikkudel puhkudel tarvitati ka liha. Veini joodi sageli, kuid veega segatult, mida nõudis tolle aja hea komme. Vaesemates perekondades valmistas toitu pereema ise, rikkamates tegid seda naisorjad. Eine alul viidi osake toidust ohvrina perejumalaile, nagu seda usukomme nõudis. Selle järel algas eine, kusjuures toit pisteti suhu sõrmedega, sest

kahvlit sel ajal roomlased veel ei tundnud. Pea-eineaeg oli roomlastel (nagu kreeklastelgi) õhtu eel.

Isa oli piiramatu võimuga perekonnapea. Vanematel aegadel oli temal isegi võim oma perekonna liikmete elu ja surma üle. Iga tähtsam ettevõte perekonna elus toimus tema teadmisel, kusjuures pereisal oli otsustav sõna öelda. Siiski oli rooma naine palju vabam kreeka omast. Ta võis võõraste keskel viibida ja pidusöökidest osa võtta. Kreeka naine võis ainult oma sugulaste seltsis viibida. Kõige selle juures oli rooma naine kogu majapidamise juhataja. Ta andis juhatusi mees- ja naisorjadele ja kontrollis nende tegevust toidu ja rõivaste valmistamisel.

Emana oli rooma naine hea lastekasvataja. Ta õpetas neid nii vanu kui ka noori austama ja riigiseadusi tundma. Lastest pidid saama terved inimesed nii vaimselt kui ka kehaliselt. Seks lasti neid teha võimlemisharjutisi, õpetati lugema, kirjutama ja arvutama. 12 seadusetahvli sisu pidi neil olema peas. Rikkamates perekondades jäeti noorte õpetamine peaasjalikult orjade hooleks. Noored said õpetust ka avalikkudes koolides. Kasvatuse tulemus oli, et lapsed armastasid oma vanemaid, seadusi ja isamaad. Viimast kaitsesid roomlased, ohverdades oma elu ja vara.

1. Missuguste välisvaenlaste vastu tuli roomlastel ägedat võitlust pidada? Milliste tulemustega lõppes võitlus? 2. Millise linna vallutamine Itaalias nõudis roomlastelt suuri jõupingutusi ja mispärast? 3. Missugustesse üksustesse jagunes rooma sõjavägi? 4. Milline oli leegioni koosseis? 5. Milline oli sõdurite relvastis? 6. Milline kord valitses rooma sõjaväes? 7. Milline oli roomlaste elamu? 8. Kuidas rõivastusid roomlased? 10. Missugune oli isa ja ema seisund rooma perekonnas? 11. Kuidas kasvatati Roomas lapsi?

4. Puunia sõjad. Hannibal.

Puunia sõja põhjused. Vana aja kuulus kaubitseja rahvas fööniiklased asutasid, nagu kreeklasedki, Vahemere rannamaile asulinnu, millest tähtsam oli Kartaago Põhja-Aafrika rannas. Viimane olla asutatud ligi 100 a. enne Rooma linna asutamist. Kartaagolased (puunlased) vallutasid rea maid ja lõid enestele suure, tugeva riigi. Järjest edeneva põllumajanduse, hoolika käsitöö ja osava kaubitsemise tõttu muutus Kartaago kõige rikkamaks linnaks ilmas. Sise-Aafrikast ja mujalt liikusid pikad kaubavoorid Kartaago sadamasse. Siin peatusid ka kaubalaevad, mis ühendust pidasid nii Kartaago asumaade kui ka teiste maadega. Kartaagolaste võim

oli maksev kogu Vahemere läänepoolses osas. See oli kergesti teostatav, sest nende asulinnu võis leida Hispaania rannas, Korsika, Sardiinia ja Sitsiilia saarel. Samal ajal lõid roomlased enestele suure riigi, vallutades kogu Apenniini poolsaare. Ka neile oli meri tähtis edeneva tööndus ja kaubanduse tõttu. Pealegi oli kolmest küljest merega ümbritsetud Itaalia võõrastele vaenlikkudele laevadele hõlpsasti kättesaadav. Enese julgeoleku kindlustamiseks pidid roomlased tugevad olema ka merel. Kes pidid Vahemere peremeheks jääma, kas roomlased või kartaagolased?

Teine Puunia sõda. Hannibal. Kui kartaagolased hakkasid rikast Sitsiiliat vallutama, puhkes mõlemate riikide vahel sõda, mis ei tahtnud lõppeda. Kui sõda oli kestnud juba ligi 23 aastat, võtsid kartaagolased peale pikemat rahuaega otsustava sammu ette, et roomlasi võita. Väga tähtsat osa selles sõjas etendas kartaagolaste vägede juht Hamilkar. Pärast tema surma sai Kartaago vägede juhatajaks ta poeg Hannibal.

Juba üheksa-aastaselt võttis isa Hannibali kaasa Hispaaniasse, kus ta laagrielus üles kasvas. Enne ärasõitu laskis isa oma armastatud poega jumalate altari ees vanduda, et ta kogu eluajaks jääb roomlaste vaenlaseks. Hannibal täitis tõotuse täpsalt. Hispaanias õppis Hannibal isa lähemal juhatusel sõjakunsti tundma. Ta tegi suure huviga kõik tarvilikud sõjaväelised harjutised läbi, jõudes teistest kaugelt ette ratsutamises, ujumises, jalakäimises ja vehklemises. Hannibal ei tundnud hirmu janu, nälja ega vaevarikaste käikude ees. Ta ei armastanud mõnususi. Teda võis sageli leida magamas palja maa peal esimeste vahipostide juures. Hannibal oli sõjamehena mitte ainult kõige liikuvam, vastupidavam, vaid ka kõige targem. Seepärast usaldas teda sõjavägi rohkem kui kedagi teist.

Kartaago asumaade põhjapiiril asus rikas linn Saguntum. Otsustades kogu Hispaania idaranda vallutada, piiras Hannibal Saguntumi ümber ja vallutas selle tormijooksuga. Selle järel kuulutasid roomlased, kes olid Saguntumiga kaitselepingus, kartaagolastele sõja. Nii algas sõda uuesti. Hannibal oli veendunud, et roomlasi võib hävitada ainult Itaalias. Ta liikus 218. a. e. Kr. hästikorraldatud väega üle Pürenee mägede Lõuna-Prantsusmaale. Siit tungiti edasi Alpide suunas. Alpidest üleminek kestis 15 päeva. Väga vaevarikas oli see teekond. Korralikke teid üle mägede polnud. Sõdurid liikusid sageli mööda kitsast teerada mäe-

külgedel ja kaljuservadel. Surm vahtis igalt poolt vastu. Polnud kuski näha ei haljendavaid puid ega rohtu. Ainult hiiglamäeharjad, mille küljed kaetud jää- ja lumeväljadega, vahtisid vastu. Sõjaväele peatus- ja puhkekohti oli raske leida. Hulgakaupa langes sõdureid kuristikku. Samuti hävis palju moonakoormaid ja sõjaelevante. „Edasi! Edasi!" kõlas Hannibali käsk. Kui ta Põhja-Itaaliasse jõudis, oli järele jäänud ainult pool ta sõjaväest (26 000 meest ja mõned elevandid). Siiski tungis Hannibal edasi. Ta võitis roomlasi mitmes lahingus, mille järel tee Rooma vabanes. Viimast ei hakanud ta siiski piirama, vaid liikus oma vägedega Lõuna-Itaaliasse. Ta lootis, et sealsed rahvad end roomlastest lahti ütlevad ja neid seega võita aitavad.

Roomlased omalt poolt tegid kõik, et vaenlast hävitada. Kord õnnestunud neil Hannibali isegi sisse piirata. Viimane käskinud aga mitusada härga kindlaksmääratud kohta koguda, nende sarvede vahele kuivi oksi siduda ja härjad siis roomlastele õhtu hilja vastu ajada. Parajal ajal pistetud oksad põlema. Roomlased arvanud, et kartaagolased peale tungivad ja koondanud oma jõud, Hannibali kavalust märkamata, härgade vastu. Samal ajal tunginud Hannibal oma vägedega peale teisest kohast ja pääsenud sel teel raskest seisukorrast. Roomlased ei suutnud küll Hannibali vägesid võita, kuid nad käisid alatasa vaenlase kannul, püüdes viimast väsitada ja selle üksikuid osasid ootamatult tabada ja hävitada. Roomlastele niisugune ettevaatlik ja kõhklev sõjapidamine ei meeldinud. Senat oli oma usus võidusse kõikumatu ega mõelnudki rahuläbirääkimisi alata. Vägede juhatajaiks määrati teised isikud, et otsustava lahinguga sõjale lõpp teha. Lõuna-Itaalias Kannä juures põrkasid mõlemad väed kokku. Algas verine taplus. Ka siin sai Hannibal täieliku võidu. Roomlased kaotasid 70 000 meest, mis oli selle aja kohta väga suur arv. Paistis, nagu oleks Rooma riik kokku varisemas. Samal ajal seisis aga Hannibal oma õnne tipul. Temast rääkisid kõik. Paljud alistatud rahvastest lõid Roomast lahti. Siiski polnud Hannibalil julgust minna põlatud Rooma piirama. Piiramismasinateta oleks suudetud vähe ära teha hästikindlustatud linnale: puudusid piiramistornid, kiviheitemasinad ja müürilõhkujad. Nii tekkis seisak sõjapidamises.

„Kes jääb lõplikult võitjaks?" küsis vist igaüks. Roomlased jätkasid sõda kaotustele vaatamata. Vabatahtlikkudest annetistest ja suurendatud maksudest sai senat küllaldaselt

raha sõjakulude katteks. Sõjateenistusse kutsuti kõik teenistuskõlblikud mehed, isegi 17-aastased. Ka orje lasti vabaks ja võeti väeteenistusse. Kunagi polnud roomlased nii suurt

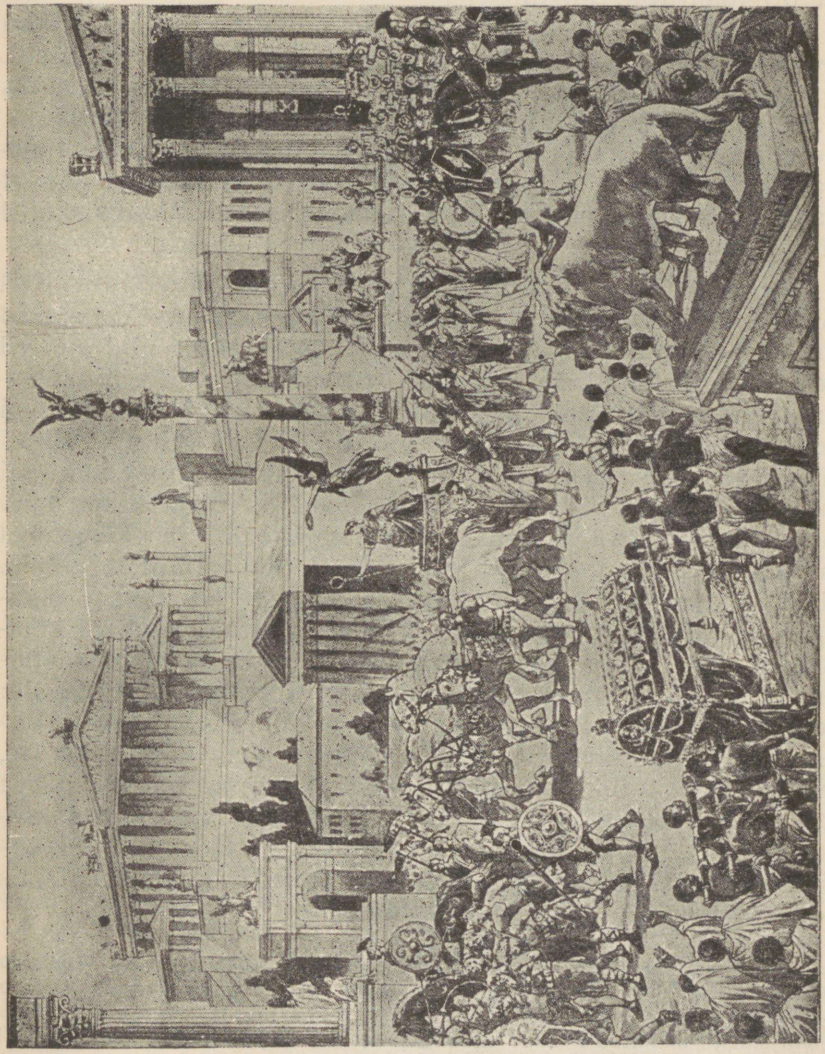

Triumfikäik.

isamaa-armastust üles näidanud, kui käesoleval raskel silmapilgul. Roomlaste väed kuulsa pealiku Cornelius Scipio juhatusel läksid üle mere ja hakkasid Kartaagot piirama. Kartaagolased kutsusid Hannibali küll Itaaliast appi, kuid

see oli hilja. Zaama linna juures löödi otsustav lahing a. 202 e. Kr. Tehtud rahulepingu järgi pidi Kartaago oma laevad roomlastele andma. Nii tabas Kartaagot raske saatus. Ta oli määratud hävimisele.

Kartaago kosus siiski ruttu. See sundis roomlasi uuesti sõda algama. Kartaago linn hävitati seekord täielikult. Järelejäänud linna asupaik küntud hiljem adraga tasaseks ja külvatud soolaga üle, et seal enam mingit elu ei tekiks. Vangilangenud linnakaitsejad müüdud orjadeks. Ka Hispaania, Kreekamaa, Väike-Aasia ja teised Vahemere-äärsed maad langesid roomlaste võimusesse. Nii sai Rooma riigist suur ilmariik.

Triumfikäik. Roomlaste sõjad lõppesid õnnelikult. Nad vallutasid rea maid ja panid oma võimu maksma Vahemerd ümbritsevais mais. Neis sõjalisis kordaminekuis olid suured teened tähtsamail väepealikuil. Suurem auavaldis, mis isamaa nende vastu üles näitas, oli triumfikäik Rooma. Kui üks või teine sõda või isegi mõni tähtsam lahing (milles vähemalt 5000 vaenlast langes) õnnelikult lõppenud, oli kangelasel õigus niisugusele auavaldisele. Võitja liikus oma sõjaväega linnaväravateni, kuhu senatorid ja kõrgemad ametnikud vastu läksid, et võidurikast väepealikut tervitada. Oli see sündinud, algas triumfikäik. Kõige ees läksid senatorid ja kõrgemad ametnikud. Neile järgnesid vankrid sõjasaagiga, siis ahelais vaenlaste kuningad ja tähtsamad ametnikud. Juubeldav rahvamass koguneb tihedalt peatänavale: trepid, aknad ja katused kubisevad uudishimulistest. Viimaks tuleb nähtavale kullatud võiduvankris kangelane ise, kes kannab kullaga tikitud toogat seljas ja loorberipärga peas; paremas käes hoiab ta valitsuskeppi, vasemas palmioksa. Kangelasele järgnevad võidurikkad leegionid. Rongkäik liigub Kapitooliumi kindluse juurde, kus aset leidis pidulik ohverdamine ja avalik pidusöök.

1. Kes asutasid Kartaago ja kuhu? 2. Mille tõttu muutus Kartaago võimsaks? 3. Kus oli Kartaagol asulinnu? 4. Mis oli Puunia sõdade põhjuseks? 5. Joonista teise Puunia sõja kaartvisand! Märgi seal kõik sõjakirjeldises mainitud kohad! Lahingupaikadele kirjuta juurde lahinguaasta! 6. Millal algas teine Puunia sõda? 7. Missugusele linnale kallaletungimine sai roomlastele sõjakuulutuse ettekäändeks? 8. Millistest mägedest läks üle Hannibal? Kuidas mõjus see teekond ta sõjaväele? 9. Kus olid kartaagolased, kus roomlased võidukad teises Puunia sõjas? 10. Missugust sõjataktikat tarvitasid roomlased Hannibali vastu esialgu ja hiljemini? 11. Missuguses suures lahingus võitis Hannibal roomlasi? Millal oli see lahing? 12. Kuidas õnnestus roomlastel siiski kartaagolasi võita? Missugusel rooma

väejuhil oli siin teeneid ja kunas oli tähtsam roomlaste võiduga lõppenud lahing? 13. Kaua kestis teine Puunia sõda? (Andmed sündmuste tabelis.) 14. Missugustel tingimustel tegi Rooma Kartaagoga rahu? 15. Missugune oli Kartaago saatus lõppeks? 16. Missugused maad langesid veel Rooma alla? 17. Missuguse austusavaldise osaliseks said võidukad väejuhid Roomas?

5. Julius Caesar.

Rooma olud. Sõjas võidetud maadest läks suur osa riigile. Neid maid riik ise ei kasutanud, vaid andis nad nobiilidele, rikkamatele kodanikkudele rendile. Võrdlemisi väike osa neist maist anti vanadele sõduritele, kelle kaudu püüti alistatud rahvaid vaos hoida ja neid ümber rahvustada. Nobiilid olid senatis, nende kätte sattusid ka kõik kõrgemad riigiametid, näit. võidetud maade (provintside) valitsemine. Seepärast oli neil hõlpus lõpmata rikkusi oma kätte kiskuda. Väga ihaldatud oli näit. maavalitseja koht, sest maavalitsejal oli viisiks rahvalt enam makse nõuda kui lubatud. Ülejäänud osa läks nende eneste kätte. Valitsejad jätsid vaesemad kodanikud hoopis unustusse. Nende eest ei hoolitsenud keegi. Hannibali sõdade aegu kurnati ja laastati maa. Talupojad, kes alatasa sõjas viibisid, ei saanud oma maid harida ja sattusid kord-korralt ikka suuremasse viletsusse. Rikkad ostsid nende maad ja asutasid suured mõisad, latifundiumid, mille põldusid harisid orjadehulgad. Orjade töö oli odav ja seetõttu mõisa vili samuti odav. Nii ei suutnud vabad talupojad suurmaapidajatega võistelda. Talupojad olid sunnitud tahes või tahtmata oma talud mõisnikkudele müüma.

Suur osa talupoegi, kes maast ilma jäid, läksid linnadesse. Ka siin polnud nende põlv parem, sest töökodades ja laevadel olid ees orjad, kes odava palga eest tööd tegid. Seepärast jäid paljud tööta ja lonkisid näljaselt linna turul ja mööda tänavaid. Nad käisid usinalt ka rahvakoosolekutel, kus tulutoovaile ametikohtadele ihkajad rikkad suurnikud nende hääli ostsid. Nii oli sel ajal kombeks. Tähtsamatele ametitele vaesemad kodanikud üldse ei pääsenud, sest teenistuse eest tasu ei makstud. Nad valisid küll teisi, kuid iseennast valida lasta ei võinud. Suurnikud korraldasid rahva enese poole meelitamiseks tsirkuses ja teatris rahvale meeldivaid etendusi, kinkisid sageli raha ja andsid maksuta einet. Viimaks kujunes olukord sääraseks, et rahvas soovis ainult „leiba ja pidustusi". Töö jäi hoopis unustusse. Üks suurnik, kes kord konsuliks tahtnud saada, kulutanud üle paarisaja miljoni meie rahas rahva poolehoiu võitmiseks.

Nii jagunes rooma rahvas peale sõda kahte leeri. Ühel pool suurnikud, nobiilid, kes elasid ääretus rikkuses, teisel pool vaene ja kodutu rahvahulk, kes armastas teiste kulul elada ja lõbutseda. Riigi tuleviku seisukohalt oli see väga kardetav, sest kodutu rahvahulk polnud riigist huvitatud.

Mõned rahvatribuunid püüdsid küll kodutule rahvale riigi kulul maad muretseda, aga suuremate tulemusteta. Tööta ja koduta rahvahulk kasvas aina suuremaks. Auahned suurnikud ja väepealikud püüdsid maksku mis maksab rahva etteotsa pääseda. Algasid sisemised võitlused. Koduta rahvas asutas rahvaerakonna, suurnikud aga senatierakonna, sest senati liikmeks olid peaasjalikult suurnikud. Sisemised võitlused arenesid lausa kodusõjaks, milles väga paljud kodanikud oma elu kaotasid. Viimaks pääses rahvaerakonna juhiks noor ja andekas Julius Caesar, kes kodusõjad lõpetas.

Julius Caesari noorus. Julius Caesar sündis 100. a. e. Kr. Ta põlvnes kuulsast patriitside suguvõsast. — Kuu, mil ta sündis, nimetati hiljem tema auks juulikuuks. Juba noorelt esines ta väga andeka ja julge mehena. Ta sai oma aja kohta väga hea hariduse. Võõrkeeled omandas ta ruttu. Julius Caesar ei leppinud sellega. Ta tahtis ka kõnekunstis osav olla. Seks sõitis ta Rhodose saarele, et seal kuulsate kreeklaste juures õppida. Teel sattus ta aga meriröövlite kätte, kes temalt väga kõrget lunastusraha nõudsid. Noor Caesar ei kaotanud röövlite keskel julgust, vaid kohtles neid isandana. Kord tähendanud ta neile: „Kui ma jälle vabaks saan, lasen teid kõiki risti lüüa!“ Röövlid aina naernud selle peale. Kui Caesari kaaslased rahaga pärale jõudsid, pistnud röövlid raha taskusse ja lasknud rikka vangi Mileetose juures vabaks. Selle järel muretses Caesar rea laevu, vangistas meriröövlid ja laskis nad risti lüüa.

Tagasi tulnud Rooma, nakkas Caesar elavalt rahvakoosolekutest osa võtma ja rahvas õppis teda kui oma juhti tundma. Ta tegi kõik mis võimalik, et poolehoidu võita; Caesar jagas varanduseta kodanikkudele piirita raha ja korraldas neile lõbustusmängusid. Nii sai tema nimi ikka kuulsamaks. Ei leidunud Roomas ainustki kodanikku, kes poleks teadnud Julius Caesarit. Caesar sattus küll suurtesse võlgadesse, kuid need tasus ta hiljem Hispaanias maavalitsejaks olles, kus ta rahvast raskete maksudega kurnas.

Julius Caesar Gallias. Pompeius. Hiljem valiti Caesar konsuliks ja saadeti Galliamaale, s. o. Põhja-Itaaliasse ja

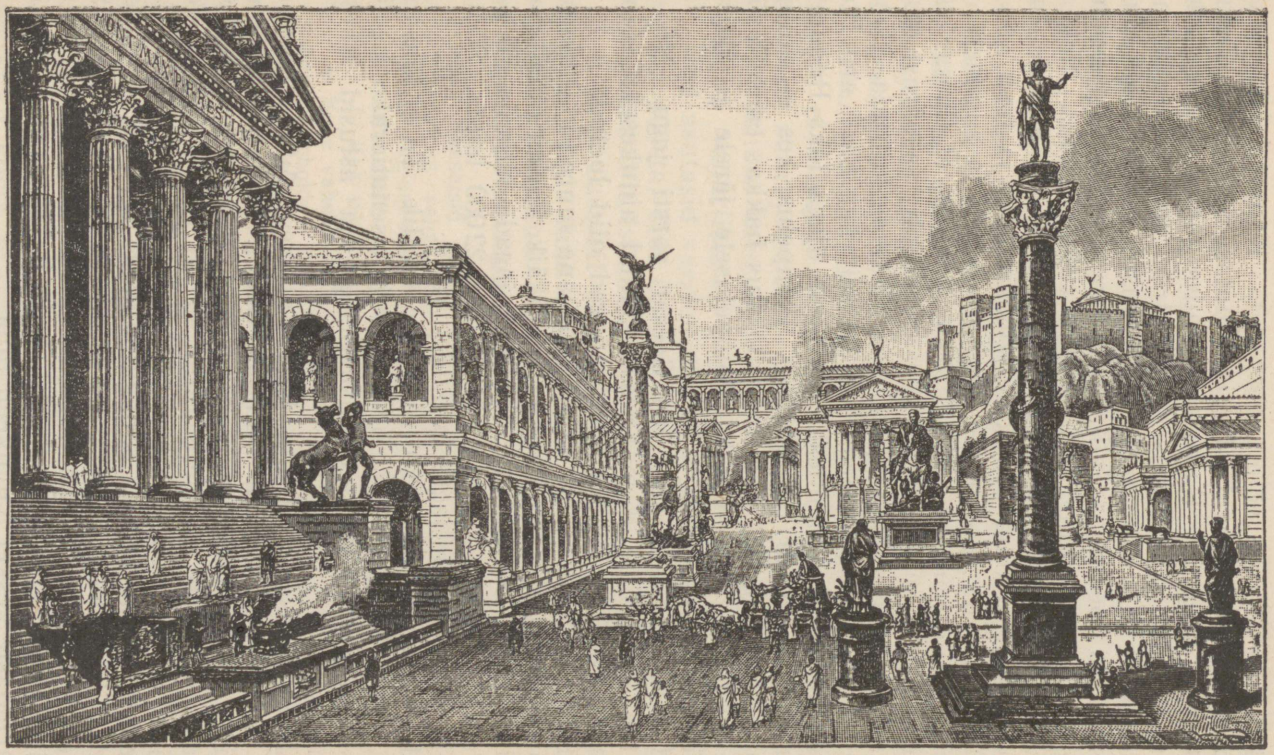

Rooma foorum (turuplats), kus rahvakoosolekuid peeti.

Lõuna-Prantsusmaale maavalitsejaks (60. a. e. Kr.). Põhjapoolne osa Galliast oli veel vallutamata. Seda osa kavatseski Caesar Rooma võimusesse heita. Kümne aasta jooksul vallutas Caesar terve Gallia ja nihutas riigi piirid Reinini ja Atlandi ookeanini. Galliat vallutades põrkas Caesar kokku ka germaanlastega. Viimased ei suutnud roomlaste paremale sõjakunstile ja nende mehisusele vastu seista. Nad läksid tagasi Reini jõe taha. Gallialased aga omandasid roomlaste keele ja kombed ning jäid Rooma riigile truuks. Neis sõdades osutas Caesar hea väejuhi andeid, lõi enesele tubli sõjaväe, kes oli oma pealikule sõnakuulelik ja truu.

Pompeius, omaaegne kuulus väejuht ja riigimees, sai Caesari peale kadedaks. Ta hakkas kartma, et Caesar väga võimsaks saab ja tema üsna kõrvale tõrjub. Seepärast otsustas ta ühes Rooma senatiga Caesari Rooma kutsuda. Caesar ilmus, kuid ühes sõjaväega, sest ta sai väga hästi aru Pompeiuse ja senati plaanidest. Lühikese ajaga läks Rooma ja kogu Itaalia Caesari võimusesse. Pompeius, kes ei suutnud vastu seista, põgenes Kreekamaale, kus hakkas enesele sõjaväge koguma. Caesar läks Pompeiusele järele ja hävitas ta väed täielikult (48. a. e. Kr.).

Ka teistest vastastest sai Caesar varsti jagu. Nii oli senatierakond löödud ja Caesar jäänud ainukeseks võimukandjaks. Rooma vabariigi elupäevad olid loetud.

Roomas võeti Caesar kuulsa võitjana suure pidulikkusega vastu. Korraldati suurepärane triumfikäik. Caesar omalt poolt laskis rahvale korraldada lõbustusi, jagada vilja ja õli ning korraldada pidusöögi, kus oli kaetud 22000 lauda. Sõduritele ja ohvitseridele jagas ta heldelt raha.

Ka oma vastaste vastu oli ta heatahtlik. Ta ei kiusanud neid, vaid püüdis lepitust otsida. Paljud senatierakonna liikmeist leppisid tekkinud seisukorraga ja astusid Caesari teenistusse.

Julius Caesar ainuvalitsejana. Vastased võitnud ja võimu oma kätte koondanud, nimetas Caesar enda imperaatoriks, s. t. ülemjuhatajaks, käskijaks. Kõik tähtsamad riigiametid võttis ta enese kätte: ta oli rahvatribuun, konsul jne. Hiljem laskis ta end isegi eluajaks diktaatoriks nimetada. Senati tegi ta sõnakuulelikuks sel teel, et määras senati liikmeteks oma ustavaid ohvitsere ja allohvitsere. Siit peale oli tema tahtmine täielikult maksev. Kui teda taheti kuningaks nimetada, siis lükkas ta selle au tagasi, et mitte vabariiklaste keskel pahameelt luua.

Võimu enese kätte koondanud, hakkas Caesar riigi ja rahva elu juhtima. Ta ei saanud leppida sellega, et Roomas jagati väga heldelt kodanikele vilja tasuta. Caesar hakkas tasuta viljasaajate arvu piirama, alandades seda 320 tuhandelt 100-le, sest viljasaajate nimestikus oli väga palju neid, kes toetust tõsiselt ei vajanud. Samal ajal jagas ta maid mitmel pool Itaalias oma endistele sõduritele, et suurendada väikemaapidajate arvu. Edasi andis ta välja seadused, mis nõudsid põhjalikumat põlluharimist ja teedeparandamist, et hõlbustada liiklemist ja kaupade vedu. Kaubanduse edendamiseks võttis ta tarvitusele kallihinnalise kuldraha, kuna seni tarvitati ainult hõberaha. Ta ei jätnud tähele panemata ka teisi eluavaldisi. Nii keelas Caesar ära üleliigse uhkuseajamise, mis oli laialt maad võtnud Rooma jõukamate kodanikkude juures. Seadus määras kindlaks, kui palju võis kodanik kulutada toitudele ja missugust kallihinnalist rõivastist ei tohtinud ta kanda. Ka laskis ta Rooma linna kaunistada suurejooneliste ehitistega ja teostas kalendri paranduse (Juliuse kalender).

Paljud vabariiklased leppisid seisukorraga, kuid mitte kõik. Nad asutasid vandeseltsi, et Caesarit surmata ja seega vabariiki päästa. Kui Caesar kord senatisse läks, kogunesid vandeseltslased ta istme lähedusse ja lõid ta odadega surnuks (44. a. e. Kr.). Caesarit olla küll hoiatatud, kuid ta vastanud, et keegi ei suuda oma saatuse eest põgeneda. Caesari surm vabariiki ei päästnud: algasid uued kodusõjad, mis lõppesid Octavianuse võimulepääsemisega (31. a. e. Kr.).

1. Miks rikastusid pärast Puunia sõdu nobiilid, aga väiketalunikud muutusid kodutuks rahvamassiks? 2. Miks ei pääsenud vaesemad kodanikud Roomas riigiameteisse? 3. Kuidas hankisid suurnikud endale rahva poolehoidu valimistel? 4. Miks oli kodutů rahvahulga tekkimine riigile hädaohtlik? 5. Kes nõudsid uuendusi vaeste huvides ja missuguse tagajärjega? 6. Kelle vahel tekkis Roomas kodusõda? 7. Kuidas püüdis Caesar võita rahva poolehoidu? 8. Missuguseid ameteid pidas Caesar? 9. Millised maad vallutas Caesar? 10. Kes muutus kadedaks Caesari võimule? 11. Kuhu kutsus senat Caesari? Kas ta läks, ja kuidas? 12. Millisele võimule õnnestus Caesaril jõuda? 13. Kuidas korraldas Caesar elu Rooma riigis? 14. Missugune kalender on meil praegu tarvitusel? (Kui sa ei tea, siis küsi!) Mille poolest erineb ta Juliuse kalendrist? 15. Kas väärib Rooma Caesari ajal veel vabariigi nime? 16. Miks tapeti Caesar, kelle poolt ja millal?

6. Keiser Augustus.

Keiser Augustus Octavianus jättis, nagu Caesargi, väliselt vabariikliku korra püsima, kuid koondas kõik võimu oma

kätte. Ta oli vägede ülemjuhataja, imperaator, rahvatribuun jne. Peale selle nimetas ta end tseesariks oma sugulase ja eelkäija nime järgi. Sõnast „caesar“ on kujunenudki meie aja „keiser“. Teda hüüti veel Augustuseks, mis tähendab „auväärne“. Rahvas oli tema valitsemisega rahul, sest ala-

Keiser Augustus.

lised kodusõjad olid rahva ära tüüdanud. Nüüd võis igaüks rahulikult tööd teha ja homse päeva peale kindel olla.

Augustus kindlustas riigis sisemise rahu, kuid püüdis ka riigipiire laiendada Doonau piirkonnas ja Reini ning Elbe vahel, kus elasid germaanlased suguharudena. Viimastel puudus riiklik korraldus. Sealsed suguharud olid üksteise vastu vaenlikud, pidades sageli omavahelisi sõdu. Seda teadsid väga hästi roomlased. Nad sõbrustasid üksikute suguharudega ja hässitasid neid üles oma suguvendade vastu.

Sel teel õnnestus roomlastel germaanlasi Veseri jõeni vallutada. Germaanlased kogusid jõudu ja vabastasid end, hävitades roomlaste sõjaväe (9. a. p. Kr.). Et germaanlasi karistada, saatis Augustus uued leegionid germaanlaste vastu. Kõik see oli enam hirmuäratamiseks, kui rahva alistamiseks.

Rooma linn. Rooma oli ligi miljoni elanikuga suurlinnaks muutunud. Siia rändasid paljud Itaaliast ja teistest vallutatud maadest. Linnas leidus küll rikaste kodanikkude toredaid maju, kuid enamik maju oli telliskivist, väikesed ja inetud.

Augustuse valitsuse ajal muutus linna välimus täielikult. Terved linnaosad kisti maha ja ehitati asemele suurepärased marmorlossid, paleed ja platsid. Viimaseid kaunistati ilusate marmorkujudega. Tänavad jäid siiski endiselt kitsasteks, takistades suure ja kirju rahvahulga liikumist. Siin võis kuulda sadasid keeli, näha kõiksugu rahvaid ja rahvaõivaid. Tänavail liikusid neegrid, egiptlased, kreeka õpetlased papüüruse-rullidega ja mitmesugused idamaa rahvad. Keisrite ajal leidis laialist poolehoidu suplemine. Seepärast ehitati suurepärased supelasutised, mida tarvitasid kõik rahvakihid, eriti aga rooma kõrgem kiht. Supelasutised olid neile lõbustuspaigaks. Seal olid ujumisbasseinid, vannid sooja ja külma veega ning suured võimlemis- ja mängusaalid. Neis ei puudunud isegi lugemistoad ja raamatukogud. Suuri supelasutisi ehitada oli võimalik seetõttu, et linnas oli hästikorraldatud veevärk.

Vaimne elu. Kreeklastega suheldes tutvusid roomlased nende kirjandusega. Rooma kirjanikud püüdsid kreeka omadega võistelda. Tähtsamad neist, näit. Virgilius, olid keiser Augustuse isiklikud sõbrad, ülistasid teda ja viibisid sageli tema juures.

Kirjanduse lugemine sai sel ajal heaks kombeks, millest kinni peeti. Lugemise vajaduse kasvamisega arenes ka raamatutega kauplemine. Keiser laskis asutada avaliku raamatukogu. Üsna suuri raamatukogusid võis leida igas rikkamas perekonnas. Isegi ajalehte hakati Roomas välja andma. See saadeti raamatukauplejate poolt laiali igasse riigiossa.

Kodusest elust. Rooma riigi piiride laienemisega sagenesid roomlaste kokkupuuted Idamaa rahvastega. Hakati eelistama hommikumaa riiet, mis õrnem, värvikam ja meeldivam. Rikkamad naised ehtisid oma juukseid kulla, kalliskivide ja pärlidega. Tänavail ei käinud nad jala, vaid lasksid end kanda kandetoolil, et mitte oma peente ja kalliste

kingadega puudutada tolmuseid tänavaid. Rikka roomlase uhkele rõivastisele vastas ka ta maja sisemus, mis läikis ja kiirgas hõbedast, kullast ja lihvitud marmorist. Seal oli näha tore sammastik, kujusid, maale, purpurvaipu, siis mosaiikpõrandaid, metallpeegleid, vaase, ilulaudu, kalleid õlilampe jne. Peale linnamajade olid rooma rikastel veel toredad suvilad maal, mis piiratud suurte aedade ja kalatiikidega. Siin käisid nad end kosutamas suurlinna väsitavaist

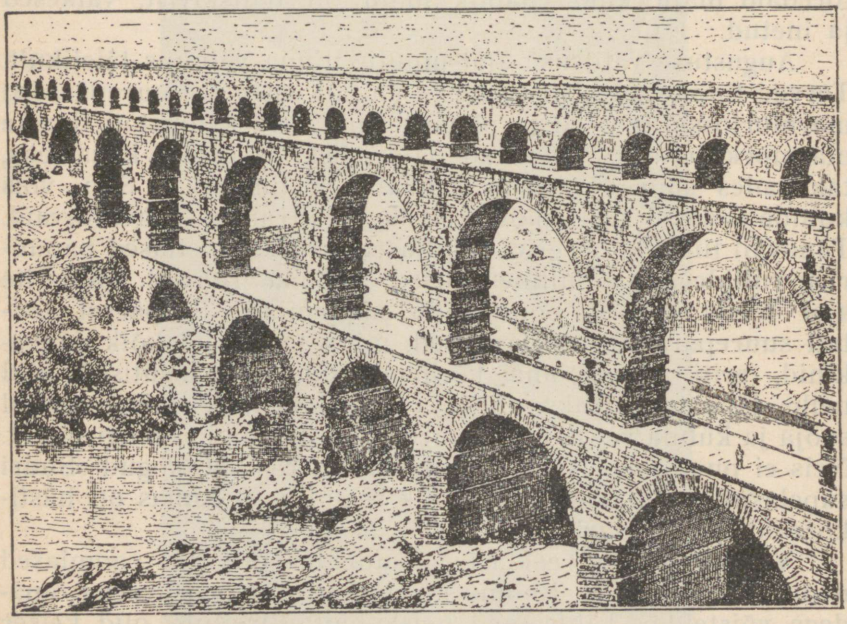

Rooma sild ja veejuhe.

askeldusist ja toimingutest. Suurejoonelised olid roomlased ka söömises ja joomises, eriti pidudel. Pidud kestsid harilikult hommikuni. Külalised ei istunud laua ümber, nagu meie ajal, vaid lamasid ümber laua asetatud isesugustel diivanitel. Majaisandal oli viisiks pakkuda haruldasi ja kalleid roogi suures väljavalikus. Pakuti näit. kala, mis maksis enam kui mõni tugev veohärg. Oli veel üks isesugune ja kallis toit, mida valmistati laululindude keeltest ja mida pakuti suursugustele ja tähtsatele võõrastele. Säärased pidusöögid maksid väga palju. Kord oli üks väepealik Julius Caesari auks korraldanud õhtusöögi, mis maksnud meie rahas ligi 60 000 krooni. Pidusöögi kestel ja vaheaegadel

lõbustasid võõraid lauljad, muusikamehed, tantsijad, näitlejad ja ka narrid, kelle ülesandeks oli luua lõbusat meeleolu.

Nii elasid ühed ääretus rikkuses, teised vastupidi äärmises vaesuses, kel polnud kindlat kodu ja teenistust. Ikka enam ja enam rändas varanduseta kodanikke Rooma, et siin end lasta toita riigi kulul, nagu see viisiks oli juba Gaius Gracchusest peale. Niisuguste vaeste arv ulatus Caesari ajal 150 000-ni.

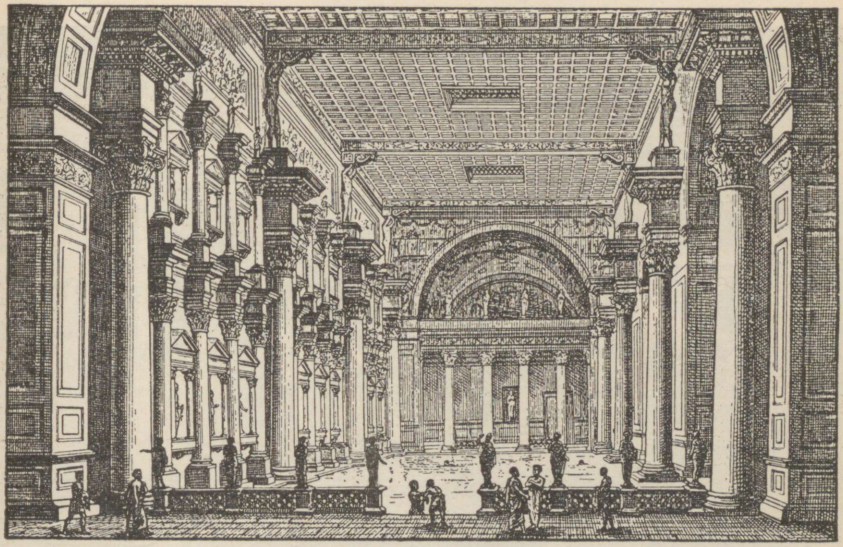

Rooma supelasutis.

Lõbustused. Roomlased, nii rikkad kui ka vaesed, armastasid avalikke lõbustusi. Neid korraldasid suurnikud või valitsejad (Augustus), et rahva laialist poolehoidu võita. Oli ju sel korral rahva peanõue: „Leiba ja lõbustusi!" Lõbustusi korraldati viimaks nii sagedasti, et seks kulus ligi 100 päeva aastas. Nii võõrdus rahvamass aegade jooksul tõsisest tööst.

Mõistlikuks ja harivaks ajaviiteks olid teatrietendused. Näidendid kanti ette kreeka eeskujul, kusjuures näitlejaiks olid orjad või kreeka rahvusest vabakslastud orjad. Näitlejate kutse oli sealjuures aga põlatud, sest näitlejad olid pärit peaasjalikult orjaseisusest.

Suure ja püsiva poolehoiu osaliseks sai tsirkus, kus väljaõppinud sõitjad kihutasid kaherattalistel vankritel võidu.

Võitjad said peale kiiduavaldiste aupalgaks veel näit. kas kalli pärja või summa raha. Tsirkuse-etendusi käisid pealt vaatamas keiser ja senatorid. Peale tsirkuse anti etendusi veel amfiteatris. Siin võitlesid gladiaatorid elu ja surma peale ringi- või ovaalikujulisel platsil, mida piirasid astmestikus pealtvaatajate istekohad. Suurte kiiduavaldiste osaliseks sai vapper võitja, võidetu langes aga üldise pilke alla. Mida verisem oli võitlus, seda suurem oli rahva juubeldamine. Haavatud vastasel oli õigus rahvalt armu paluda.

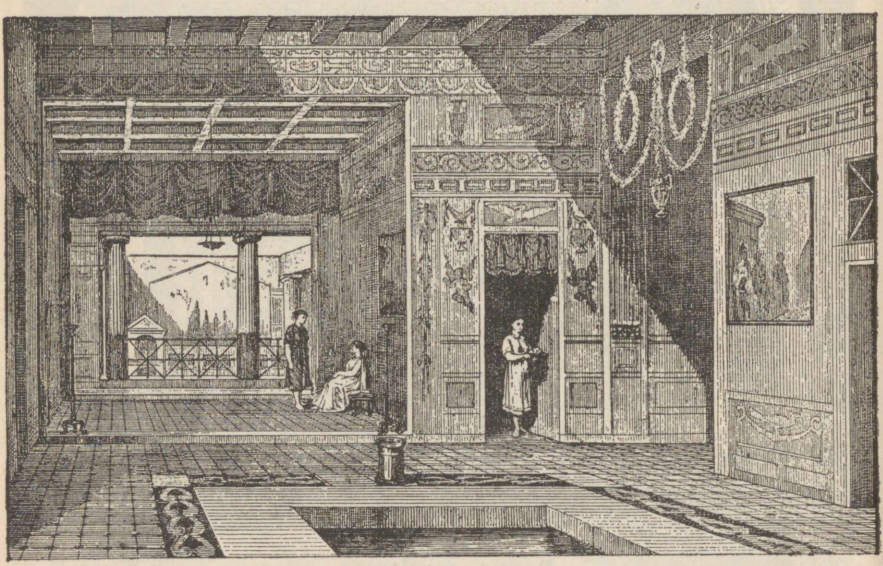

Rooma maja. Atrium.

Tõstsid pealtvaatajad pöidla üles, siis pidi võitja vastasele elu kinkima. Näitasid nad aga pöidlaga alla, siis andis võitja haavatud vastasele surmalöögi. Olid ühed võitluse lõpetanud, astusid teised nende asemele. Augustuse ajal, kes valitses 46 a., võidelnud amfiteatris ligi 10 000 gladiaatorit. Gladiaatoriteks olid harilikult sõjavangid, orjad ja surmale mõistetud kurjategijad. Neid valmistati ette erilistes gladiaatorite koolides.

Amfiteatris korraldati ka kiskjate loomade võitlusi. Juba Pompeiuse ja Caesari ajal (tsirkuses) võidelnud 500 lõvi, 18 elevanti ja mitusada muud aafrika looma rahva lõbustuseks. Augustuse ajal toodud tsirkusse ka krokodillid. Vahel lasti ka surmamõistetuid metsloomade poolt otse rahva sil-

made all puruks kiskuda. Hiljem, kui ristiusk ikka enam poolehoidu leidis ja kristlasi taga kiusama hakati, jättis nii mõnigi kristlane oma elu samal võitlusplatsil oma usu eest.

Kõlblus. Sajandite jooksul kasvas Rooma riik suureks ilmariigiks ja roomlased said kuulsaimaks oma aja rahvaks. Rooma rahva suuruse kannul käis aga ka rahva kõlbluse langemine. Vanad roomlaste voorused — lihtne kodanikuuhkus, mõõdukus eluviisides ja isamaa-armastus — muutusid haruldasiks nähtusiks. Petmine, äraandmine, vastaste

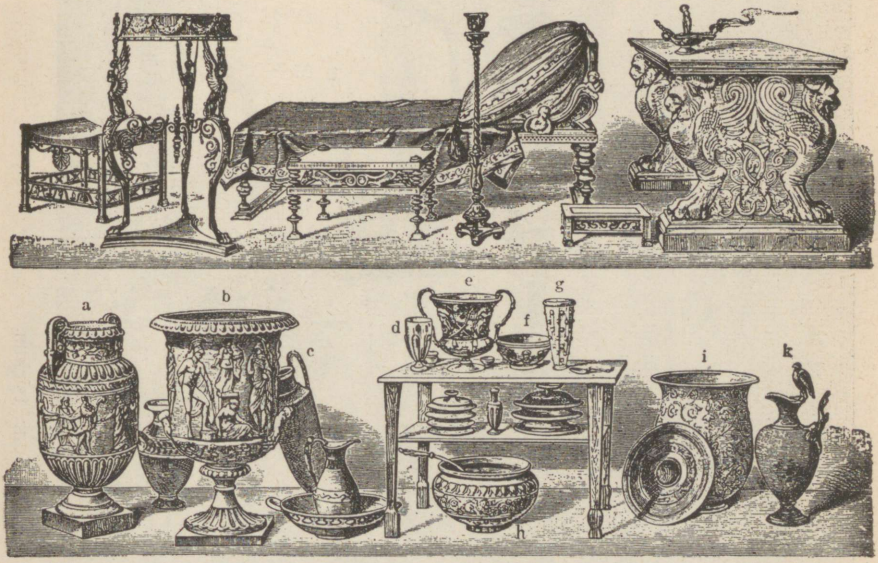

Roomlaste mööbel. Mitmesuguseid nõusid, näit. veinikannud ja -karikad (c, k, d, g), joogipeeker (e), kauss (f) jne.

hävitamine oda ja mürgiga oli harilik asi. Nii rikkad kui vaesed käisid amfiteatris ja tundsid gladiaatorite võitlusist lõbu. Hea meelega vaadati, kuidas kiskjad loomad kaitsetuid inimesi veristasid ja katki käristasid. Rahvas naljatas, naeris ja avaldas väga kärarikkalt oma rõõmu. Inimese tunded olid nürinenud ja muutunud väga lihtsateks. Isegi naised, perekonnaemad, olid enam huvitatud tsirkusest kui kodusest elust. Lastekasvatamise jätsid nad täielikult orjade hooleks, kes lastele võõrad ja kes ei suutnud nende eest nii hoolitseda kui lapsi armastav ema. Orje endid koheldi aga väga tigedalt. Neid peksti armutult ka kõige väiksema eksimuse eest. Seda kõike nägid lapsed.

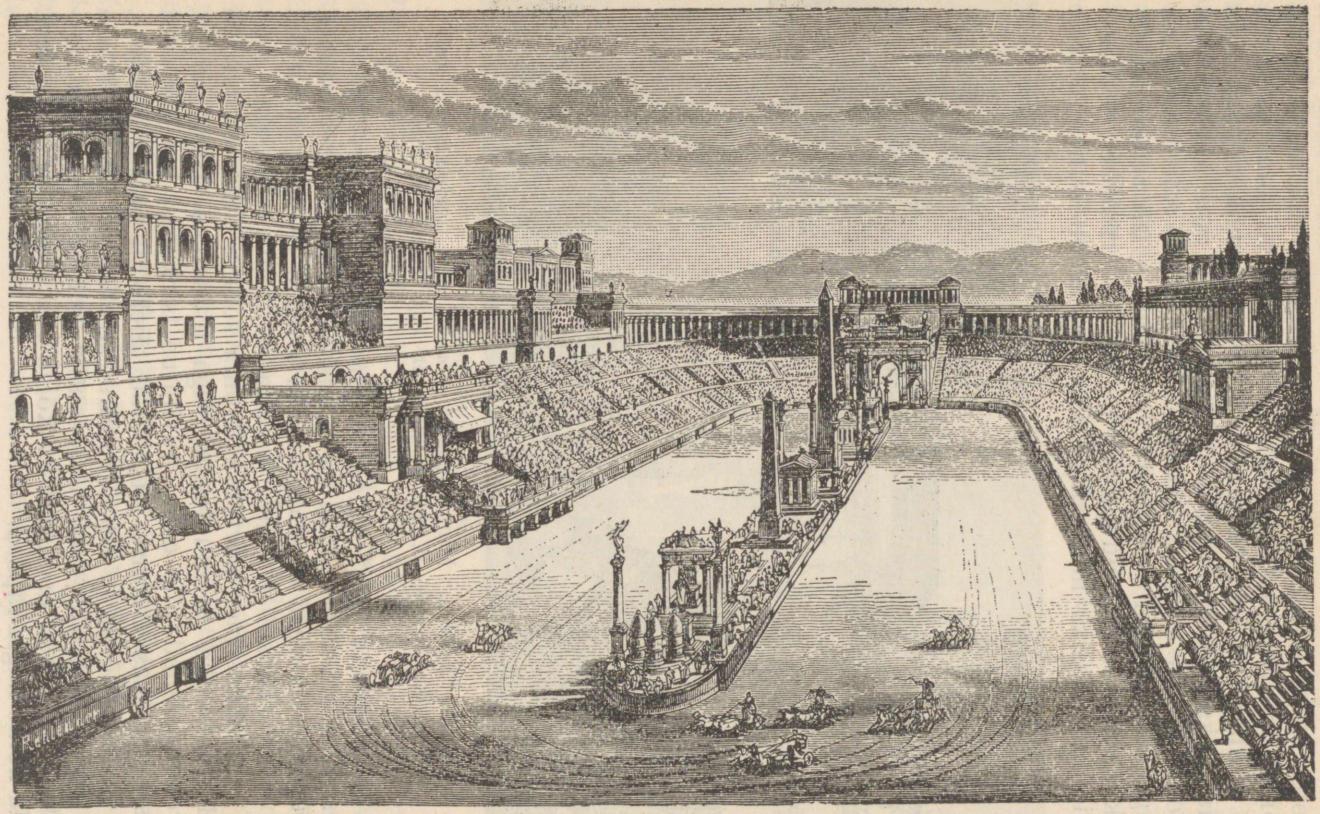

Suur tsirkus.

Vanematel aegadel olid roomlased väga usklik rahvas. Nad algasid iga tähtsamat ettevõtet palvetamisega ja jumalaile ohvritoomisega. Kui Rooma riik kasvas suurriigiks, võeti seniste jumalate perre ka allaheidetud rahvaste jumalad, ehitades neile ka templeid ja altareid. Isegi surnud keisreid hakati jumalatena austama ja neile ohverdama. Kõik see ei aidanud. Roomlased ei uskunud ei vanadesse ega uutesse jumalatesse. Jumalateenistuse ajal (ohverdades ja käsi palves üles tõstes) vaatasid isegi preestrid pilkavalt naeratades üks-

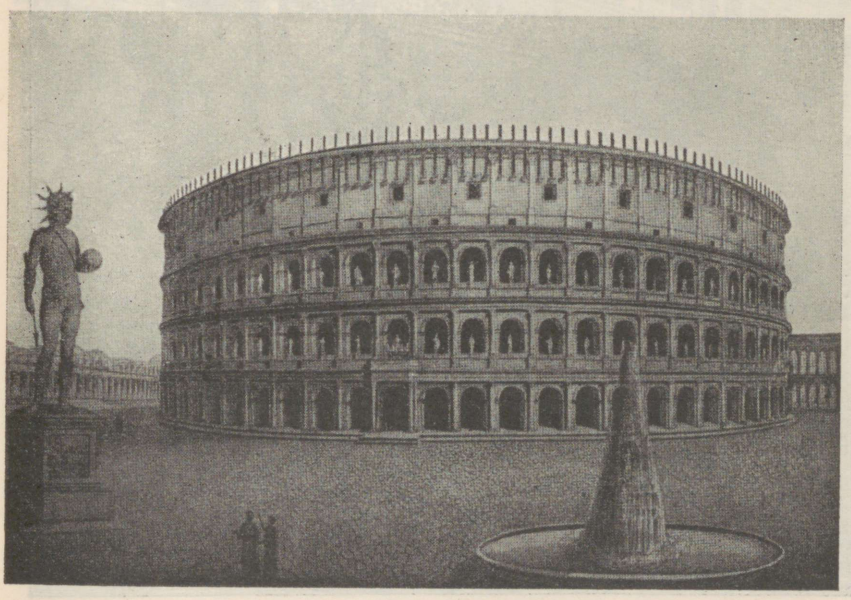

Amfiteater (Colosseum).

teisele otsa. Nii olid ka preestrid usu vastu võõraks jäänud. Oli selge, et senise usu asemele pidi varem või hiljem mõni uus usk astuma.

Ristiusk. Rooma riigis elas palju tõsiseid inimesi, kes tundsid tarvidust uue usu järele. Mõned neist käisid juutide palvemajades, et tutvuda juudi rahva usuga ja selles rahuldust leida. Viimaks sündis keiser Augustuse ajal Betlemma linnas Jeesus Kristus, ristiusu looja. Ta õpetas, et on olemas üks jumal, kelle kõrval ei tohi olla teisi. Jumala ees on kõik inimesed, nii rikkad kui vaesed, üheväärsed. Tema õpetuse teine põhinõue oli: armasta Jumalat ja oma ligimest. Armastust nõudis Kristus isegi vaenlase vastu.

„Tehke head neile, kes teid vihkavad; paluge nende eest, kes teid taga kiusavad," õpetasid Kristuse jüngrid. Nii oli Kristuse õpetus armastuse ja vendluse õpetus. Neile, kes tema õpetuse järele käivad, lubas ta teisel pool hauda paremat elu. Kristuse õpetus meeldis eriti vaesemale rahvale, sest ta rääkis vendlusest ja üheõiguslusest.

Kristlasi aga ootasid rasked kannatused. Neid hakati taga kiusama. Roomlastele oli arusaadamatu, miks kristlased rooma jumalaid ei austa ja keisrile jumalikku au ei anna,

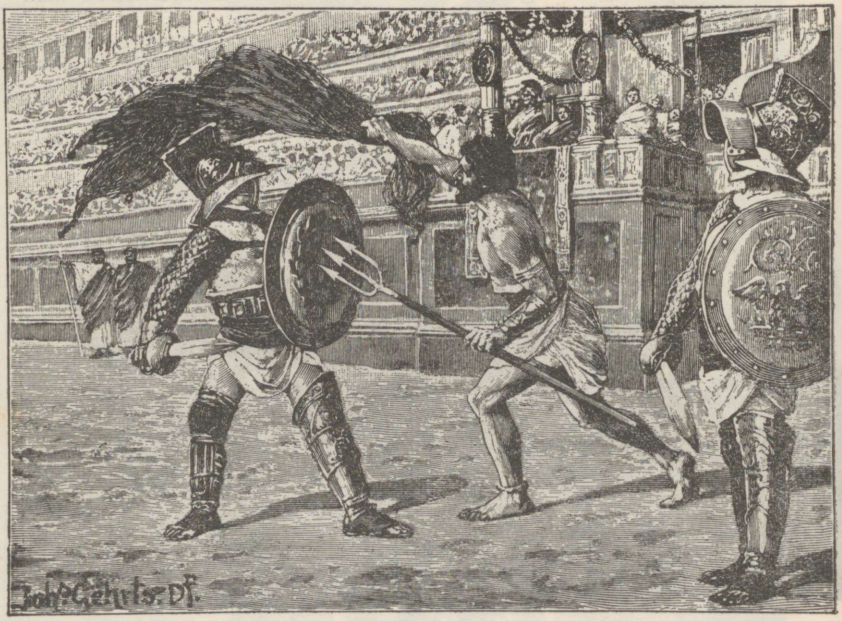

Gladiaatorid.

nagu see tol ajal viisiks oli. Usk ainujumalasse oli neile täiesti võõras. Pealegi ei meeldinud rikastele ja ka valitsusele esialgu õpetus vendlusest ja üheõiguslusest. Kristlasi loeti isegi mässulisteks, riigivastasteks. Seepärast püüdsid keisrid ristiusku hävitada. Kristlasi hakati taga kiusama keiser Neero (64. a. p. Kr.) ajast peale. Neid põletati tuleriitadel, heideti metsloomade kätte ja poodi risti. Neile ei antud rahu kuski. Vargsi käisid nad oma jumalat teenimas metsades ja maa-alustes matusepaikades ehk katakombides. Tagakiusamised kristlasi ei kohutanud, vaid isegi kinnitasid neid nende usus. Nad läksid hea meelega surma, sest see

päästis neid raskest murerikkast elust ja viis igavesele õndsusele. Tagakiusamistele vaatamata kasvas kristlaste arv ikka suuremaks.

Kui Konstantin Suur (313. a. p. Kr.) troonile astus, tunnistas ta ristiusu Rooma riigis seaduslikult lubatud usuks. Ta oli otsusele tulnud, et ristiusulised, keda roomlaste hulgas juba väga palju oli, võivad riigi rahvast ühendada ja sel teel sisemistest tülidest nõrgenevale riigile toeks olla.

Räägitakse ühest juhtumusest, mis Konstantin Suure teinud sõbralikuks ristiusu vastu. Oma vastase vastu, kes keisri

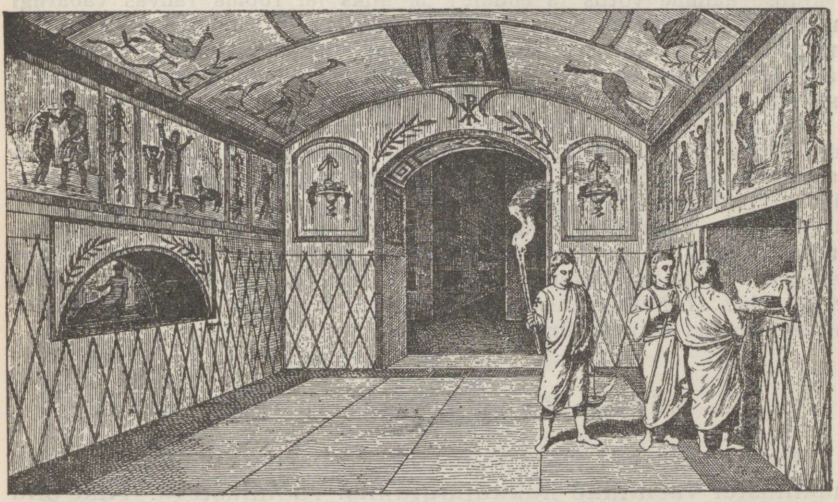

Rooma matusekoht. Katakombid.

trooni ihkas, sõtta minnes, öelnud sõjaväes teenivad kristlased temale, et kui ta ristiusuliste jumala nimel lahingusse läheb, siis ta kindlasti võidab. Ka näinud Konstantin nägemust: taeva serval seisnud rist pealkirjaga: „Sellega sa võidad". Konstantin võitiski. Ta andis kristlastele usuvabaduse otsekohe, kuid ennast laskis ta ristida palju hiljemini.

Juba varakult elasid kristlased kogudusena, kus iga liige võis jutlust pidada. Hiljemini usaldati jutlustamine ja palvetamine jumalateenistusel seks valitud koguduseliikmete kätte, keda hakati nimetama preestriteks (vanemateks). Preestreid oli ühes kogukonnas (näit. linnas) palju. Et terve kogukonna usuelu juhtimist ja korraldamist nõudis, siis valiti preestrite hulgast üks piiskopiks, s. t. ülevaatajaks. Tema

seisis preestrite peres teistest oma mõju suhtes palju kõrgemal. Piiskoppide hulgast eraldusid peapiiskopid, keda loeti õigeteks usuelu juhtideks. Iseäralise tähtsuse ja lugupidamise omandas riigi pealinna Rooma peapiiskopp, keda hakati p a a v s t i k s kutsuma. Paavsti ülesandeks oli kõikide ristiusuliste usuelu juhtimine nii Rooma riigis kui ka väljaspool. Esimesele kohale kristlikus kirikus püüdis ka Konstantinoopoli peapiiskopp. Tekkisid tülid, mille tagajärjel kirik lagunes kaheks — rooma-katoliku ja kreeka-katoliku kirikuks.

1. Kelle võimule pääsemine lõpetas kodusõjad pärast Caesari surma? 2. Millise aunime võttis ta endale? 3. Miks jäi rooma rahvas vabariigi kadumisega rahule? 4. Kellega sõdis Augustus? 5. Kuidas muutus Rooma ilme Augustuse ajal? 6. Kuidas arenes rooma vaimuelu Augustuse ajal? 7. Kujutle, et sind viiakse kandetoolil külla ühe rikka roomlase suvilasse, kirjelda oma muljeid aiast, majast ja perekonnapeost! 8. Missuguseid avalikke lõbustusi harrastasid roomlased? 9. Kes korraldasid avalikke lõbustusi? 10. Võrdle roomlaste ja kreeklaste suuremaid avalikke lõbustusi! 11. Missuguseks muutus roomlaste kõlblus keiserriigi ajal? 12. Mille poolest oli Kristuse õpetus vastuolus roomlaste eluga? 13. Missuguse keisri ajal algasid, missuguse ajal lõppesid kristlaste tagakiusamised? 14. Kuidas toimusid kristlaste tagakiusamised? 15. Kus käisid kristlased koos tagakiusamiste ajul? 16. Kuidas mõjus tagakiusamine kristlastele? 17. Miks tunnistas Konstantin Suur ristiusu lubatuks? 18. Missugused ametid tekkisid kristlikus kirikus?

7. Lääne-Rooma riigi langemine.

Germaanlased. Juba varakult (vabariigi päevil) oli germaanlastel vaenlikke kokkupuutumisi roomlastega. Nad olid sõjakas ja ettevõtlik rahvas, kes elatas end keiser Augustuse ajal põlluharimisest, karjakasvatamisest ja küttimisest. Germaanlased elasid külades, kusjuures põllumaad olid külakonna liikmete vahel ühetaoliselt jaotatud. Karjamaad, niidud ja metsad olid kõigile üldiselt tarvitada. Põlluharimine oli germaanlaste juures sel ajal siiski vähe arenenud: nad ei mõistnud põldu väetada. Kui maa oli ühes kohas välja kurnatud, jäeti see sööti ja võeti uus maa vilja alla. Aastate pärast tuli söötijäänud maa uuesti harimisele. Et rahvaarv järjest kasvas, vaatamata alalistele sõdadele, ja palju maid soode ja metsade all seisis, andis maapuudus end sageli tunda. Seepärast hakkasid germaanlased Rooma riigi piiridesse tungima. Nende pealetungimine muutus kord-korralt ikka tõsisemaks. Kord hävitasid germaanlased nende vastu välja saadetud leegionid täielikult. Roomlased hakkasid oma piire kindlustama, eriti Reini ja Doonau vahel. See aitas.

Roomlaste ja germaanlaste vahel tekkis rahulik suhtlemine, kusjuures germaanlased roomlastelt palju õppisid (ka sõjakunsti). Väga paljud germaanlased läksid isegi rooma sõjaväkke teenima. Rahulik suhtlemine ei kestnud aga kaua. Germaanlased hakkasid järjekindlalt Rooma piiridesse tungima.

Riigi sisemine seisukord. Samal ajal polnud ühtegi korralikku ja tarka keisrit Rooma troonil. Nad kõik olid kergemeelsed ja isegi tigedad valitsejad, kusjuures nende saatus olenes sõjaväest, sest sõjaväel oli suur tähtsus nende vali-

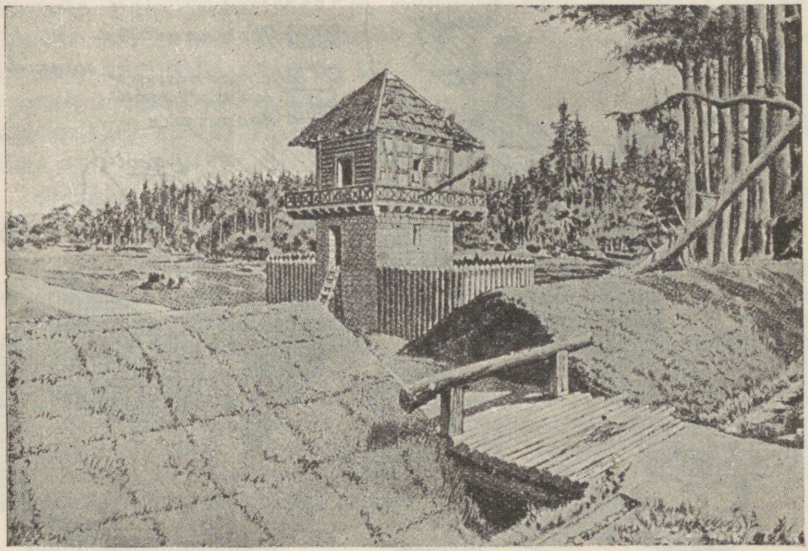

Vahitorn ja kraav Rooma riigi piiril.

misel. Kord juhtus isegi nii, et leegionid valisid korraga 30 imperaatorit. Kes pidi saama neist valitsejaks? Tekkisid verised kodusõjad, mis Rooma riiki nõrgendasid. Riik ei suutnud piire korralikult kaitseda. Riik langes kahte iseseisvasse ossa: Lääne-Rooma ja Ida-Rooma riigiks (395. a.). Mõlemais valitsesid keisrid. Rooma rahvas oli selleks ajaks riigi vastu ka tuimaks jäänud. Keisrid valitsesid riiki suure ametnikkude hulgaga, kes olid ülekohtused ning kõrgid ja hoolisid vähe rahvast. Ametnikkude omavoli ja kõrged maksud ajasid rahva lausa meeleheitele. Põgeneti metsadesse ja isegi germaanlaste juurde. Ka olid paljud roomlasist sõjateenistusest võõrdunud. Nad tegid end isegi vigasteks, et sõjateenistusest vabaneda. Mõisnikud, suurte maade omanikud,

olid aja jooksul päris iseseisvaks saanud. Nad olid oma rahva kohtumõistjad ja valitsejad ega lasknud enam ühtegi riigiametnikku oma maa piiridesse. Viimaks ei saatnud nad valitsusele maksusidki. Riigi toetamise asemel kindlustasid nad oma losse ja püüdsid varju leida nende müüride taga.

Rahvasterändamine. Lääne-Rooma riigi langemine. Kui germaanlased suurema jõuga hakkasid peale tungima, ei suutnud Rooma riik kaua vastu seista. Germaanlased hak-

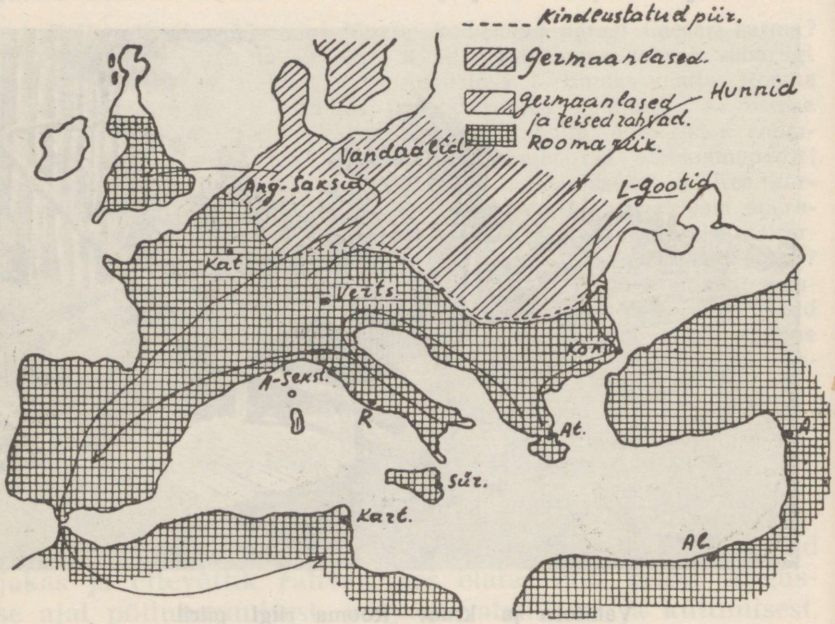

Vahemeremaad rahvasterändamise ajal.

kasid jõurikkamalt peale tungima hunnide survel, kes ilmusid Aasiast 375. a. ja tungisid lääne poole. Nad panid liikuma kogu Lääne-Euroopa rahvad. Algas rahvasterändamine.

Hunnid olid harimatu, kuid väga liikuv ja sõjakas rahvas. Nad olid head ratsutajad ja liikusid seepärast väga kiiresti edasi. Kaspia mere ja Uurali mägede vahelt ilmudes ühes naiste, laste ja kogu oma varandusega, puutusid nad kokku kõige pealt germaani tõugu ida-gootidega. Need alla heitnud, liikusid hunnid praeguse Ungari maile. Lääne-goodid, kes elasid ka ida-gootide naabruses, võtsid ette pika rännaku ja jõudsid lõppeks Hispaaniasse, kus nad

enestele riigi asutasid (410. a.). Vandaalid asutasid (429. a.) riigi Põhja-Aafrikasse, kust nad üle mere käisid Rooma linna rüüstamas (vandalism). Ka teised germaanlased jätsid oma senise kodu maha ja asusid elama teisale, näit. anglosaksid läksid üle mere Britanniasse. Hunnid ise sulasid raskete kaotuste järel teiste rahvastega ühte.

Kuigi germaanlased Lääne-Rooma riigilt rea maid võitsid ja korduvalt Rooma linna rüüstasid, püsis Lääne-Rooma riik edasi, kuigi ainult nimepidi. Seal valitsesid keisrid jõuetute palgasõduritega ja püüdsid oma võimu vähemalt Itaalias säilitada. See kestis 476. aastani, mil üks germaania väepealik Odoaker keiser Romulus Augustuse troonilt tõukas ja enese Itaalia kuningaks nimetas. Nii kustus 476. aastal Lääne-Rooma riigi nimi. Ida-Rooma riik püsis veel ligi 1000 a.

Nii langes politiliselt ja kultuuriliselt tähtis suur Rooma riik. Tema asemele tekkis rida uusi riike.

1. Missugused olid germaanlaste tulundusalad Augustuse ajal? 2. Kuidas korraldasid germaanlased maakasutamist külakonna liikmete vahel? 3. Miks jäi germaanlastele maa kitsaks? 4. Kuhu hakkasid nad tungima? 5. Mida tegid roomlased germaanlaste sissetungi pidurdamiseks? 6. Missuguseks kaheks riigiks jagunes Rooma riik? Millal ja miks? 7. Kelle survel hakkasid germaanlased jõuliselt peale tungima? 8. Millal ilmusid hunnid Euroopasse? 9. Joonista rahvasterändamise kaartvisand! Märgi seal erivärviliste nooltega mitmesuguste rahvaste rännuteed! Kirjuta juurde nende nimed! 10. Kes tõukas troonilt viimse Rooma keisri ja millal? 11. Loenda sisemisi ja väliseid põhjusi, miks langes Rooma riik?

III. Keskaeg.

A. Varajase keskaja oludest L.-Euroopas.

1. Frangi riik. Karl Suur.

Frangi riigi rajamine. Germaanlased asutasid rea riike. Paljudel neist polnud aga pikka iga. Kõige tähtsamaks ajalooliselt sai Frangi riik. Frangid elasid suguharudena Reini jõe kesk- ja alamjooksul. Mõned aastad peale Lääne-Rooma riigi langust võitis üks frankide pealik Chlodovech kõik teised ja sai sel teel Frangi riigi rajajaks (481—511). Ta laiendas tunduvalt võidurikaste sõdade kaudu oma riigi piire ja valitses riiki kindla käega. Kuninga tähtsust suurendas ja ta võimu kindlustas suurel määral ristiusu vastuvõtmine Chlodovechi poolt. See on ka arusaadav, sest sel ajal kirik õpetas, et kuningad saavad oma võimu jumalalt.

Karl Suur. Tähtsamaid Frangi riigi valitsejaid oli Karl Suur (768—814). Ta oli ka võimsaim valitseja kogu keskaja kestel. Karl Suure peapüüd oli ühendada kõiki germaani suguharusid ja luua tugevaim riik Lääne-Euroopas. See õnnestus temal raskete ja kauakestvate sõdade järel. Pikemat aega (30 a.) sõdis ta saksi suguharudega ja võitis needki. Sakside vastu tarvitas ta karme abinõusid, et neid sundida oma võimu tunnustama. Karl laskis vastuhakkajaid tuhandetekaupa surmata, saatis tähtsamad sakside perekonnad kodumaalt välja ja tõi nende asemele franke jne. Mõõgaga aeti sakside hulgad ristimisele, sest vabatahtlikult nad seda ei teinud. Surmanuhtlus ootas kõiki, kes kuningale ustavust murdsid, preestri või piiskopi tapsid või kiriku maha põletasid. Isegi ristiusust taganejaid ja paganausu jumalate kummardajaid ootas surmanuhtlus. Kestvate sõdade tagajärg oli, et suur osa Lääne-Rooma riigi maadest läks Karl Suure võimusesse. Viimaks hakkas ta võim ka Itaalias maksma. Kui paavst Leo III rooma suurnikkudega, kes temaga rahul polnud, vastuollu sattus, pöördus ta abipalumisega Karl

Suure poole. Viimane ei jätnud head juhust kasutamata. Ta tuli a. 800 sõjaväe saatel Rooma ja andis paavstile trooni tagasi. Sama aasta jõuluõhtul laskis Karl end Peetri kirikus paavst Leo III poolt keisriks kroonida. Siit peale oli Rooma keisririik vähemalt nimepidi olemas. Kujunes vaade, mille järgi kõrgem vaimulik võim on paavsti, kõrgem ilmlik võim aga keisri käes.

Riigikorraldus. Karl Suur oli mitte ainult osav sõjamees ja maadevallutaja, vaid ka riigimees. Tema püüd oli luua oma suures riigis kindel kord ja valitsus. Karl valitses riiki isiklikult. Seadusteandmine oli täielikult tema käes. Ta kutsus küll paar korda aastas kokku riigi ja kiriku kõrgemad ametnikud üldisele koosolekule (krahvid, õukonna ametnikud, piiskopid jne.), et tähtsamate küsimuste üle nõu pidada. Läbirääkimiste alla kuulusid rahu- ja muud lepingud, seadused ja määrused. Karl arvestas küll koosoleku otsuseid, kuid mitte alati. Ta korralduste ja seaduste teostajaiks olid kõrgemad ametnikud. Riigivalitsemise huves oli kogu riik jaotatud krahvkondadesse. Krahvide ülesanne oli kohut mõista, sõjamehi koguda ja üldise korra ja julgeoleku üle valvata. Piirimail valitsesid markkrahvid, kelle peaülesanne seisis piiride kaitsemises. Krahve ei võinud Karl täielikult usaldada, sellepärast saatis ta aeg-ajalt välja saadikuid, kes reisisid ühest krahvkonnast teise ja kontrollisid krahvide tegevust. Nad võtsid rahvalt kaebusi vastu ja mõistsid ka kohut.

Karl rahva heaolu ja hariduse eest hoolitsemas. Karl reisis ka ise, et oma silmaga näha riigi ja rahva elu. Ta oli väga huvitatud põllumajandusest. Oma mõisades laskis ta sisse seada korraliku majapidamise, millest võiksid talupojad õppida. Sealjuures andis ta välja juhatuskirjad, mis puudutasid üksikasju, näit. kui palju peab ühes või teises mõisas kariloomi olema, kuidas veini valmistada ja toitaineid alal hoida. Majapidamises nõudis ta täielikku puhtust. Põllumaade suurendamiseks laskis ta metsaaluseid ja soisi maid harimisele võtta, luues sel kombel uusi talukohti. Karl püüdis edendada ka käsitööd ja kaubandust. Ta nõudis oma ametnikkudelt, et nende mõisades oleksid tarvilikud käsitöölised. Kaubandust soodustas ta sel teel, et laskis teid ehitada ja korraldada, kindla rahaühiku tarvitusele võtta ja korrapäraselt aasta- ja nädalalaatasid korraldada. Laatu peeti mõisnikkude ja piiskoppide losside juures, kusjuures kaupmeestele ja teistele oli julgeolek kindlustatud.

Karl Suur kandis hoolt ka hariduse eest. Ta püüdis ise õppida ja ka rahvale jõudumööda haridusesaamist võimaldada. Ise õppis ta arvutamist, täheteadust ja kreeka keelt. Hoolega harjutas ta end ka kirjutamises, mis ei tahtnud aga vanemas eas hästi edeneda. Rahva jaoks käskis ta asutada koole kirikute ja kloostrite juures, kuhu võeti vastu mitte ainult rikkamate, vaid ka vaesemate lapsi. Karl andis välja käsu, mille järele kõik vanemad olid kohustatud oma poegi kooli saatma. Sel käsul polnud aga suuremat tähtsust, sest koole ei jõutud sel ajal kuigi palju asutada. Oma õue juurde kutsus ta rea õpetlasi ja kirjanikke. Need uurisid rooma kirjandust ja teisi teadusi, ning olid kuningale ka nõuandjaiks. Kuninga perekonnaliikmed ja kõrgemate riigiametnikkude lapsed said õpetust koja koolis, kus õpetati rooma kirjandust, aritmeetikat, geomeetriat, täheteadust jne. Suurt huvi tundis Karl emakeele vastu, kuigi ta ladina keelt vabalt rääkis. Ta laskis üles kirjutada rahvalaule, andis kuudele saksakeelsed nimetused jne. Huvitav rahvalauludekogu läks aga tema järeletulijate ajal kaotsi.

Erilist hoolt kandis Karl ristiusu levitamise ja kirikute eest. Ta käskis kirikuid ja kloostreid ehitada ja uusi piiskopkondi asutada. Et harimata frangid väga halvasti jumalateenistusel laulsid, mis „sarnanes raske koorma sõiduga üle silla", siis laskis Karl Itaaliast kutsuda orelimängijaid ja lauljaid, kes õpetasid rahvast laulma.

Karl Suure isiklik elu. Üks kuulsa valitseja kaasaeglasist iseloomustab teda järgmiselt: „Karl Suur oli haruldaselt tugeva kehaehitusega ja terve. Tema silmad olid suured ja väga elavad, kusjuures ta näos peegeldus alati sõbralikkus ja lahkus." Kui Karl oli alati terve, siis võlgnes ta tänu iseenesele, sest ta tegi alatasa kehalisi harjutisi: ratsutamises ja ujumises seisis ta teistest kaugelt ees. Ta elas võrdlemisi lihtsat elu. Toredad söögid ja joogid olid temale võõrad. Kulukaid pidusööke korraldas ta harva. Samuti oli lihtne ta rõivastis. Ta kandis riiet, mis ta tütred ja abikaasa kudunud. Karl hoolitses väga selle eest, et tütred mõistaksid kedrata ja kududa. Ta oli veendunud, et inimene, kes tööd teeb, ei tunne igavust ja meelenukrust.

Karl Suur suri 814. a. Ta pojad ja lähemad järeletulijad olid jõuetud valitsejad. Tekkisid kodusõjad. Viimaks jagunes riik 843. a. kolme ossa: läänepoolne osa, Prantsusmaa, idapoolne osa, Saksamaa, ja lõunapoolne osa, Itaalia.

1. Kuidas ja millal tekkis Frangi riik? Kes oli ta rajaja? 2. Kuidas kindlustas ristiusu vastuvõtmine Frangi kuninga võimu? 3. Kes oli keskajal Frangi riigi tähtsaim valitseja? 4. Mitmendatel sajanditel ta elas? 5. Missugune oli Karl Suure peapüüe? 6. Kuidas vallutas ja ristis Karl saksisid? 7. Miks ei leppinud sinu arvates Karl ainult sakside alistamisega, vaid sundis neid ka ristiusku vastu võtma? 8. Kes kroonis Karli keisriks ja millal? 9. Mis sa arvad, miks ei leppinud Karl enam kuninga tiitliga? 10. Milline oli Karl Suure riigikorraldus? 11. Kuidas hoolitses Karl hariduselu ja majanduselu eest? Miks? 12. Millal ja missugustesse osadesse jagunes Karl Suure riik pärast ta surma?

2. Lääniolu.

Lääniolu. Suure Rooma riigi ja rahva asemele astusid Lääne-Euroopas uued riigid ja rahvad: prantslased ja itaallased, sakslased ja inglased. Uutes riikides hakkas maksma läänіolu ehk feodalism. Kuidas tekkis feodalism? Uued riigid olid suured, ja kuningatel oli raske kindlate abilisteta riiki valitseda. Nad jagasid riigi krahvkondadeks, mille eesotsas seisid krahvid. Krahvid ja ka teised ametnikud said oma teenistuse eest maid lääniks (laenuks), sest raha oli tol ajal väga vähe. Nõrkade valitsejate ajal hakkasid krahvid oma ametit edasi pärandama, kusjuures mõned neist päris iseseisvateks valitsejateks said. Ka krahvid hakkasid omakord maid lääniks andma. Samuti toimisid rikkad suurmaaomanikud. Karl Suure ajal ja ka enne teda pandi suurt rõhku ratsaväele. Ratsaväelaste arvu püüdis iga valitseja suurendada. Teenistuse eest jagati ka neile maid ühes talupoegadega. Läänide saajaid kutsuti vasallideks, läänimaade andjaid seenioridеks. Ratsanikkudena pidid teenima kõik mõisnikud, olles sellega kuninga vasallid. Vasallid vandusid seenioridele truudust ja pidid ta kutse peale sõjateenistusse ilmuma ühes teatava arvu jalameestega. Nii olid sel ajal kõik maad ainult läänimaad, ükskõik kellelt need saadud — kas kuningalt või tema vasallilt. Kuningas oli samasugune seenior nagu teisedki, kuid seejuures esimene omataoliste keskel. Võimukamad seeniorid toimisid kui iseseisvad valitsejad. Nad lõid raha, võtsid tollimakse oma riigikeses ja sõdisid oma äranägemise järele. Viimase asjaolu tõttu sõditi Lääne-Euroopas keskajal alatasa, rahu polnud peaaegu kunagi.

Rüütlid. Vasallid jagunesid mitmesse liiki. Ühed olid rikkamad ja võimsamad, sest neil oli hulk mõisu, teised aga vaesemad, näit. ühe mõisa omanikud. Viimaseid kutsuti rüütliteks (Ritter = ratsanik). Kõik suurmaaomanikud

hariliku rüütlini moodustasid rüütliseisuse. Rüütliseisuse liikmed kirjutasid oma priinime ette näit. prantsuse keeles de, saksa keeles von, mis tähendas nende kuuluvust aadliseisusse.

Turniir.

Rüütlid elasid suurtes ja hästikindlustatud lossides nagu meie kodumaalgi, millest kuulsime eelmisel õppeaastal. Loss ehitati kas künka otsa või mäeküljele või isegi madalikku, näit. Prantsus- kui ka Saksamaal. Madalikule ehitatud lossi piiras harilikult igast küljest vesi, mis takistas vaenlase juurdepääsu. Üle kraavi viis ülestõmmatav sild. Kogu lossi

ehitisi piiras tornidega kindlustatud paks müür, mis tegi lossi keskajal võitmatuks. Müüride taga leidus hulk ehitisi: loss ise suure kõrge torniga, elumajad, tallid, aidad jne. Lossi all olid kelder ja veel mõned teised ruumid, kus vajaduse korral hoiti vastuhakanud talupoegi või vangilangenud vaenlasi. Nii oli loss päris kindlus, kus inimesed sõdade korral varju leidsid.

Rüütlilossides oli elu rahuajal üsna vaikne. Põldusid harisid talupojad, kes aja jooksul muutusid mõisa orjadeks. Nende tööd jälgisid ja kogu mõisa majandust juhtisid mitmesugused ametnikud. Lossihärrased viitsid aega kas mitmesuguseid mänge korraldades, ratsutades, küttides või pidutsedes. Mõnusaks ajaviiteks oli küttimine, millest osa võtsid nii mehed kui naised. Küttijad võtsid kaasa koerad ja jahikullid. Viimased usaldati harilikult naiste hooleks. Nii pea kui koerad mõne metslinnu lendu ajasid, lasti jahikull lahti, kes linnu tabas ja kutse peale kohale tõi. Jahikulle tarvitati tol ajal seepärast, et püssi veel ei tuntud, kuna nooltega oli võrdlemisi raske lindu tabada. Samal ajal pidasid mehed julgelt jahti karude ja teiste suuremate metsloomade peale.

Lossi elanikud olid peaaegu kõik kirjaoskamatud peale lossi preestri, kes siis teistele muistseid lugusid jutustas ja ette luges. Rohkem elu tõid lossirahva perre rändajad laulikud, kes uudiseid jutustasid ja kandle saatel rüütlite kangelastegusid lauldes ülistasid.

Rüütlid olid sõjamehed. Oma sõjamehelikkust näitasid nad üles sõjas kui ka võistlusmängudel ehk turniiridel. Turniirid olid tähtsamad peod keskaja rüütlite elus. Võistlust peeti suurel avaral väljal lossi lähedal, kuhu olid ehitatud ka istekohad pealtvaatajate jaoks. Turniir avati jumalateenistusega. Võistlejad olid juba varakult jaotatud kahte rühma. Jumalateenistuse möödumisel tormasid võistlusvalmis raudrüüs rüütlid hobuste seljas üksteise vastu, kusjuures igaühe püüe oli vastast sadulast maha visata. Kui oda murdus, mis sageli juhtus, haaras rüütel mõõga ja püüdis vastasest võitu saada. Võitja omandas enamasti oma vastase hobuse, kiivri ja mõõga. Peale selle jagati temale veel kingitusi piduliste poolt.

Rüütliks saadi pika ja raske ettevalmistuse kaudu, millele järgnes nn. rüütlikslöömine. Juba 7-aastaselt saatis vasall oma poja seeniori juurde, kus see kuni 15. aastani teenis kannupoisina. Seal tegi ta sõjaharjutisi, saatis oma isandat jahikäikudel ja kuulas puhkeaegadel rüütlite sõja-

lugusid. Sõjalood kasvatasid kannupoisis mõttelendu ja võitlushimu. 15-aastaselt hakkas tulevane rüütel ühes oma isandaga sõjas käima, kuid kilbi ja sõjariistade kandjana. 21-aastaselt löödi noormees pidulikult rüütliks. Saunas käi-

Rüütlikslöömine.

nud ja terve öö lossikirikus palvetanud, sai noormees hommikul valged riided selga ja mõõga kätte, mille järel preester õnnistas teda ja ta mõõka. Olid kõik tarvilised toimingud möödas, lõi mõni vanem rüütel noormehele mõõgaga lapiti selga, tähendades seejuures: „Löön su rüütliks Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel.“ Selle järel vandus noor rüütel, et ta antud sõna peab, relvi usu, vaeste ja rõhutute kaitseks

tarvitab. Seega lõppes rüütlikslöömine. Tarvilikud relvad saanud, hüppas noor rüütel hobuse selga ja näitas pidulistele oma osavust ratsutamises ja sõjariistade tarvitamises.

Rüütlilt nõuti küll sõjamehelikku vahvust ja seisusekohast käitumist seltskonnas, kuid mitte kooliharidust.

Kloostrid. Suuri maid polnud kasutada mitte ainult seenioridel ja vasallidel, vaid ka kloostritel, piiskoppidel ja kirikutel.

Kuidas tekkisid kloostrid?

Armastuse ja vendluse vaim, mida nõudis Kristus ja ta õpilased, hakkas pikapeale kaduma ristiusu kirikust. Piiskopid ja teised kirikuülemad leidsid, et igav on elada kristlikus vagaduses. Neid hakkas huvitama ilmlik elu, väline au, hiilgus ja maine rikkus. Rahva kasvatamine ja õpetamine jäi seega sageli üsna unustusse. Oli aga küllalt neid, kes ristiusu nõuetest kinni pidasid, kuid seejuures teise äärmusse sattusid. Nad hakkasid ilmlikku elu ja tegevust põlgama, lootes sel teel enesele kindlustada igavese õndsuse. Et patust ilma maha jätta, asusid nad elama kas metsadesse, kuhu ühegi inimese silm ei ulatunud, või isegi kõrbedesse. Seal elasid nad äärmises vaesuses. Varsti hakati neile vaatama, kui pühadele inimestele. Nende juurde asus ka teisi samasuguseid usklikke elama. Üksiklaste elamut, mis oli ümber piiratud näit. aiaga, nimetati k l o o s t r i k s, üksiklasi endid aga m u n k a d e k s. Mungad elasid kloostrites kindlate seaduste järele oma ülema — a b t i juhatusel. Nad andsid tõotuse, et elavad vaesuses, vallalistena ja alistuvad oma ülemale. Ka naised ei jäänud sellest liikumisest puutumata. Naiskloostrite elanikke kutsuti n u n n a d e k s. Kloostritel oli suur tähtsus. Nad olid head ristiusu levitajad, sest mungad tutvustasid ümbruskonna rahvast ristiusuga ja selle õpetusega.

Mungad pidid oma elu mööda saatma palves ja töös, sest töö ei lase hinge hukka minna. Juba kella 2 paiku helisesid kloostri kellad, kutsudes munki palvetama. Mõnes kloostris palvetasid mungad päeva kestel seitse korda. Juhtus aga munk palvetunnil näit. põllul olema, siis jättis ta töö seisma, laskus põlvili ja luges teatava palve, mille järel asus uuesti tööle. Kloostrile lähenedes võis juba kaugelt näha selle külasid ja põlde. Suure osa oma maadest said kloostrid kingitusena krahvidelt, vürstidelt ja teistelt. Seal töötasid nii talupojad kui ka mungad. Viimased olid väga agarad maid kuivatama ja metsa põllumaaks tegema. Samuti

olid nad osavad uute viljasortide tarvituselevõtmisel ja igasuguste uuenduste ja katsete teostamisel. Eeskujuliku põllumajanduse ja karjakasvatuse arendamisel oli kloostritel määratu suur tähtsus. Mungad olid osavad ka muudes töödes.

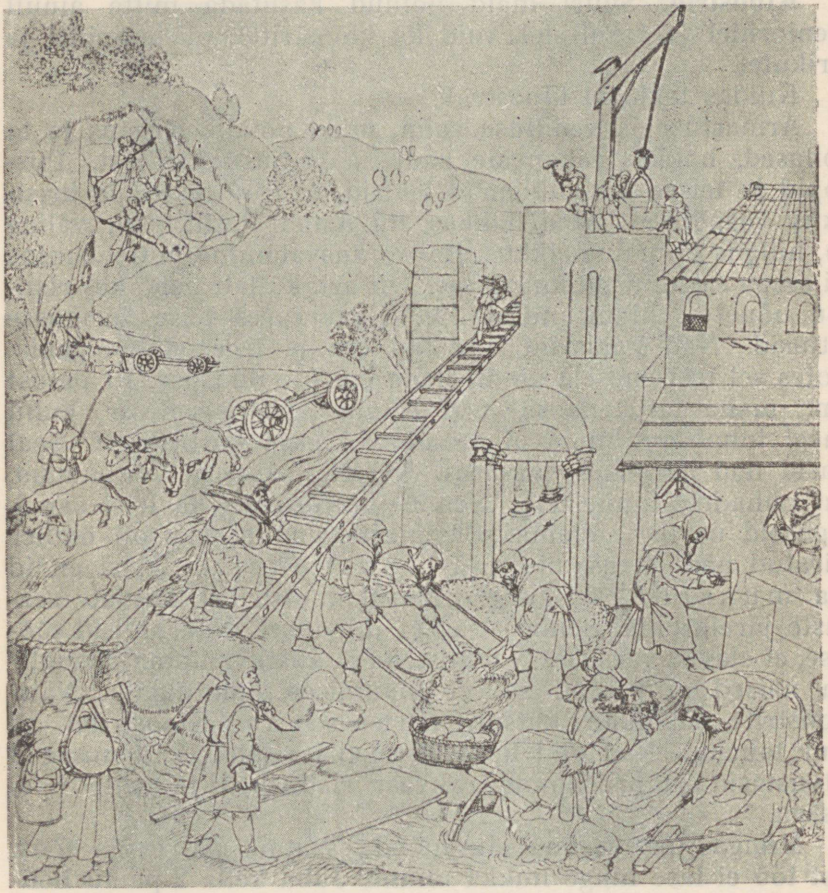

Mungad kloostrit ehitamas.

Nad tegid ilusat käsitööd, teotsesid ehitajatena, maalikunstnikkudena, muusikutena.

Keskaja kloostrites peale töö- ja teiste ruumide olid veel erilised ruumid raamatukogu, lugemise ja kirjutustööde tarvis. Mungad uurisid hoolega vanu kirju, kirjutasid neid ümber, ja märkisid üles ka oma aja sündmusi. Munkadel oli mõnus hästikaitstud kloostrites järjekindlat vaimset

tööd teha. Kloostrid olid nagu lossidki müüri ja kraaviga piiratud.

1. Kuidas tekkis lääniolu? 2. Milles avaldus suurte seenioride võim? 3. Miks oli Euroopas keskajal palju sõdu? 4. Kes moodustasid rüütliseisuse? 5. Kirjelda lühidalt rüütlilossi kaitsemoodustisi! 6. Milliseid lõbustusi harrastasid rüütlid? 7. Kuidas peeti keskajal linnujahti? 8. Võrdle turniiri kreeklaste Olümpia pidustustega ning roomlaste tsirkusemängudega! Milliseid erinevusi ja sarnasusi sa leiad? 9. Kuidas toimus rüütli kasvatus ja rüütlikssaamine? 10. Miks ei kasvatanud rüütlid sinu arvates oma poegi kodus? 11. Miks ja kus tekkisid kloostrid? Kuidas nimetati kloostrielanikke ja nende ülemat? 12. Missugune oli munkade vaimne ja ilmlik tegevus? 13. Missugune oli munkade mõju ümbruse elanikele? 14. Kumba elu sa eelistaksid, kas munga (nunna) või rüütli (lossipreili) oma ja mispärast?

B. Hilise keskaja oludest L.-Euroopas.

1. Ristisõjad.

Muhamed. Samal ajal kui suur Rooma riik lagunes ja tugev Frangi riik tekkis, elasid Araabia poolsaarel araablased, kes olid vanasti mitme jumala austajad. Seitsmenda sajandi alul hakkas Muhamed Mekka linnas uut usku kuulutama. Ta õpetas, et on üks jumal, Allah, ja Muhamed on tema prohvet. Kes palvetab, paastub, pühades kohtades käib ja vaestele andeid jagab, saab paradiisirõõmude osaliseks. Paradiisis on ilusad aiad, voolab hõbeselge vesi ja kõlab õrn muusika. Kõigile on seal kättesaadavad ilusad riided, kenad hobused, maitsvad road jne. Paradiisirõõmude osaliseks saavad kõik usklikud, kuid kõige pealt need, kes mõõga kätte võtavad ja oma usku kuulutama lähevad. Seejuures õpetab muhamediusuliste pühakiri Kooran, et iga inimese saatus on ette määratud. Oma usust saidki araablased selle suure jõu, millega nad palju maid ja rahvaid alla heitsid. Pärast prohveti surma läks võim tema järeletulijate kätte, keda kutsuti kaliifideks. Nende ajal vallutasidki araablased Süüria, Palestiina, Fööniikia, Egiptuse, Põhja-Aafrika ja Hispaania. Samuti tungisid nad Frangi riiki, kust nad tagasi löödi.

Araablaste kultuur. Muhamedi usku araablased seisid sel ajal kristlastest hariduse poolest palju kõrgemal. Nemad uurisid suure usinusega mitmesuguseid teadusi, olles seejuures head matemaatika, täheteaduse ja arstiteaduse tundjad. Neil oli mitu ülikooli ja pealinnas, Bagdadis, suured tähetornid. Araabia teadusemehed tundsid taevakehade liikumist, mõistsid välja arvata kuu- ja päikesevarjutusi, tegid katset ka meridiaani pikkust välja arvata. Euroopa rahvad

omandasid neilt näit. araabia numbrid, siis niisugused sõnad nagu: alkohol, keemia, algebra, magasin jne. Neilt on pärit ka kuulus muinasjuttude kogu „1001 ööd". Araablased olid väga osavad ka tööndu ses ja kaubanduses. Nad valmistasid mitmesuguseid metallasju, ilusaid mööku, klaasnõusid ja ehteasju, puuvill- ja siidriiet, vaipu jne. Araablased olid osavateks vahemeesteks Idamaade ja Euroopa vahel kaubanduses. Nende kaudu liikusid idamaa kaubad Euroopasse ja euroopa kaubad Idamaale. Araablaste rahad olid igal pool tunnustatud. Neid on leitud ka meie kodumaal (Kundas).

Esimene ristisõda. Nii kaua kui Araabia riik püsis ja Palestiina ühes Jeruusalemma linnaga oli nende võimuses, käisid ristiusulised vabalt Kristuse haual palvetamas ja muid pühi kohti vaatamas. XI sajandil langes Araabia riik ja Pühamaa läks türklaste kätte, kes olid kristlaste vastu vaenlikud. Nad nõudsid palverändajailt rahatasu, tarvitasid nende kallal vägivalda jne. Et Pühamaale rändamist usuliselt väga tähtsaks peeti, siis tekkis mõte vabastada uskmatute käest Jeesuse haud ja ära võita kogu Pühamaa.

Asja etteotsa astus paavst Urban II, kes kutsus Prantsusmaal, Clermont'is, kirikukoosoleku kokku. Sellel koosolekul (1095. a.) rääkis ta Pühahaua vabastamisest, lugedes seda ristiusuliste pühaks kohuseks. Paavst lubas osavõtjaile kõigi pattude andestamist ja nende varanduse kaitset. Rahvas sattus äärmisse vaimustusse. „Nii tahab Jumal! Nii tahab Jumal!" hüüdsid tuhanded. Kõigile, kes lubasid ristisõjast osa võtta, õmmeldi punase lõngaga rist õlale, mis saigi ristisõdijate väliseks tunnuseks. Paljud pooldasid ristisõda puhtilmlikkudel põhjustel. Rüütlid lootsid maid saada, talupojad vabadust ja iseseisvust ja linnakodanikud uusi kaubaturge.

A. 1096 algaski suur rahvasterändamine ristisõja nime all Idamaale, mis kestis ligi 200 aastat. Esimesed teeleminejad olid peaasjalikult kehvemad inimesed, ligi 100 000 hinge. Neil puudusid osavad juhatajad ja tarvilik ettevalmistus Pühamaa vallutamiseks. Nad liikusid rööbiti Doonau jõega, läksid läbi Ungari ja teiste maade. Teekond oli raske ja vaevaline. Toitainetest tuli puudus, sest kaasa võtta ei suudetud kuigi palju. Võõrastest maadest läbi minnes röövisid nad sageli sealsete inimeste vara ja kutsusid seega eneste vastu välja tõsise meelepaha. Kohati hakati neile vastu isegi sõjariistadega. Paljud ei suutnud viletsusi välja kannatada ja surid juba teel Konstantinoopoli. Nii pea kui ülejäänud Konstantinoopoli jõudsid, saatis Bütsantsi ehk Ida-Rooma riigi keiser nad

ruttu üle merekitsuse Väike-Aasiasse, sest ta kartis, et ristisõdijad võivad ta toredale pealinnale hädaohtlikuks muutuda. Ristisõdijaid ootas raske saatus. Varsti ilmusid türklased ja hävitasid esimesed ristisõdijad täielikult.

Sama aasta sügisel asusid teele Prantsuse, Saksa ja Itaalia rüütlid krahvide ja hertsogite juhatusel. Nendega ühinesid ka Põhja-Itaalia linnakodanikud. Ühed läksid mandri, teised mere kaudu Konstantinoopoli sihis. Väike-Aasiasse jõudes asus ristisõdijate vägi (ligi 400 000 inimest) teele Jeruusalemma poole. Vaevaline oli see tee: tundmatu maa, haigused, nälg ja janu tegid ristisõdijate elu lõpmata raskeks. Pealegi tungisid türklased neile sageli ootamatult peale. Kes juhtus sõjaväest eemale minema, selle surmas türklase nool. Antiookia juurde jõudes algas selle linna piiramine, mis kestis ligi poolteist aastat. Ristisõdijad olid äärmiselt väsinud, lootused raugenud ja võitlushimu kadunud. Ainult ähvardustega ja karistustega suudeti neist jagu saada. Siiski teati, et Pühalinn, Jeruusalemm, pole mitte väga kaugel. Kui nad jõudsid mäele, kust linn näha oli, langesid kõik põlvili ja andsid maale suud. Rõõm oli üldine. Paljud olid tulnud, kuid vähesed olid järele jäänud: hästikaitstud Jeruusalemma oli piiramas ainult 20 000 meest. Jeruusalemma polnud hõlpus vallutada. Polnud alul käepärast piiramistorne ja muid tarvilisi abinõusid. Esimesed tormijooksud löödi tagasi. Mitmepäevase raske piiramise järel langes linn kristlaste kätte (1099. a.). Jeruusalemmast ühes ümbritsevate maadega loodi Jeruusalemma kuningriik.

Türklased ei tahtnud kaotusega leppida. Nad püüdsid korduvalt ristiusulisi Pühamaalt välja tõrjuda. Seepärast korraldasid kristlased uusi ristisõdu, millel polnud suuremaid tagajärgi. Isegi lapsed olla ühe ristisõja ette võtnud, mis lõppenud aga väga kurvalt. Nad langenud petiste kätte, kes nad orjadeks müünud. Vaatamata korduvatele ristisõdadele jäi Pühamaa siiski lõppeks muhamedi usku türklaste kätte.

Ristisõdade tähtsus. Ristisõjad ei andnud soovitud tagajärgi, kuid siiski oli neil väga suur tähtsus. Rüütlid, viibides Ida-Rooma riigis ja teistes hommikupoolseis mais, õppisid kõrgemalt hindama haridust. Samuti hakati Euroopas siit peale huvi tundma teaduste (näit. arstiteadus, astronoomia, matemaatika) vastu, millega tutvuti araablaste kaudu. Ristisõdijaile meeldis väga idamaa toredus, millest neil seni polnud mingisugust kujutlust. Kodumaale jõudes hakkasid rüüt-

lid paremini oma kodu korraldama. Muretseti toredaid vaipu, klaaspeegleid jne., mille tõttu elu muutus lossis mugavamaks. Euroopa rahvad said rikkamaks ka paljude uute viljasortide (näit. riis, kohv, mais) poolest, mida õpiti tundma ja kasvatama. Läänemaa aedades hakati siit peale ka apelsine, sidruneid ja ploome kasvatama. Samuti tungib Euroopasse siid- ja puuvillriide valmistamine.

Jõudsasti hakkasid edenema ristisõdade tagajärjel linnad, eriti Põhja-Itaalia linnad. Kuigi ristisõdijaid Idamailt välja tõrjuti, lubati linnu edasi kaubelda. Hommikumaalt veeti Euroopasse Veneetsia ja Geenua kaudu puuvill- ja siidriiet, vaipu ja muid toredusasju. Euroopa andis vastu vilja, ehitusmetsa, metallasju ja villast riiet. Elava kaubitsemise tõttu edenes jõudsasti ka Euroopa tööndus. Nii olid ristisõjad väga tagajärjerikkad.

1. Kus ja millal hakkas Muhamed uut usku kuulutama? Mis oli selle sisuks? 2. Miks vaimustas uus usk araablasi sõdima? 3. Kelle kätte läks võim Araabias pärast prohveti surma? 4. Missugused maad langesid araablaste kätte? 5. Mida võid sa öelda araabia vaimsest ja ainelisest kultuurist? 6. Mida võiks sinu arvates sellest oletada, et euroopa keeltes esinevad sõnad algebra ja keemia on araabia keelest pärit? 7. Mis oli ristisõdade põhjuseks? 8. Missuguseid kõrvalsihte taotlesid ristisõtta minejad? 9. Millal oli esimene ristisõda? 10. Missugune oli esimene ristiväe koosseis, teekond ja saatus? 11. Missugune oli teise ristiväe koosseis, teekond ja saatus? 12. Missugune riik tekkis Pühamaal ristisõja tõttu? 13. Miks läksid sinu arvates lapsed ristisõtta? Kas sina oleksid läinud, kui sa oleksid elanud keskajal? Mispärast või miks mitte? 14. Missugune oli ristisõdade mõju Euroopa haridusele ja majandusele? 15. Missugune võis olla sinu arvates ristisõdade mõju paavsti ja kiriku võimule?

2. Linnade tõus. Hansa liit.

Linnade tekkimine. Lääne-Rooma riigis oli hulk suuri linnu. Väga paljud neist aga hävisid suure rahvasterändamise ajal. Möödusid sajandid ja linnade elus näeme uuesti tõusu.

Suur osa Lääne-Rooma riigi maadest läks germaanlaste kätte. Nende juures oli kaubandus väga vähe arenenud kodumajanduse tõttu. Inimesed valmistasid enestele ise kõik tarvisminevad varad. Vahete-vahel ilmusid küll rändajad kaupmehed, kuid need müüsid ainult suurnikele idamaa ehteasju. Nii ei võinud see igavesti kesta. Rahvaarv kasvas. Rahvas õppis paremini käsitööd tegema ja kaupu müügi jaoks valmistama. Kaupu hakati müüma laada- ja turuplatsidel kloostrite, kirikute ja losside juures. Turgude

juurde tekkisid varsti majakesed ja laduruumid ja viimaks alevid. Alevites peeti turgu juba sageli. Siia lubas mõisnik elama asuda ka talupoegi, kes hakkasid käsitöölisteks või kaupmeesteks. Neilt hakkas mõisnik saama igasuguste orjuste asemel rahamaksu, mis oli mõisnikule suureks tuluks, sest raha oli sel ajal vähe. Samuti sai ta alul kaalude ja laduruumide tarvitamise eest tasu. Alevielanikud olid samal ajal ka põllumehed, sest maa alevi ümbruses oli nende kasutada. Kasvas alev suureks, sai ta loa müüri ümber ehitada julgeoleku kindlustamiseks. Nii saigi alevist linn. Linnad kasvasid järjekindlalt, eriti jõudsasti aga XI sajandist peale ühenduses ristisõdadega. Rikkamateks muutudes püüdsid linnad end isanda võimu alt vabastada ja täiesti iseseisvaks saada. Ühtedel läks see korda sõjariistus vastuhakkamise, teistel aga priiksostmise teel. Juhtus ka nii, et kuningas linnu toetas nende vabadusvõitluses. Linna elu erines põhjalikult küla elust. Linnaelanikud olid vabad ja iseseisvad ja kaitsesid ise endid, sest kindel riiklik kaitse keskajal puudus. Kogu linna elu juhtis linnapea ühes linnanõukogu liikmetega. Linnaomavalitsus valvas üldise korra, õigusemõistmise, kaalude ja mõõtude, turuhindade, käsitöö ja kaubitsemise järele. Võõraste kaupmeeste vastu oli linn sageli üsna vaenlik. Kui sissetoodud kaup polnud küllalt hea (näit. kui riie oli halvast materjalist tehtud ja polnud nii lai kui nõuti), määrati kaupmehele karistus: võeti ära kas osa kaupa või määrati kindel rahatrahv. Sel teel püüti kaitseda oma linna kaupmeeste ja käsitööliste huve. Käsitöökodasid võisid avada ainult väljaõppinud meistrid. Nende juhatusel töötasid sellid ja õpipoisid. Viimased moodustasid ühes meistritega nagu ühe pere. Kõik nad töötasid ühes ruumis ja said alul omavahel hästi läbi. Selli ja õpipoisi tööpäev oli sama pikk kui meistrilgi (14—16 tundi). Sellid said alul võrdlemisi hõlpsasti meistriks. Seks oli tarvis esitada meistritöö vanematele meistritele. Hiljemini hakati meistrikssaamise võimalusi piirama: meistritunnistuse said hõlpsasti ka meistrite pojad või sellid, kes näit. abiellusid meistri tütrega või tema lesega.

Kui varem igasugu käsitööd tehti mõisades ja kloostrites, siis said hiljem käsitöö ja kaubanduse keskusteks linnad. Järjest kasvades said linnad ka hariduselu keskusteks. Linnu kaunistati suurte ja ilusate ehitistega. Ehitati suured kirikud ja raekojad, mida ilustati maalide ja kujudega. Veel meiegi päevil pakuvad keskaja kunstitööd suurt huvi. Kodanikud kandsid hoolt ka hariduse eest: ehitati koole, kus

õpetati lapsi lugema, kirjutama ja arvutama. Seejuures pandi aga suurt rõhku usuõpetusele.

Hansa leping. Keskajal puudus lääniolu tõttu üldine riiklik kaitse. Sigis rohkesti röövleid, kes kimbutasid kaupmehi nii merel kui maal. Eriti kardetavad olid röövrüütlid, kes teotsesid julgelt näit. Saksamaal nn. valitsusevahe-ajal (1254—1273). Keisrivõim puudus sel ajal täielikult, valitses rusikaõigus. Eriti kardetav oli liikuda kaupmeestel, sest rüütlid muutusid elukutselisteks röövliteks. Linnad kui ka vürstid ja teised suurnikud kaitsesid end nagu suutsid. Asutati mitmed linnade lepingud, neist kõige tähtsam oli Põhja-Saksamaa „Hansa leping". Lepingusse astunud linnad ühendasid oma sõjaväed ja kindlustasid sel teel kaubavooride korraliku kaitse. Sageli pidid nüüd röövrüütlid suurte kaotustega tagasi lossi põgenema. Keskaja kaubandust halvasid ka sagedased tollipiirid, sest lääniolu tõttu oli Euroopas palju väikesi riigikesi (mõisriike). Ka olid teed väga halvad.

Hansa liidul oli hästi välja kujunenud juhatus, kes pidas oma koosolekuid Lübeckis. Kui mõni linn ei täitnud lepingu üldisi määrusi, heideti ta liidust välja. Liitu kuulusid XIV s. lõpul ligi 80 linna (näit. Lübeck, Bremen, Hamburg, Danzig, Köln jt.). Hansal olid kaubakontorid paljudes linnades, näit. Londonis, Brügges, Amsterdamis, siis Novgorodis ja Smolenskis. Meie kodumaa linnadest olid Hansa liikmed Tartu, Tallinna ja Pärnu. Hansa leping oli niivõrt tugev, et ta valitses Põhja- ja Läänemerel ja kauples neil vabalt. Läänemeremaadesse toodi riiet, relvi, ehteasju ja suhkrut, veeti aga välja tooresaineid, nagu vilja, mett, loomanahku ja merivaiku. Hansa kaupmehed kauplesid ka Põhja-Itaalia linnadega. Alul liikusid kaubavoorid mööda mandrit lõunasse, hiljemini aga hakati meriteed tarvitama. Kaubalaevad liikusid läbi Gibraltari merekitsuse Vahemerre. Nii oli Hansal ühendus omaaja tähtsamate kaubaturgudega.

1. Kuidas tekkisid keskajal Lääne-Euroopas alevid ja linnad? 2. Millal hakkasid linnad jõudsalt kasvama? 3. Kuidas vabanesid linnad seenioride võimu alt? 4. Kuidas kaitses keskaegne linn oma kaupmeeste ja käsitööliste huve võõraste vastu? 5. Kuidas oli korraldatud käsitööliste elu keskaegses linnas? 6. Miks tekkisid linnade liidud? 7. Milline keskaegseist linnade liitudest on kõige tähtsam? Miks? 8. Milliseid Hansa lepingusse kuulunud linnu tead sa?

D. Eestlaste vabadusvõitlus.

1. Tung itta.

Viikingid. Germaani tõugu rahvad elasid mitte ainult Reini, Elbe ja Doonau jõe piirkonnas, vaid ka Jüüti poolsaarel ja Skandinaavias, kus neid tunti normannide nime all. Siin elasid nad väikestes riikides, mis üksteisega alaliselt sõdisid. Viimaks kujunes hulga väikeste riikide asemele kolm suuremat riiki — Taani, Rootsi ja Norra (900. a.). Normannide maa oli võrdlemisi vaene ega jõudnud rahvast, mille arv alatasa kasvas, toita. Algas väljarändamine. Väljarändajate viikingite, juhatajaiks hakkasid troonist ilma jäänud valitsejad, kes ei tahtnud tekkinud seisukorraga leppida. Välja sõideti mõnikord 300 paadiga, kusjuures igas paadis oli ligi 70 inimest. Alul kandsid väljasõidud röövretkede iseloomu, hiljemini jäid viikingid aga võõraile maile elama. Nii asusid nad elama Põhja-Prantsusmaale, Inglismaale ja Itaaliasse. Ka itta tungisid nad, nimelt praeguse Venemaa piiridesse. Ka oli eestlastel nendega sageli kokkupuutumisi.

Venelased. Slaavi rahva algkoduks loetakse Karpaatide piirkonnas olevaid maid. Osa sellest rahvast (praegused venelased) rändasid suure Dnjepri jõe orgu, kus leidus palju viljakandvat maad. Põlluharimise kõrval teotsesid nad ka kaluritena ja küttijatena. Varsti hakkasid nad hoogsalt kauplema, mida soodustas suur Dnjepri jõgi. See oli tähtsam kaubatee Läänemere ja Musta mere vahel, mille äärde tekkisid linnad. Mõned neist arenesid tähtsateks kaubanduslinnadeks. Slaavlased kauplesid normannidega, araablastega ja Bütsantsi (Ida-Rooma) riigiga. Dnjepri jõe piirkonnast tungisid slaavlased põhja ja kirde poole, asudes elama Ilmjärve ja Volga ülemjooksu piirkonda, Ühis-Soome rahvaste maadele. Siia asusid ka normannid ehk varjaagid elama kas kaupmeestena või kaupmeeste kaitsevägedena. Suuremad varjaagide asundused olid Laadoga, Valgjärve ja Ilmjärve rannamail ning Volga ja Dnjepri ülemjooksul.

Nähes, et suguharudena elavad ühissoomlased ja slaavlased olid nõrgad, püüdsid varjaagid nende maades võimule pääseda. Nii asutasid nad kolm vürstiriiki: Ruurik asunud valitsema Novgorodi (862), Siineus Valgjärvele ja Truuvor Irboskasse. Neljanda riigi asutanud Askold ja Dyr Kiievisse. Ruuriku järeletulija asus Kiievi ja heitis oma võimusesse paljud slaavi rahvastest. Nii kujunes suur Vene vürstiriik

Russ[1], mille pealinnaks oli Kiiev. Seega tekkis soome sugu rahvaste riikliku korralduse kujunemises pikem seisak, mis takistas nende üldist arenemist.

Sakslased. Sakslased, nagu mõned teisedki rahvad, tungisid ida poole, mida põhjustas rahvaarvu kasvamine ja ka kaubaturgude otsimine. Uut hoogu võttis väljarändamine XII ja XIII sajandil, nimelt slaavlaste maadesse Läänemere lõunaranniku piirkonnas. Asja etteotsa astusid võitlushimulised rüütlid ja ka vürstid. Slaavlased suruti kehvematesse kohtadesse ja vabaksjäänud maa läks saksa asunikkude kätte. Aegade jooksul slaavlased kaotasid oma vabaduse täielikult. Nad langesid pärisorjusse ja saksastusid.

Läänemeri pakkus sakslastele häid võimalusi kaubitsemiseks. Põhja-Saksamaale tekkis rida tähtsaid kaubalinnu. Need lõid kuulsa „Hansa lepingu" ja võtsid kogu Läänemere oma võimusesse, sattudes kaubitsemise alal vastuollu Skandinaavia riikidega. Normannide kaubateeks oli Läänemeri, Neeva jõgi, Laadoga ja Ilmjärv. Viimaselt mindi Volga ja ka Dnjepri ülemjooksule. Volga jõge mööda liiguti Kaasani linnani, kus kaupu vahetati araablastega. Samu kaubateid hakkasid tarvitama ka sakslased, kelle kätte läks XII sajandist peale kaubandus Läänemerel. Kaubitsemisest kaugete maadega võtsid osa ka eestlased, arvatavasti XI sajandist peale. Kaubalaevad peatusid Eesti sadamates, arvatavasti Saaremaa lahtedes, siis Matsalu, Haapsalu ja Tallinna lahes. Kui suurt osa eestlased selle aja kaubanduses etendasid, pole teada. Meie kodumaalt on leitud võrdlemisi palju Araabia ja teiste maade rahasid, mis tunnistust annavad elavast kaubavahetusest. Ka on leitud palju igasuguseid hõbedast ehteasju, mis tunnistavad, et eestlastel oli sel ajal väga palju hõbedat.

1. Kus elasid keskajal germaani tõugu rahvad? 2. Kuidas nimetati Skandinaavia ja Jüüti poolsaarel elutsevaid germaanlasi? 3. Miks hakkasid viikingid välja sõitma ja kuhu? 4. Kus elasid slaavlased ja millega nad teotsesid? 5. Kus asusid viikingite tähtsamad asukohad Venemaal? 6. Kuidas ja millal asutasid kolm viikingi vürsti Venemaale suuremaid vürstiriike? 7. Kuidas tekkis Vene suurvürstiriik? 8. Milline rahvas peale normannide püüdis veel itta tungida? 9. Millal läks kaubitsemine Läänemerel peamiselt sakslaste kätte? 10. Joonista kaartvisand, millel näita normannide (või sakslaste) kaubateed Ida-Euroopas! 11. Millised Eesti sadamad võtsid osa kaubitsemisest kaugete maadega? 12. Kujutle, et teed hansa kaupmehena reisu Novgorodi! Jutusta oma teekonnast (peatu ka mõnes Eesti sadamas kaubavahetamiseks)!

[1] Soome sugu rahvad kutsusid normanne ruotsilasteks, slaavlased aga russideks. Seepärast hakatigi uut riiki kutsuma Russiks.

2. Sakslased ilmuvad liivlaste maale.

Saksa kaupmehed. Esimesed piiskopid. Liivlastel ja eestlastel oli sageli kokkupuutumisi oma lähemate naabritega küll sõdides, küll kaubeldes. Kardetavad neist olid venelased, rootslased ja taanlased. Eestlased ei leppinud ainult enesekaitsega kodumaa pinnal. Nad võtsid ette suuremaid sõjakäike ka naabrite juurde, näit. Rootsi ja Venesse. Rootslased ühes sakslastega olid Läänemere ühes Soome lahega oma võimusesse võtnud. Nad olid siia ehitanud koguni linnad kauplemiseks ja kimbutasid tihti eesti kaupmehi. Rootslaste võimu hävitamiseks võetigi ühes kurelastega ja ka soomlastega sõjakäik Rootsi pealinna Sigtuna vastu ette ja tehti see tule ja rauaga rusuhunnikuks. Sigtuna oli tol ajal tähtsaim Rootsi kaubalinn. Siit peale kasvas eestlaste mõju merel, mida nad soovisidki. Kasu, mis andis kauplemine, voolas nüüd suuremal määral eestlaste kätte. Neid kardeti siit peale võib-olla enam kui kunagi enne.

Seninimetatud rahvastest said eestlased jagu ja suutsid oma kodumaad nende vastu kaitseda. Tõsiselt hädaohtlikuks said meie esivanemaile lääne poolt ilmuvad sakslased.

Nad olid meie esivanemaist ees nii sõjakunstis kui ka hariduses. Linnades võis leida juba korralikke koole. Seal õitses ka käsitöö ja kaubandus. Põhja-Saksamaa tähtsamad kaubalinnad pidasid elavat kaubavahetust ka Venemaaga. Kaubatee Venemaale Läänemere, Soome lahe ja Neeva jõe kaudu oli juba ammu tuttav. Tähtsaks keskpunktiks oli Ojamaa saar oma kuulsa Visby linnaga. Kaubanduse soodustamiseks vajati lühemat teed, mis ka leiti.

Niisuguseks teeks oli kohane Liivi (Riia) laht ja Väina jõgi, mida varem tundsid ka normannid. Arvatakse, et sakslased algasid kaubitsemist siin XII sajandi teisel poolel. Nad ilmusid tihti liivlaste juurde kaupa müüma ning ostma. Liivlased ostsid neilt soola, relvi, riiet ja ehteasju, müüsid nahku, mett, vaha ja ka vilja. Kaupmeestele järgnesid varsti vaimulikud Rooma paavsti ja Saksamaa kõrgemate vaimulikkude toetusel. Breemeni linna peapiiskopp saatiski kaupmeestega kaasa munk Meinhardi, kes siin ristiusku pidi kuulutama. Meinhard ostis Ükskülas tüki maad ja ehitas sinna kiriku, hiljemini ka kivikantsi. Ta tööl oli esialgu edu. Paljud liivlased võtsid ristiusu vastu, nende hulgas ka vanem Kaupo. Oma eduka töö eest ülendati Meinhard liivlaste piiskopiks.

Hea vahekord usukuulutajate ja liivlaste vahel ei kestnud kuigi kaua. Liivlased teadsid väga hästi, et vaimulikud tulid nende maale omakasu pärast. Nad toimisid ühiselt saksa kaupmeestega, kel olid suured kaubakontorid Visbis Ojamaal. Viimaks pidi Meinhard Rooma paavsti poole pöörduma ja temalt abi paluma, mida ka lubati. Paavst lubas kõigile neile patud andeks anda, kes Liivimaa paganate vastu ristisõtta lähevad. Enne kui ristisõdijad jõudsid Läänemeremaile, suri aga Meinhard. Tema järeletulijal Bertholdil oli veel vähem õnne. Ta tuli Liivimaale ristisõdijatega, kuid langes varsti lahingus ühe liivlase käe läbi.

Piiskopp Albert. Mõõgavendade ordu. Liivlased alistuvad. Kolmandaks Liivimaa piiskopiks sai Albert. Ta oli osav ja kaval mees, raudse tahtejõuga ja kindla iseloomuga. Albertil oli täiesti selge, et pole võimalik sihile jõuda sõjalise jõuta. Tema oligi see, kes liivlastele, eestlastele ja lätlastele ristiusu peale sundis, nad orjastas ja oma politikaga aluse pani sakslaste võimule meie maal. Aastal 1200 ilmus Albert ristisõdijatega ja vaprate ning osavate rüütlitega Väina jõe suudmesse. Liivlased aimasid paha ning olid nende vastu täis umbusaldust ja väga vaenlikud.

Liivlaste vaenlikkus sundis sakslasi kindlat toetuspunkti ehitama. Aastal 1201 asutas Albert Väina jõe kaldale Riia linna. Riia linnal oli kaks ülesannet. Ta pidi olema sakslastele kindlaks asupaigaks ja toetuspunktiks võimu maksmapanekul ja paganausulistele ristiusu levitamisel. Teiseks pidi uus linn saama suureks kaubalinnaks, mis piiskopile ja teistele kristlastele annab häid sissetulekuid. Kõige pealt ehitati piiskopiloss. Lossi külje all tekkisid varsti kaupmeeste ja käsitööliste majakesed. Kaupmehed ja käsitöölised tulid sinna Saksamaalt osalt vabatahtlikult, osalt kutse peale. Ehitati ka tore peakirik, kus piiskopp jumalateenistust pidas. Et sakslaste elu kodupaigas oleks hästi kaitstud, ehitati linnale kõrge müür ümber.

Selle käputäie ristisõdijate jõud, kes kaasa tulid piiskopiga, oli väga nõrk, et alistada liivlasi ja teisi rahvaid. Pealegi oli ristisõdijail viisiks üürikest aega siin viibida. Nad olid harilikult ühe suve ja pöördusid selle järel kodumaale tagasi. Piiskopp Albert taipas, et väga tarvilik on alaline sõjavägi, kes aitaks kindlustada sakslaste võimu Liivimaal. Ta asutaski 1202. a. sõjameeste ühingu Mõõgavendade ordu nime all.

Orduvennad polnud harilikud, vaid vaimulikud rüütlid.

Igaüks neist andis tõotuse, et ta ei abiellu, sõnakuulelikuks jääb ja paganate vastu võitleb. Nad kandsid valget mantlit, mille õla kohale õmmeldi punane rist ja selle alla mõõk. Need olid orduvendade välised tunnused.

Ordurüütlite ja ristisõdijate abil algaski piiskopp Albert järjekindlat võitlust kõige pealt liivlaste ja lätlastega. Ristisõdijaist ja ordurüütleist polnud puudu. Kõik, kes end ei viitsinud elatada korraliku tööga, nagu igasugused õnneotsijad, sageli ka kurjategijad (tulesüütajad, mõrtsukad ja muud), tungisid Liivisse. Nad vabastati karistusest, kui lubasid paganate vastu minna võitlema. Paganate vastu võideldes ja nende vara riisudes oli kerge üleöö rikkaks saada.

Võrdlemisi ruttu vallutati liivlaste maa. Lätlased alistusid peaaegu ilma võitluseta. Võidetud liivlased ja lätlased olid siit peale kohustatud ühes sakslastega eestlaste vastu võitlema.

1. Kellega oli eestlastel sõjalisi kokkupõrkeid enne sakslaste tulekut? 2. Millise Rootsi linna hävitasid kord eestlased ja kelle abiga? 3. Mispärast olid sakslased eestlastele senistest vastastest hädaohtlikumad? 4. Miks hakkasid sakslased ilmuma Väina jõesuudmesse? 5. Kes olid esimesed Liivi piiskopid? Missuguseid tagajärgi andis nende töö? 6. Millal ilmus kolmas piiskopp Liivimaale? Kes ta oli? 7. Mis ja milleks asutas Albert 1201. ja 1202. aastal? 8. Mille poolest erines vaimulik rüütel ilmlikust? 9. Kas käis sinu arvates vaesuse tõotus ainult ordurüütli või ka ordu kui ühingu kohta? Millega põhjendad oma arvamust? 10. Missugused rahvad alistusid sakslastele varsti? Mispärast?

3. Eestlaste vabadusvõitlus.

Otepää maalinna hävitamine. Eestlaste alistamine nõudis palju aega, sest nad olid naabritest vapramad ja sõjakamad. Võitlus algas 1208. a., mil sakslased tungisid Otepää maalinna kallale. Kants oli ehitatud kõrgele mäekünkale. Kivist ja mullast vall, millele oli ehitatud veel palkidest püsttara, andis nii mõnigi kord head kaitset seesolijaile. Sakslastel oli aga tarvitada rida sõjariistu, nagu müürilõhkumis- ja kiviheitemasinad ja piiramistornid, mida eestlased tol ajal veel ei tundnud. Hõlpsa vaevaga võeti eestlaste kants ära ja pisteti põlema. Selle järel rüüstati ümbruskonda ja mindi riisutud varaga ja sõjavangidega tagasi. Sellele sõjakäigule järgnesid teised. Eestlased ei jätnud kätte tasumata.

Ümera lahing. A. 1210 asusid eestlased suure väega teele ja piirasid Võnnu kantsi ümber. Veeti hulk puid kantsi ette kokku ja pisteti need põlema, püüdes tuld ja suitsu kantsi

juhtida, et sundida seesolijaid alistuma. Puud metsas kisti juurtega välja, seati need kantsi juurde püsti ja kinnitati tugevasti üksteise külge, et nende varjus kantsi kaitsejaid nooltega tabada. Kui juba mitu päeva piiramistööd oli tehtud ja kants langemas, ilmusid ordurüütlid, lätlased ja Kaupo liivlastega. Eestlastel ei jäänud muud üle kui põgeneda. Nad liikusid üle Koiva Ümera jõe suunas. Seal saatsid vaenlased salakuulajad välja, et nad järele vaataksid, kus eestlased on ja mis nad teevad. Luuresalk teatas, eestlased põgenevat üle Ümera. Nüüd tõttasid rüütlid ühes teistega Ümera poole, ilma et oleksid teadnud, kus asub eestlaste malev. Eestlased olid enda metsa ära peitnud ja tungisid siit vaenlastele ootamatult peale. Varsti langesid mitmed rüütlid ja Kaupo poeg, kuna teistest said paljud haavata. Kui liivlased seda nägid, pöördusid nad kohe põgenema ja jätsid sakslased üksinda. Ka need pidid taganema. Eestlased ajasid ratsa nii sakslastele kui ka lätlastele järele, lõid neist paljud maha ning võtsid vange. Sõjavangele raiuti ristiusu pilkeks ristid selga. Nii lõppes Ümera lahing eestlaste täielise võiduga. Nad tulid võidurõõmsalt tagasi ja tõotasid ühiselt, kui „üks süda ja üks hing" vaenlase vastu sõdida. Lätlased ja liivlased olid aga väga kurvad, et nemad kui ristiinimesed ikkagi paganatelt lüüa saanud.

Vastastikused rööv- ja sõjaretked kestsid edasi, riisuti karju ja rööviti muud varandust. Neil sõjakäigel osutasid iseäranis suurt julgust sakalased ja ugalased.

Viljandi langemine. Pinnuks silmas oli sakslastele vaprate sakalaste kants Viljandi. Selle vastu algatataksegi 1211. a. suurem sõjakäik. Kants oli hästi kindlustatud ja sakslased piirasid seda mitu päeva. Piiramisest võtsid osa ka liivlased ja lätlased. Ümberkaudselt maalt olid sakslased võtnud hulga vange. Nad ähvardasid need tappa, kui kantsi kaitsejad ei alistu ja end ristida ei lase. Eestlased ei tahtnud viimasest teadagi. Siis tapsidki sakslased piiratute silma all kõik vangid. Piirajad ehitasid tormikatuse ning püüdsid sellelt kantsi tungida. Kord oleks see neil peaaegu õnnestunud. Samuti tegi kantsisolejaile palju kahju piirajate kiviheitemasin. Palju kaitsejaid langes, aga ellujäänud püüdsid vaprasti võitlust jätkata. Et kantsis oli aga palju langenuid ja haavatuid ning veest tuli suur puudus, siis lubasid eestlased lõppeks ristiusu vastu võtta. Nüüd läksid vanemad kantsist välja ja lasksid preestrid linna tulla, kes kõik majad ja kantsi, mehed ja naised pühitsetud veega piserdasid. Vaevalt said

sakslased sellega toime, kui nad kiiresti tagasi pöördusid. Nad kartsid Lembitu vägede tulekut.

Lembitu. Kolme maleva manööver. Nii lubasid eestlased häda sunnil ristiusu vastu võtta. See ei võinud aga tõsist rahu tähendada. Varsti läksid eestlased kuulsa Sakalamaa vanema Lembitu juhatusel sakslastele ja nende abilistele kätte maksma. Lembitu oli mees, kes tekkinud seisukorrast õieti aru sai. Temale oli selge, et ühes ristiusu vastuvõtmisega rahvas vabaduse kaotab ja võõra vaenliku rahva ikke alla langeb. Samal, 1211. a. liigubki Lembitu vägi lõuna poole. Sellest sõjaretkest võtsid osa sakalased ja ugalased, ridalased ja saarlased.

Jõudes üle praeguse Säde jõe, hävitasid sakalased ühes oma ustavate kaaslastega ugalastega seal oleva ristiusu-kiriku. See rahuldas eestlasi vähe. Selle järel käisid nad külast külla ja viisid kaasa hulga kariloomi, hobuseid ja muud vara. Naised ja lapsed võeti vangi, mehed aga surmati. Nii olid toiminud korduvalt ka sakslased ja lätlased. Saarlased ja ridalased kimbutasid liivlasi, kellele sakslased ei suutnud seekord abi anda. Saarlased ilmusid oma laevadega Koiva jõe kaudu liivlaste vanema Kaupo kantsi Turaida alla ja laastasid seal ümbruskonda, võttes kaasa hulga sõjasaaki ja viies vangi naisi ja lapsi. Vähestel õnnestus Riiga põgeneda. Nii said sakslaste abilised hirmsasti lüüa. Eestlaste edukas sõjategevus ei saanud aga kuigi kaua kesta, sest varsti ilmusid vaenlaste suured abiväed Saksamaalt. Vastastikused sõdimised kestsid edasi. Rängalt said kannatada nii ühed kui teised.

Vahepeal tehti rahu 3 aasta peale (1212—1215), mille järel Sakala pidi sakslaste ülevõimu tunnustama ja ristiusu lubama vastu võtta. Juba enne rahuaja lõppu tungisid sakslased eestlaste maale, Sakalasse, ja piirasid Lembitu Leole kantsi ümber. Viimane asus keset sood ja oli küllaldaselt tugev. Kahjuks oli seekord Leole kantsis vähe kaitseväge. Piirajad vedasid valli juurde suure hulga puid ja süütasid need põlema. Tuli ulatus juba üle valli. Seisund oli äärmiselt raske, ja Lembit ühes teistega lubas end ristida lasta. Selle järel tungisid sakslased ühes oma abiliste lätlastega kantsi, võtsid kõik kaitsejate vara ja rikkuse kaasa ning jagasid saagi omavahel ära.

Sündmus pani eestlased kihama. Peeti nõu, mis teha. Arvati kõige kohasemaks suurem sõjakäik ette võtta ja kolme malevaga korraga peale tungida, et vaenlast hävi-

tada. Kevadel 1215. a. liikus kolm eesti malevat lõuna poole: saarlased pidid Riia ümber piirama ja Düüna sadama kinni panema, ridalased Tureida liivlastele ja sakalased ühes ugalastega lätlastele peale tungima. Sõjakäik oli küll väga hästi mõeldud, kuid vaenlast hävitada siiski ei jõutud. Saarlased pidid Riia alt, kus nad kividega täidetud laevu, paate ja kaste jõesuudme sulgemiseks põhja lasksid, kiiresti lahkuma, sest uued ristisõdijate salgad jõudsid kohale ja sundisid nad põgenema. Ridalased, kes liivlastega sõdisid ja nende maad laastasid, pöördusid saarlaste põgenemist kuuldes tagasi omale maale. Kõige enam said kannatada lätlased ja

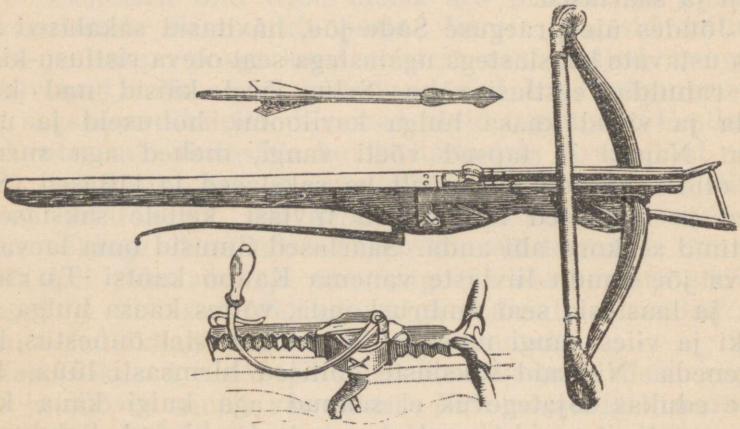

Amb ja nool.

nende maa. Püüti kõik paha, mis lätlased kunagi teinud, kätte maksta. Vaenlased ei jäänud vastust võlgu. Nad võtsid rea rööv- ja sõjaretki ette, et eestlasi nõrgestada ja nende maad alla heita.

Madisepäeva lahing. Pikapeale laastati maa, kurnati rahvas. Rahulik töö ja kaubitsemine halvati. Kõige enam kannatas Lõuna-Eesti, Sakala ja Ugandi. Ikka enam ja enam tunti, et tarvis on maad vaenlasist vabastada ning need tagasi paisata mere taha.

Asja etteotsa astus Lembitu. Ta sõitis maakonnast maakonda ja kutsus kogu rahvast otsustavale võitlusele sakslastega. Võidu kindlustamiseks paluti abi venelastelt ja saadeti neile suuri kingitusi. Venelaste abi aga jäi hiljaks. Eestlaste malev, 6000 meest suur, kogunes Viljandi lähedale. Ka sakslased valmistusid otsustavaks löögiks. Nende siht

oli murda eestlaste jõud lõplikult. Sakslased kogusid suure hoolega sõjaväge ja saatsid välja oma osavamad pealikud. Neil oli ligi 3000 meest ratsaväge, keda toetasid suured lätlaste ja liivlaste väesalgad. Lembitu taganes oma vägedega põhja poole, kus rohkem metsi ja rabasid. Neis võis lahingu kaotuse korral peljupaika leida. Jäädi Paala jõe lähedusse metsa servale peatuma ja oodati sakslaste lähenemist. Sakslaste väed lahkusid lahingu korras Viljandist 21. sept. 1217. a. ja liikusid eestlaste suunas. Keskpaigas asusid rüütlid, paremal tiival liivlased ja vasemal lätlased. Samuti oli ka Lembitu oma mehed jaotanud: paremad mehed keskpaika, teised tiibadele. Kui paras aeg oli lahingut alata, tulid eestlased lahinguvalmis äkki metsadest välja ja lahing algas.

Vapralt võitlesid eestlased. Kõik aga ei aidanud. Sakslaste parem sõjakunst murdis nende jõu. Pealegi langes keset ägedat lahingut Lembitu, eestlaste osavaim väejuht ja rahvavanem. Langes ka mitu teist eesti vanemat. Oma vanemate, eriti aga Lembitu langemist nähes kaotasid eestlased julguse. Nad taganesid, jättes lahinguväljale ligi 1000 surnukeha. Vaenlaste kätte langes umbes 2000 hobust, palju sõjariistu ja muud saaki. Kõik röövitud vara jagati võitjate vahel ühetasaselt. Paar päeva hiljemini, kui võitjad olid tublisti rüüstanud ja põletanud, palusid eestlased rahu. Nii lõppes kuulus Madisepäeva lahing 21. sept. 1217. a. eestlaste suure kaotusega. Eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud.

Taanlaste ilmumine. Tallinna asutamine. Vallutatud maakonnad ootasid head juhust võõra võimu kukutamiseks, sest et Ugandi, Saare- ja Virumaa ning teised veel olid võitmata. Piiskopp Albert teadis väga hästi, et ta ei suuda oma jõududega eestlasi alistada. Pealegi polnud tal enam nii kerge läänest ristisõdijaid saada. Seepärast pöördus ta Taani kuninga poole ja palus sellelt toetust. Kuningas Waldemar II lubas abi anda, nõudis aga, et kõik taanlaste poolt siin võidetud maad jääksid Taani riigile. Piiskopp Albert pidi selle nõudmisega leppima, sest abi oli tingimata tarvis. 1219. a. tuli Taani kuningas suure sõjalaevastikuga Eesti randa „Kalevi kalmu", maalinn Lindanisa kohal ja asus selle piiramisele. Eesti maalinn võeti üsna kerge vaevaga ära, lõhuti maha ja ehitati „Taani linn", Tallinna, asemele. Tallinna oli taanlaste kindlaks toetuspunktiks. Siit püüdsid nad oma võimu eestlaste üle maksma panna. Taanlased

põrkasid aga seejuures sakslastega kokku, kes põhja poole tungisid. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski nii kaugele, et neile sai Tallinna ühes Harju- ja Virumaaga.

Rootslaste ilmumine ja nende vägede hävitamine. Viimaks ilmusid ka rootslased Läänemaad võitma ja rahvast ristima. Vabad ja julged saarlased, kes sellest said kuulda, tulid 1220. a. suure sõjaväega ja purustasid rootsi väesalga

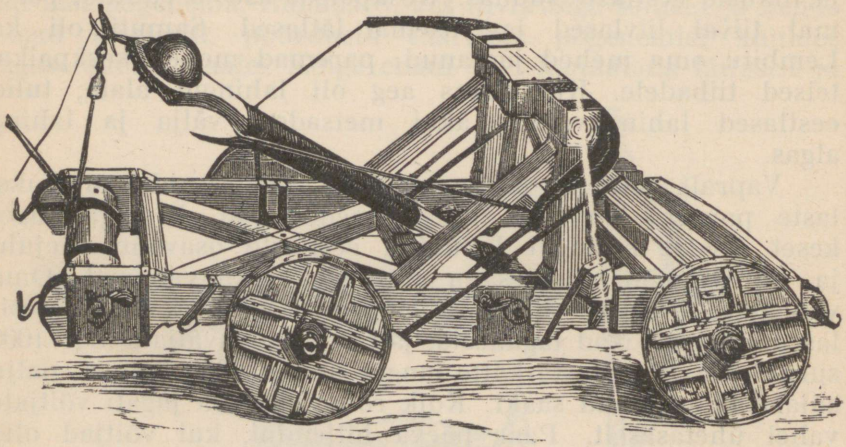

Kiviheitemasin.

täielikult. See sündmus julgustas ka teisi eestlasi. Järgmisel aastal läksid saarlased, harjulased ja virulased Tallinna alla ning piirasid seda ligi 2 nädalat. Kantsi vallutamiseks ei jätkunud neil siiski jõudu. 1222. a. võtab Taani kuningas sõjakäigu ette Saaremaale, et saarlastele kätte maksta. Ta laskis siia kindluse ehitada. Selle lõhkusid aga saarlased mõne kuu pärast maha, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Kantsi ründamisel tarvitasid saarlased juba kiviheite- ja muid masinaid. Neid õppisid nad tundma varbolastelt. Kui kindlus oli hävitatud ja orjastajad maalt välja aetud, saatsid saarlased sellest teate üle kogu Eesti. Nad julgustasid eestlasi kõigis maakondades taanlaste iket ära heitma ja seletasid, et Tallinnat võidavat hõlpsasti vallutada. Nad õpetasid teisi eestlasi ka kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu tarvitama.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt. Saarlaste julgus ja õpetus ei jäänud tagajärjeta. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui taanlasi kodumaa pinnalt mi-

nema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõige pealt astusid välja rõhujate vastu mandril Harju- ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlastest puhtaks. Ainult Tallinna jäi veel nende kätte. Sakalased võtsid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi ära. Kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti jumalateenistust peeti, võeti kinni ja surmati. Nende raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepäässe ja soovitasid seal samuti teha. Nad saatsid võidutähena oma verised mõõgad tartlastele, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, kuna raha ja muu vara omavahel ära jagati. Kes orduvendadest, preestritest ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud maksma. Võitjad pesid endid, oma maju ning kantse veega ning küürisid luuaga, et ristiusust jälgegi järele ei jääks. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis kirikuaedadesse olid maetud, haudadest välja ja põletasid need oma endise paganliku kombe järele. Saadikute kaudu lasti sakslastele Riias öelda, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja nii kaua vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud".

Vabadusvõitluse lõpp. Viljandi ja Tartu langemine. Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistasid uut sõjakäiku. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Neile saadeti osa sakslastelt saadud saagist. Appitulnud vene sõjaväed paigutati Tartu, Otepäässe ja Viljandisse. Kindlustati hoolega kantse ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid sõjariistu. Neid olid eestlased ordurüütlitelt palju saagiks saanud. Ka tehti uusi juurde.

Maa vallutajad, ordu ja Riia piiskopp, elasid isekeskis riius. Sellepärast olid sakslased jõuetud eestlaste alistamiseks. Häda sundis aga tülitsejaid oma riidu lõpetama ja kokkulepet otsima. Maade asjus omavahel kokku leppides asusid sakslased eestlastega võitlusse. Suureks abiks oli neile tugev ristisõdijate parv, mis 1223. a. meie maale jõudis. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlastele olid abiks küll venelased, kuid neid oli vähe. Kõige pealt

tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuul Viljandi kantsi alla. Algas selle piiramine. Sakalased panid ligi kaks nädalat vapralt vastu, siis aga rauges jõud. Nälg ja haigused võtsid maad, ning kantsi kaitsejaist surid paljud. Vastu panna polnud enam mõtet. Nii pidid julged sakalased oma kantsi sakslastele andma ja ristiusu vastu võtma. Alles nüüd ilmusid suuremad vene väed, kuid oli hilja. Pealegi ei alanud nad võitlust otseteed sakslastega, vaid asusid ühes saarlaste, järvalaste ja virulastega Tallinnat piirama. Viimane oli hästi kindlustatud ning selle vallutamine äpardus. Olles siin-seal ümbrust rüüstanud, pöördusid vene väed koju tagasi. Ainult Tartut jäi 200-meheline väesalk kaitsema.

Nii pea kui vene väed lahkusid, tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmine nõudis sakslastelt palju vaeva. Kants oli hästi kindlustatud ja asus kõrgel Taara mäel. Kaitsejad panid mehiselt vastu. Siia oli kogunenud tervest Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „viimase veretilgani" kaitseda oma ainustki ülejäänud vabadusepaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede tulekut. Vene abi jäi ka seekord hiljaks. Sakslased võtsid tarvitusele kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorn, siilid, ammud jne. Kantsikraav täideti ja siis hakati torni üle kraavi linnamäele lähemale nihutama. Piirajad kaevasid ööd ja päevad, et osa mäge kõrvaldada ja torni linnamüürini lükata. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid linna tulist rauda ja tulekatlaid, mis põlevate ainetega olid täidetud. Usinasti töötasid ka linna kaitsejad. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu. Eesti kütid surmasid ambude ja vibupüssidega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsi suure tule ja tegid augu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasid nad tulega täidetud rattaid alla, et nii torni põlema süüdata. Sakslased aga ajasid tule laiali, lõid rattad puruks ja päästsid torni sel teel leekidest. Nii sõditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased tormi joosta, lubades suurt tasu valliie ronijaile. Tormijooks algas. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid mööda tormiredelit vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi augu, mille kaudu kaitsejad olid tulirattaid alla veeretanud. Kui sakslasi juba küllalt kantsi oli tulnud, järgnesid

neile lätlased ja liivlased, kes ka siin kaasa võitlesid. Nüüd algas verine võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti maha. Ei antud armu ka naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamunder ning saadeti oma vürstile sündmusest teatama.

Tartu langemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

Saarlaste alistamine. Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslastel polnud hõlpus sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg ka nende kätte. Tarvis oli ka saarlaste võim murda ja kaubitsemine merel täielikult enese kätte saada. 1227. a. jaanuarikuul, mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandri eestlased. Kõige pealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja võeti see kuuepäevase võitluse järel ära. Linn ise põletati maha. Seda kuulnud, andsid saarlased alla ka Valjalas, mis oli suuremaid Eesti maalinnu. Tunti selgesti, et mitu korda tugevamale vaenlasele vastupanek on asjatu ja palju ohvreid nõudev. Nüüd algas suur saarlaste ristimine. Kuus preestrit olevat rahvast ristinud mitu päeva hommikust õhtuni. Peale seda lahkus sakslaste sõjavägi saartelt. Nii langesid viimased vabad eestlased sakslaste võimusesse. Sakslased said maa ja mere peremeesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siit peale julgesti Läänemerel liikuda. Polnud enam vabu saarlasi, kes neid oleksid kimbutanud.

Soomlaste saatus. Soomlased, kes asusid Soome lahest põhja pool, elasid nagu eestlasedki põlluharimisest, kusjuures tähtsat osa etendas aletamine. Põlluharimise kõrval olid nad ka osavad kütid ja kalurid: leidus ju Soomes metsi ja kalarikkaid järvi rohkesti. Käsitöös (ketramine, kudumine) olid soomlased samuti hästi vilunud, eriti aga sepises. Asudes suure kaubatee ääres, võtsid soomlased ka oma aja kaubandusest osa, kusjuures Soomemaalt välja veeti loomade nahku, sisse veeti riiet, sõjariistu jne.

Soomlaste usk oli samasugune kui eestlastelgi.

Nii soomlastel kui ka eestlastel oli varakult kokkupuutumisi lääne- ja idapoolsete naabritega. Slaavlased püüdsid ka

põrkasid aga seejuures sakslastega kokku, kes põhja poole tungisid. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski nii kaugele, et neile sai Tallinna ühes Harju- ja Virumaaga.

Rootslaste ilmumine ja nende vägede hävitamine. Viimaks ilmusid ka rootslased Läänemaad võitma ja rahvast ristima. Vabad ja julged saarlased, kes sellest said kuulda, tulid 1220. a. suure sõjaväega ja purustasid rootsi väesalga

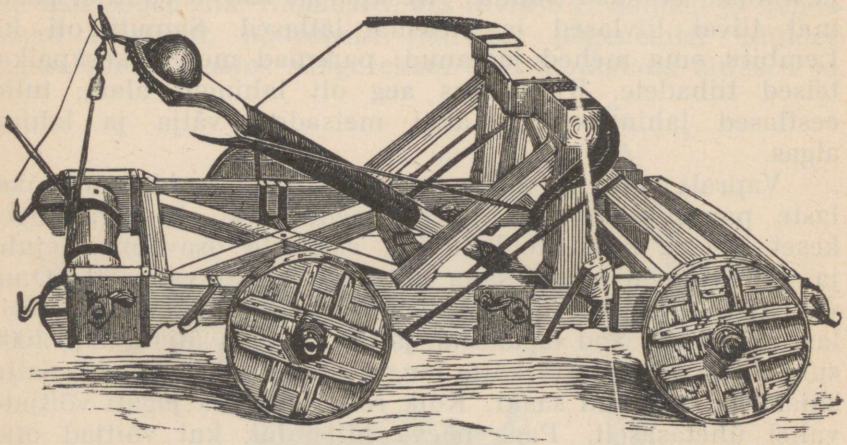

Kiviheitemasin.

täielikult. See sündmus julgustas ka teisi eestlasi. Järgmisel aastal läksid saarlased, harjulased ja virulased Tallinna alla ning piirasid seda ligi 2 nädalat. Kantsi vallutamiseks ei jätkunud neil siiski jõudu. 1222. a. võtab Taani kuningas sõjakäigu ette Saaremaale, et saarlastele kätte maksta. Ta laskis siia kindluse ehitada. Selle lõhkusid aga saarlased mõne kuu pärast maha, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Kantsi ründamisel tarvitasid saarlased juba kiviheite- ja muid masinaid. Neid õppisid nad tundma varbolastelt. Kui kindlus oli hävitatud ja orjastajad maalt välja aetud, saatsid saarlased sellest teate üle kogu Eesti. Nad julgustasid eestlasi kõigis maakondades taanlaste iket ära heitma ja seletasid, et Tallinnat võidavat hõlpsasti vallutada. Nad õpetasid teisi eestlasi ka kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu tarvitama.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt. Saarlaste julgus ja õpetus ei jäänud tagajärjeta. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui taanlasi kodumaa pinnalt mi-

nema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõige pealt astusid välja rõhujate vastu mandril Harju- ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlastest puhtaks. Ainult Tallinna jäi veel nende kätte. Sakalased võtsid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi ära. Kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti jumalateenistust peeti, võeti kinni ja surmati. Nende raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepäässe ja soovitasid seal samuti teha. Nad saatsid võidutähena oma verised mõõgad tartlastele, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, kuna raha ja muu vara omavahel ära jagati. Kes orduvendadest, preestritest ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud maksma. Võitjad pesid endid, oma maju ning kantse veega ning küürisid luuaga, et ristiusust jälgegi järele ei jääks. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis kirikuaedadesse olid maetud, haudadest välja ja põletasid need oma endise paganliku kombe järele. Saadikute kaudu lasti sakslastele Riias öelda, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja nii kaua vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud".

Vabadusvõitluse lõpp. Viljandi ja Tartu langemine. Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistasid uut sõjakäiku. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Neile saadeti osa sakslastelt saadud saagist. Appitulnud vene sõjaväed paigutati Tartu, Otepäässe ja Viljandisse. Kindlustati hoolega kantse ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid sõjariistu. Neid olid eestlased ordurüütlitelt palju saagiks saanud. Ka tehti uusi juurde.

Maa vallutajad, ordu ja Riia piiskopp, elasid isekeskis riius. Sellepärast olid sakslased jõuetud eestlaste alistamiseks. Häda sundis aga tülitsejaid oma riidu lõpetama ja kokkulepet otsima. Maade asjus omavahel kokku leppides asusid sakslased eestlastega võitlusse. Suureks abiks oli neile tugev ristisõdijate parv, mis 1223. a. meie maale jõudis. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlastele olid abiks küll venelased, kuid neid oli vähe. Kõige pealt

tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuul Viljandi kantsi alla. Algas selle piiramine. Sakalased panid ligi kaks nädalat vapralt vastu, siis aga rauges jõud. Nälg ja haigused võtsid maad, ning kantsi kaitsejaist surid paljud. Vastu panna polnud enam mõtet. Nii pidid julged sakalased oma kantsi sakslastele andma ja ristiusu vastu võtma. Alles nüüd ilmusid suuremad vene väed, kuid oli hilja. Pealegi ei alanud nad võitlust otseteed sakslastega, vaid asusid ühes saarlaste, järvalaste ja virulastega Tallinnat piirama. Viimane oli hästi kindlustatud ning selle vallutamine äpardus. Olles siin-seal ümbrust rüüstanud, pöördusid vene väed koju tagasi. Ainult Tartut jäi 200-meheline väesalk kaitsema.

Nii pea kui vene väed lahkusid, tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmine nõudis sakslastelt palju vaeva. Kants oli hästi kindlustatud ja asus kõrgel Taara mäel. Kaitsejad panid mehiselt vastu. Siia oli kogunenud tervest Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „viimase veretilgani" kaitseda oma ainustki ülejäänud vabadusepaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede tulekut. Vene abi jäi ka seekord hiljaks. Sakslased võtsid tarvitusele kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorn, siilid, ammud jne. Kantsikraav täideti ja siis hakati torni üle kraavi linnamäele lähemale nihutama. Piirajad kaevasid ööd ja päevad, et osa mäge kõrvaldada ja torni linnamüürini lükata. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid linna tulist rauda ja tulekatlaid, mis põlevate ainetega olid täidetud. Usinasti töötasid ka linna kaitsejad. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu. Eesti kütid surmasid ambude ja vibupüssidega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsi suure tule ja tegid augu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasid nad tulega täidetud rattaid alla, et nii torni põlema süüdata. Sakslased aga ajasid tule laiali, lõid rattad puruks ja päästsid torni sel teel leekidest. Nii sõditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased tormi joosta, lubades suurt tasu valliie ronijaile. Tormijooks algas. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid mööda tormiredelit vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi augu, mille kaudu kaitsejad olid tulirattaid alla veeretanud. Kui sakslasi juba küllalt kantsi oli tulnud, järgnesid

neile lätlased ja liivlased, kes ka siin kaasa võitlesid. Nüüd algas verine võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti maha. Ei antud armu ka naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamunder ning saadeti oma vürstile sündmusest teatama.

Tartu langemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

Saarlaste alistamine. Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslastel polnud hõlpus sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg ka nende kätte. Tarvis oli ka saarlaste võim murda ja kaubitsemine merel täielikult enese kätte saada. 1227. a. jaanuarikuul, mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandri eestlased. Kõige pealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja võeti see kuuepäevase võitluse järel ära. Linn ise põletati maha. Seda kuulnud, andsid saarlased alla ka Valjalas, mis oli suuremaid Eesti maalinnu. Tunti selgesti, et mitu korda tugevamale vaenlasele vastupanek on asjatu ja palju ohvreid nõudev. Nüüd algas suur saarlaste ristimine. Kuus preestrit olevat rahvast ristinud mitu päeva hommikust õhtuni. Peale seda lahkus sakslaste sõjavägi saartelt. Nii langesid viimased vabad eestlased sakslaste võimusesse. Sakslased said maa ja mere peremeesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siit peale julgesti Läänemerel liikuda. Polnud enam vabu saarlasi, kes neid oleksid kimbutanud.

Soomlaste saatus. Soomlased, kes asusid Soome lahest põhja pool, elasid nagu eestlasedki põlluharimisest, kusjuures tähtsat osa etendas aletamine. Põlluharimise kõrval olid nad ka osavad kütid ja kalurid: leidus ju Soomes metsi ja kalarikkaid järvi rohkesti. Käsitöös (ketramine, kudumine) olid soomlased samuti hästi vilunud, eriti aga sepises. Asudes suure kaubatee ääres, võtsid soomlased ka oma aja kaubandusest osa, kusjuures Soomemaalt välja veeti loomade nahku, sisse veeti riiet, sõjariistu jne.

Soomlaste usk oli samasugune kui eestlastelgi.

Nii soomlastel kui ka eestlastel oli varakult kokkupuutumisi lääne- ja idapoolsete naabritega. Slaavlased püüdsid ka

Soome kaudu oma piire Läänemereni nihutada. Lääne poolt omakord tungisid ida poole rootslased. Nii olid soomlased nagu kahe tule vahel. Lõppeks jäi võit siiski rootslastele, kui Lääne-Euroopa kultuuri kandjatele ja rohkemarenenuile. XIV sajandi alul tegid rootslased ja venelased rahu, mille põhjal jäi Soome lõplikult Rootsi ülemvõimu alla.

Peale soomlaste alistumist kadusid paganausu kombed aegamööda. Kirikud ehitati kõige pealt linnadesse, siis rannamaadesse, kus rahvas tihedamalt elas. Metsarikkal sisemaal oli alul vähe kirikuid. Mõnes kohas pidid talupojad 15—20 penikoormat käima, kuni kirikuni jõudsid. Sellepärast käidi harva kirikus ja esivanemate usu kombed püsisid kaua. Lapsed viidi kirikusse ristimisele alles siis, kui nad ise (suuskadel) ühes vanematega suutsid kirikusse minna.

Alludes riiklikult Rootsile, ei kaotanud soomlased siiski oma isiklikku vabadust ja maad, nagu see meie kodumaal sündis. Nad pidid Rootsi valitsust tunnustama, maksusid maksma ja end Rootsi seaduste alla painutama. Maksud olid igas maakonnas isesugused. Kus oli rohkem arenenud põlluharimine, seal maksti maksu viljaga, karjakasvatajad tegid sedasama karjasaadustega (või).

Ka Rootsis anti maid lääniks, kuid läänimaa pidajal polnud seal niisugust võimu nagu meie kodumaal ja Saksamaal. Vasalli maadel asuvad talupojad olid küll ta alamad, kuid mitte orjad. Nii sattusid soomlased lahedamatesse oludesse kui eestlased. Pealegi olid kõrgemateks ametnikkudeks sageli soomlased. Ka enamik piiskopest oli soomlased, kes oma rahva huve silmas pidasid ja kaitsesid. Kuigi soomlased oma iseseisvuse kaotasid, jäi neile siiski võimalus kultuuriliseks arenemiseks.

1. Millal algas sõda eestlaste ja sakslaste vahel? 2. Miks õnnestus sakslastel kergesti Otepää maalinna vallutamine? 3. Millal oli Ümera lahing? Milline oli selle mõju eestlaste võitlustahtele? 4. Millal langes Viljandi sakslaste kätte? 5. Kuidas maksid eestlased kätte Viljandi langemise eest? 6. Milline oli eestlaste ja sakslaste vahekord a. 1212—15? 7. Millal oli kolme maleva pealetung ja kuidas see toimus? 8. Millal oli Madisepäeva lahing? Kirjelda lühidalt lahingu käiku! 9. Milline tähtsus oli Lembitul Eesti vabadusvõitluses? Iseloomusta ja too näiteid! 10. Kellelt palus Albert abi ja missugustel tingimustel lubati seda? 11. Kes vallutasid Lindanisa, Harju- ja Virumaa? 12. Millal asutati Tallinna? 13. Kes püüdsid aa. 1220 ja 1222 vallutada Saaremaad ning milliste tulemustega? 14. Millal toimus vabadusvõitluses viimne suur vastuhakkamine võõrastele? 15. Ela mõttes kaasa vastuhakkamine Viljandis, Viljandi tagasivõtmine sakslaste poolt, põgene siis Tartu ja viibi seal kantsi langemiseni! Kirjelda oma elamusi! 16. Missugust osa mängisid venelased Eesti vabadusvõitluses?

17. Mispärast püsisid saarlased kauemini vabad kui mandrieestlased? 18. Millal vallutati Muhu ja Saaremaa? Millised maalinnad langesid sel puhul? 19. Mis oli meie vabadusvõitluses tähtsat aa. 1208, 1211, 1215, 1217, 1219, 1220, 1222, 1223, 1224, 1227? 20. Kui kaua kestis meie vabadusvõitlus? Miks ei ole kõige uuemal ajal enam nii pikki sõdu? 21. Millega teotsesid muistsed soomlased? 22. Milliste naabritega võitlesid soomlased? 23. Kelle alla sattus lõppeks Soome? Millal? 24. Võrdle meie esivanemate olukorda soomlaste omaga pärast vabadusvõitluse lõppu! Kumb oli parem ja mispoolest?

1. Maa lõplik jagamine. Seisused.

Maa lõplik jagamine. Tülid võimu pärast. Ordu ja Riia piiskopi vahel puudus juba algusest peale sõprus ja rahu, sest nad tülitsesid maade pärast. Ordu nõudis enesele (1207) tasuks oma töö eest $^1/_3$ võidetud ja võidetavaist maist. See nõudmine oli Riia piiskopile üsna vastumeelt. Siiski pidi ta ordule järele andma ja $^1/_3$ võidetud maast lubama. Senivõitmata maade kohta ei andnud ta aga mingisuguseid lubadusi. Ordu ihkas aga enesele võimalikult rohkem maid. Ta jõudiski eestlaste vabadusvõitluse alul (1210) nii kaugele, et ei tarvitsenud enam võidetud maade pärast Riia piiskopile aru anda. Võrdlemisi suur osa Liivimaast läkski ordu kätte. Teine osa jäi vaimulikele. Harju- ja Virumaa said pikemaks ajaks taanlastele. Liivimaal tegelikult maksma hakanud maajaotust tunnustas Rooma paavst, kellele allusid siinsed vaimulikud, ja ka Saksa keiser, kelle riigist sakslased olid pärit ja kes maade vallutamist toetas. Eesti-, Liivi- ja Kuramaad, mis hiljemini vallutati, hakati nimetama ühise nimega Liivimaaks. Saksa keiser oli kuulutanud Liivimaa koguni Saksa keisririigi osaks. Mõõgavendade ordu ühendati Saksa orduga ja selle osana Liivimaal kutsuti teda Liivimaa orduks. Riia piiskopp tõsteti peapiiskopi ausse. Peale selle olid veel teised piiskopid: üks Tartus, teine Lihulas, kes Lääne- ja Saaremaa üle valitses, kolmas Tallinnas ja neljas Kuramaal.

Peale maade tülitseti veel ägedamalt võimu pärast. Peapiiskopp ja piiskopid püüdsid oma võimu alal hoida, mis nad saanud Rooma paavstilt ja Saksa keisrilt. Pealegi olid vaimulikud kogu maa allaheitmist juhtinud. Teiselt poolt katsus ordu saada võidetud maade ainsaks peremeheks, oli ju tema tegelikult eestlaste, liivlaste ja lätlaste maad ära võitnud ja rahva alistanud. Et ordurüütlid olid sõjamehed, kaldus võim sageli ordu kasuks. Seepärast sageli nimetataksegi

aega eestlaste allaheitmisest (1227) kuni ordu langemiseni (1561) orduajaks. Päris kindlaks kogu maa peremeheks ordu siiski ei saanud, Vana-Liivimaa jäi mitme isanda valitseda. Mõned maad allusid piiskopele, teised ordule, suuremad linnad olid peaaegu iseseisvad.

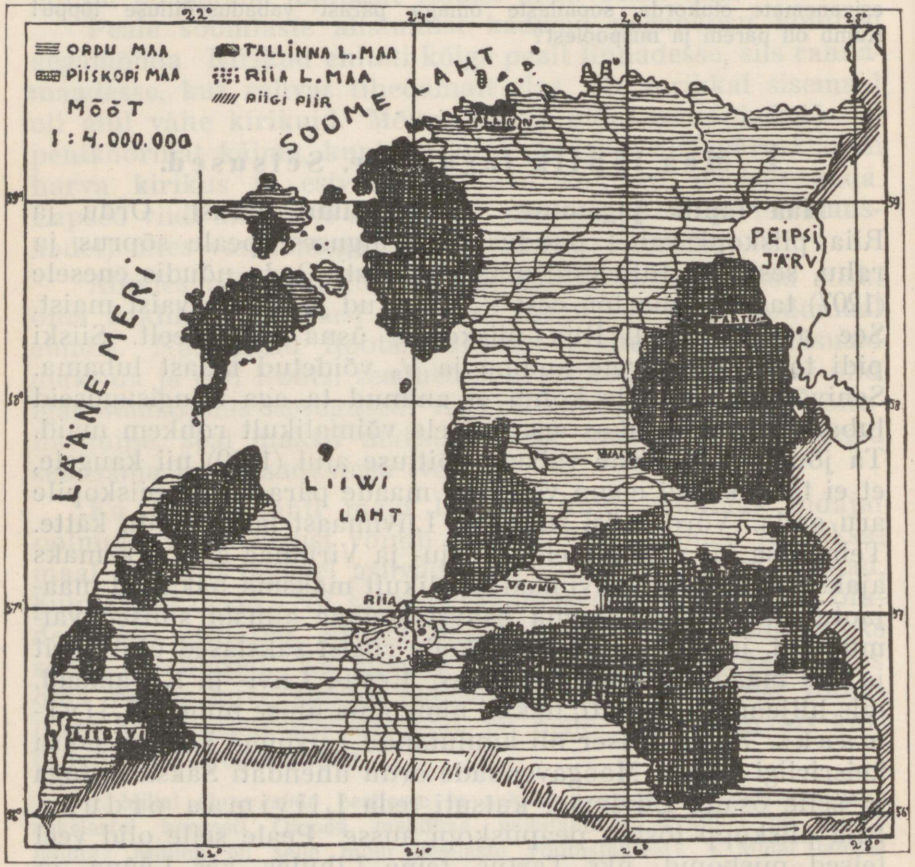

Orduaegse Liivimaa kaart.

Orduaegsed seisused. Ordurüütlid ja vaimulikud. Maa jagamise järel hakkasid sakslased endid meie maal kindlustama, ehitades losse ja kantse. Seda tehti kõige pealt seks, et kergem oleks maa pärisrahva üle valitseda.

Kogu Liivimaa rahvastik jagunes sel ajal mitmesse seisusse. Ordurüütlid, tegelikud maa vallutajad, elasid lossides, mis ehitati sageli eesti maalinnade asemele. Rahvu-

selt olid ordurüütlid enamasti sakslased, aga ka üksikud maa päriselanikest kuulusid ordusse.

Ordurüütlitega riidlesid võimu pärast alatasa vaimulik seisus, piiskopid ja teised vaimulikud. Tähtsamaks vaimulikuks Läänemeremail oli Riia peapiiskopp, kes elas, nagu kõik piiskopid, hästikindlustatud lossis. Peale tema olid veel teised piiskopid ja muud vaimulikud, nagu preestrid, mungad, kloostrite ülemad jne. Igal piiskopil oli pea- ehk toomkirik. Siin pidasid jumalateenistust piiskopp ja toomhärrad. Toomhärradeks nimetati peakiriku vaimulikke. Nen-

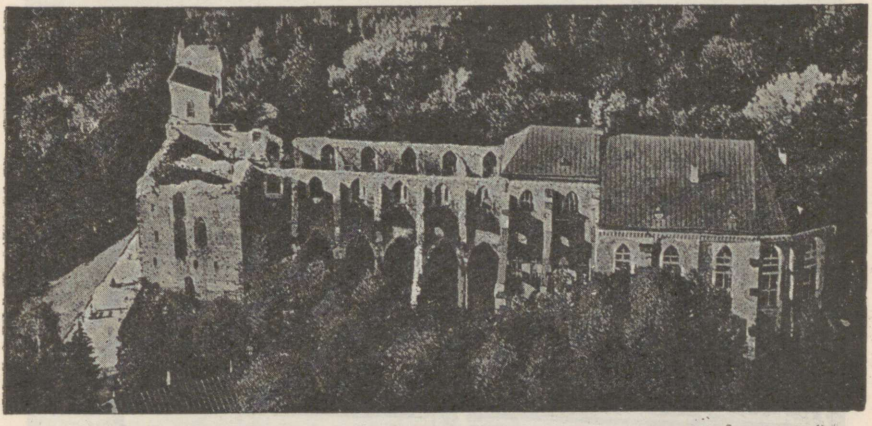

Tartu toomkiriku varemed praegusel kujul.
Katusega kaetud osas asetseb ülikooli raamatukogu.

dega pidas piiskopp oma piiskopkonda valitsedes ka nõu. Kõige ilusam ja suurem toomkirikuist oli XIII sajandil ehitatud Tartu toomkirik, mida mitu korda ümber ehitati ja täiendati. Selle varemed on veel praegugi alles ja asuvad kõrgel Toomimäel.

Jumalateenistust peeti igal pool rahvale võõras ladina keeles. Sellepärast jäigi ristiusk eestlastele üsna tumedaks. Mõned palved ja pühakirja tükid olevat küll ka eesti keelde tõlgitud, kuid neist olnud vähe tulu. See ongi arusaadav. Preestrid, kes kihelkondades rahvale jumalateenistust pidasid, olid ise harimatud ega viitsinud eesti keelt õppida. Pealegi nõuti rahvalt vähe: issameie palve mõistmisest oli küllalt. Sedagi palvet ei nõutud kõigilt, vaid ainult abiellujailt. Hilise ajani püsis mõnes maakonnas ütlus „paadert lugema". Issameie-palve algab ladina keeles sõnadega „Pater

noster". Sellest tulidki ütlused, nagu „paadert lugema", „paaderdama" ja „paaterdama".

Peale nimetatud vaimulikkude elas meie maal ka munki ja nunni, kes elasid teistest eraldatult kloostrites. Suuremad ja tähtsamad kloostrid olid meie maal Padise ja Pirita klooster Harjumaal ja Kärkna Tartumaal. Mungad harisid meil peaasjalikult põldu ja tegid aiatööd. Tehti ka käsitööd. Valmistati mitmesuguseid raudtarbeasju ja -riistu,

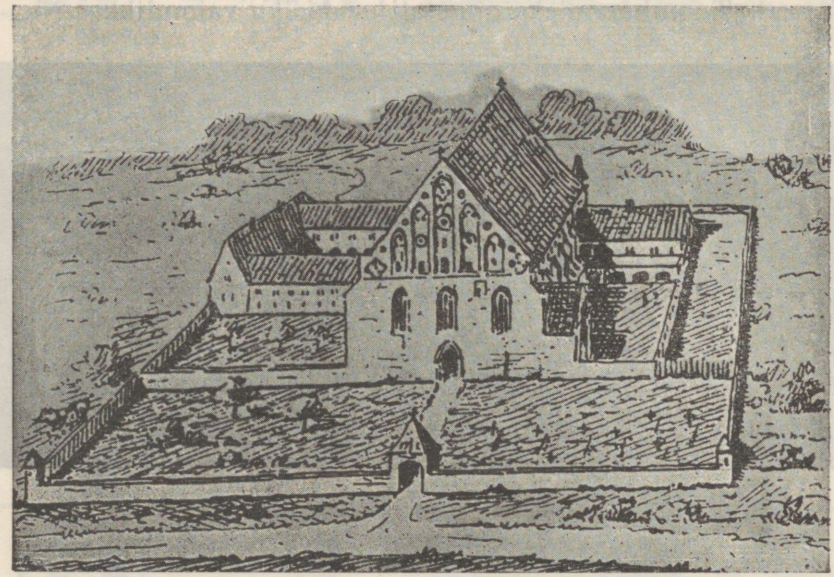

Pirita klooster.

puunõusid, kooti villast ja linast riiet jne. Tööd tehti suure usinuse ja hoolega. Kloostri põldudel kasvatatud vilja ja töökodades tehtud asju saadeti tihti ka müügile. Selleks peeti kloostrite juures isegi turgu. Esimesed vesiveskidki meie kodumaal on munkade poolt ehitatud. Mungad olid ainukesed, kellelt eestlased midagi võisid õppida. Neilt õpiti häid põlluharimisviise ning mitmesuguseid käsitöid. Kloostrite kaudu levisid meil ka mitmed senitundmatud viljapuusordid.

Oma rahvuselt olid vaimulikud enamasti sakslased, kuid ka üksikuid eestlasi oli nende keskel, eriti alamate vaimulikkude seas. Mõni eestlane tõusis aga isegi toomhärra kohale.

Linnakodanikud. Ühed ehitatud lossidest olid suuremad, teised väiksemad. Mõnede, iseäranis tähtsamate losside ümber kujunesid aegamööda linnad.

Kõige pealt asusid lossi ümber elama saksa kaupmehed, käsitöölised ja teised, kes elatasid end enamasti juhuslikust tööst. Ordurüütlid ja piiskopid ise hoolitsesid selle eest, et meie kodumaale tuleks rohkem mitmesuguseid ametmehi-sakslasi. Mida enam neid siin, seda kergem eestlaste üle valitseda. Oli lossi ümber ehitatud majadest juba kujunenud alev, ehitati ka sellele müür ümber. Nii saigi lossist ja ta ümber olevast alevist linn. Tallinna, Viljandi, Pärnu, Kures-

Mungad. Karistamisestseen XV s.

saare ja veel mõned teised linnad on ordulossi, Tartu ja Haapsalu aga piiskopilossi ümber tekkinud. Linna ehitamisel hoiti ruumi väga kokku. Majad ehitati ligistikku (näit. Tallinnas), mitmekordsed ja nende pealmised korrad tihti alumistest laiemad. Tänavad tehti kitsad ja kõverad, turuplatsid väikesed.

Kõik see tehti selleks, et linna müür saaks võimalikult lühem. Linna müüri ehitamine oli kallis ja võttis palju aega. Pealegi oli linna seda kergem vaenlase vastu kaitseda, mida lühem müür. Sissepoole müüri jäeti üsna avar ruum ringtänava jaoks. Seda mööda saadeti kaitsejaid ruttu sinna, kus hädaoht kõige suurem. Niisugune ringtänava osa on näit. veel praegu Tallinnas näha, kus ta kannab Müürivahe tänava nime. Nii lossid kui linnad ühendati isekeskis teedega, millel oli nii sõjaline kui ka kaubanduslik tähtsus. Neid mööda

liikusid kaubavoorid linnast linna. Kõige suuremaks kasvasid need linnad, mis olid mere või käidavamate teede ääres, näit. Tallinn, Pärnu, Tartu, Narva ja Viljandi.

Tartu plaan. Plaanil on näha (all) kaks järve ja jõgi. Linna piirab vall ja 2 veega täidetud kraavi (a — üks paremalt, teine vasemalt poolt). Piiskopiloss (b) ühes teiste ehitistega asub vasemal pool ja on valliga all-linnast eraldatud. Pildi ülemisel poolel on näha suur toomkirik (d). Raekoda (e).

Elanikke oli meie linnades keskajal vähe. Isegi suuremais linnus, nagu Tallinnas ja Tartus, ei ulatunud elanikkude arv üle 10000. Kuid oma aja kohta olid meie linnad päris rahvarikkad, sest Lääne-Euroopa suurlinnadki ei omanud rohkem kodanikke kui paarkümmend tuhat. Mõnes suhtes meie linnad isegi ületasid paljusid Lääne-Euroopa omi. Ena-

masti olid keskaegsed linnad väga mustad ja räpased, Tallinnas oli aga üsna hästi hoolitsetud puhtuse eest. Keskajal varustati Tallinna Ülemiste järve puhta veega. Üle 4 kilomeetri pikkust veejuhet pidi voolas järvest vesi linna kaevudesse. Vett tarvitati isegi tänavate puhastamiseks. Roiskvee ärajuhtimiseks oli olemas maa-alune kanalisatsioon. Sellised sisseseaded olid keskajal haruldased.

Linnakodanikud moodustasid kolmanda seisuse meie kodumaal. Sesse kuulusid kaupmehed ja käsitöölised. Linna valitsemine oli kõige jõukama kihi — kaupmeeste — käes. Nende hulgast valiti raehärrad ja pürjermeistrid. Raehärrad moodustasid linna raekogu, mille juhatajaks olid pürjermeistrid.

Raekogu valitseski linna, ajades selle jooksvaid asju. Ta valvas korra järele, hoolitses linna tervishoiu ja hariduse eest, juhtis linna majapidamist ja mõistis kohut. Et raekogu oli ülemaks kohtuks, siis nimetati teda ka raekohtuks.

Sel ajal oli vajalik, et linnaelanikud pidid olema mingi ühingu liikmed. Iga ühing kaitses oma liikmete huvisid. Kaupmehed ühinesid suureks, käsitöölised väikeseks gildiks. Suurel gildil oli õigus osa võtta ka linna valitsemisest. Ta pidi kaitsema ka väikese gildi huvisid. Nende liikmeiks olid linna täisõiguslikud kodanikud, kellena salliti ainult sakslasi. Käsitöölistel oli veel hulk teisi ühinguid, tsunfte ehk ametiühinguid. Kõik need kokku moodustasid käsitööliste gildi. Nende liikmeiks võisid olla ka eestlased (peaasjalikult mustatöötegijate, näit. õllekandjate, laevalaadijate tsunfti liikmeiks). Üksikud eestlased olid siiski tulutoovamais ameteis, mõned neist olid isegi jõukad suurkaupmehed. Ametiühinguid oli suuremais linnades palju. Nii olid luku- ja kingseppadel, tisleritel, pagaritel, kangruil, nahkureil, lihunikel ja paljudel teistel oma ametiühingud. Kes ei olnud ametiühingu liige, sel polnud õigust töökoda avada. Töökoda võis avada igaüks, kel oli meistritunnistus. Seda võis saada ainult pika õpiaja ja meistritöö esitamise järel. Nii polnud meistritunnistuse saamine sugugi kerge.

Linnakodanikkude elu oli hoopis teissugune kui ordurüütlite ja vaimulikkude seisusel. Viimased elasid teiste tööst ja vaevast: alistatud rahvas pidi neid toitma. Muidugi võttis selle tõttu laiskus ja kõlvatus nende keskel maad. Linnakodanikel polnud võimuga kelleltki midagi nõuda, nagu rüütlid ja vaimulikud võisid teha talupoegadega. Kodanikud olid kõik vabad ja iseseisvad inimesed. Neil polnud puudu ette-

võtlikkusest ja julgusest. Nad tegid usinasti tööd, sest ainult töö võis neid toita. Ühed kauplesid, teised tegid käsitööd. Hoolsa tööga lõid kodanikud uusi rikkusi ning linnad muutusid jõukaks ja tugevaks. Suuremad neist, nagu Tallinna ja Riia, ei tahtnud ordu ega piiskoppide võimu tunnustadagi. Nad andsid kaitset ka talurahvale. Kui talupojal korda läks üle ühe aasta linnas elada, siis ei antud teda oma valjule isandale enam välja. Öeldi: „Linna õhk teeb inimese vabaks."

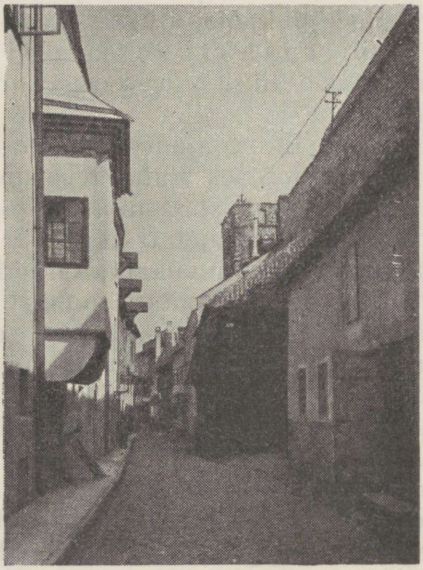

Müürivahe tänav Tallinnas.

Läänimehed. Peale selle kujunes meie kodumaal veel üks seisus. Sesse kuulusid läänimehed ehk vasallid. Läänemere kaldal võidetud maadest läks kõige suurem osa vaimulikele. See jagati veel omakord piiskoppide vahel. Piiskopid ei suutnud aga ise oma suuri maid valitseda ja kasutada[1]. Nad andsid need suuremate või väiksemate tükkidena lääni viisil sakslastele eluajaks tarvitada. Sedasama tegi Taani valitsus ka Põhja-Eestis. Maad anti ühes nendel elavate talupoegadega. Neid, kes said lääniks maid, nimetati läänimeesteks ehk vasallideks, lääniandjaid läänihärradeks ehk seenioriteks. Nii hakkas meie maal nagu

[1] Ka ordu jagas maid lääniks, kuid kaugelt väiksemal määral nii kohtade arvult kui ka pindalalt.

mujalgi maksma läänio l u ehk f e o d a l i s m. Et läänimees ka sõjamees pidi olema, siis anti maid lääniks peaasjalikult Saksamaalt tulnud rüütlitele. Meie maale tulnud rüütlite hulgast võis leida koguni krahve ja teisi suurtsugu inimesi, sest nende kodumaal tuli maast juba puudus. Nii tekkis eestlastele uus isandateliik. Vahel anti ka eestlastele, peamiselt vanemaile, maid lääniks. Nii saanud näit. Lüganuses jõukas eestlane Hinke Maydell suuremaid maid lääniks. Siit tekkinudki parun Maydellide suguvõsa. Sõna „maydell" tähendab eesti keeles väikest kala ning selliseid kalu on parun Maydelli vapis kolm.

Esialgu anti maid lääniks ainult eluajaks. Aegamööda läks läänimeestel aga korda oma õigusi laiendada. Nad hakkasid läänihärra loaga läänimõisu oma järeletulijaile edasi pärandama[1]. See sai nende eesõiguseks. Et läänimehed olid sõjamehed, siis hakati neid rüütliteks kutsuma.

Maapäevad. Kindlaks seisuseks kujunedes hakkasid läänimehed enesele ka maa valitsemisel õigusi nõudma. Nad saatsid, nagu teisedki vabad seisused, oma saadikud m a a p ä e v a l e, kus tähtsamais maavalitsemisse puutuvais küsimusis otsuseid tehti. Maapäeval olid esindatud neli seisust: vaimulikud, ordurüütlid, läänimehed ja linnakodanikud. Ainult eestlastest talupoegadel polnud maapäeval esindust.

Maapäevil arutasid seisused asju, mis olid kogu maa seisukohalt tähtsad. Siin lepitati riidusid piiskoppide ja ordu vahel ning kaaluti, kuidas üheskoos kaitseda Vana-Liivimaad välisvaenlaste vastu. Maapäeval selgus, et suuri maakaitse ülesandeid ei suuda täita ordu, piiskopid, läänimehed ega linnad üksikult, vaid ainult kõik üheskoos. Siin õppisid riiklikult iseseisvad ordu, piiskopid ja linnad koostööd, nii et nad moodustasid otse kui mingi r i i k i d e s e o s e.

1. Kuidas jagasid vallutajad Liivimaa? 2. Kummal oli tegelikult suurem võim Liivimaal, kas peapiiskopil või ordul, ja mispärast? 3. Millised seisused olid Liivimaal orduajal? 4. Kus arutasid vabad seisused maavalitsemisse puutuvaid asju? 5. Loenda mitmesuguseid orduaegseid vaimulikke! 6. Kes olid toomhärrad? 7. Miks jäi ristiusk eestlastele arusaadamatuks? 8. Millega tegelesid meie kodumaal mungad? 9. Kus asusid tähtsamad kloostrid? 10. Kellelt õppisid eestlased rohkem, kas kiriku või kloostri vaimulikelt? Mida? 11. Kuidas kujunesid kodumaal linnad? 12. Mille poolest erinesid orduaegsed linnad praegustest? 13. Kuidas oli korraldatud

---

[1] Läänimehed omandasid maa pärandamisõiguse kõige pealt Taani Eestis.

linnavalitsus? 14. Missugustesse ühingutesse olid koondatud linnakodanikud? 15. Mille poolest olid linnad eestlastele orduajal tähtsad? 16. Kuidas kujunesid meie lääniolud? 17. Kas läänirüütlid olid ka ordurüütlid? 18. Missugune oli 1) vasallide, 2) ordurüütlite, 3) vaimulikkude, 4) linnakodanikkude rahvus? 19. Loenda orduaegsete vabade seisuste tegevusalasid! Kelle tegevusest oli sinu arvates kõige vähem kasu? 20. Missugused seisused olid maapäeval esindatud? 21. Mida kujutas endast Vana-Liivimaa riiklikult?

2. Eestlaste seisukorrast uutes oludes.

Esimesed tööd võõraste kasuks. Vabadusvõitluse ajal langesid eestlased raskesse seisukorda. Majad ja külad hävitati, põllud jäid sööti. Kes ellu jäid, tulid pärast maa alistumist tagasi küladesse ning hakkasid korraldama oma majapidamist. Endine eesti rahva poliitiline iseseisvus oli aga kadunud. Eestlased ei tohtinud enam oma algatusel teha sõjakäike naabrite juurde ega otsustada maavalitsemise küsimusi. Ainult väiksemaid, kohaliku tähtsusega asju võisid korraldada eestlasist külavanemad. Peale poliitilise vabaduse kaotasid eestlased ka *usuvabaduse*. Nad kõik pidid tunnustama ristiusku. Isegi kohut hakkasid eestlaste kõrval mõistma sakslased.

Isiklikult jäid eestlased siiski *vabaks* ega muutunud orjaks. Nad pidid küll sakslaste käsul käima *sõjas* ning aitama neid *lossi*de ehitamisel. Eestlased tegid siin kaevamistööd, valmistasid telliskive, kandsid ja vedasid neid ning toimetasid kohale muud ehitusmaterjali. Samuti ehitasid nad võõraste juhatusel korralikke *tei*d, mida mööda sõjavägi võiks kiiresti liikuda. Sõtta mindi ning losse ja sildu ehitati maa kaitseks, seepärast ei saa siin tehtud tegu nimetada orjuseks, sama vähe kui meie ajal kaitseväeteenistust võib nimetada selleks.

Maksud. Võõraste kasuks töötegemise kõrval pidid eestlased maksma uutele maahärradele makse. Esialgu nõudsid piiskopid ja ordu endile ühe kümnendiku kõigist põllusaadustest. See oli *kümnisemaks*. Igal sügisel mõõdeti peremeeste viljasaak üle ja võeti kümnes osa ära. Hiljemini määrati maks enamasti maapinna suuruse järgi kindlaks, — see oli *hinnusemaks*. Esialgu suutsid talupojad kaunis kergesti oma makse maksta, kuid hiljemini muutus see neile järjest raskemaks. Uued isandad armastasid tõsta makse. Varsti ei võtnud nad makse ainult viljalt, vaid ka kariloomadelt ning nõudsid isegi osa eestlaste jahisaagist endile.

Kui maksudekoguja sügisel külla saabus, pidid talupojad korraldama talle toreda peo. Seda nimetati *vakuse*-

peoks. Maksudekoguja ja tema saatjad lõbutsesid siin koos talurahvaga. Söödi maitsevaid roogi ja joodi õlut puukaussidest, mis olid vahel nii suured, et neis võis vannitada lapsi.

Mõisade tekkimine. Sakslased olid vallutanud meie kodumaa. Ühiskonna päralt olevad maad, nagu linnamäed ja maalinnad, läksid nüüd võõraste vallutajate omandusse. Kuid ülesharitud põllumaad jäid eestlastele alles. Ordurüütlitel ja läänimeestel ei olnud esialgu põlde ega mõisu. Nad elatusid ainult maksudest, mida nad said talupoegadelt. Kuid hiljemini püüdsid nii ordu kui ka läänimehed teha endile põldu ja asutada mõisu. Maad selleks said nad mitmel teel. Kõige pealt said nad põllumaad uudismaad tehes. Meie kodumaal oli veel vähe inimesi ning küllaldaselt ülesharimata maad, mis ei kuulunud kellelegi. Kuid ka muul viisil suurendasid läänimehed oma põlde. Tolleaegsete seaduste põhjal omandasid nad kõik need talud, mis olid tühjaks jäänud pärijate puudusel. Suurte sõdade, näljahädade ja taudide ajal juhtus tihtigi mõni talu elaniketa jääma. Mõnikord ostsid läänimehed endile maid. Vahel pidid eestlased andma oma talusid läänimehele võlgade katteks. Laastava sõja järel või ikaldusaastail laenasid talupojad vahel seemnevilja läänimehelt, kuid ei saanud seda mõne uue õnnetuse tõttu õigel ajal tasuda. Sel korral võis läänimees talu endale võtta.

Lisaks kõigele sellele hankisid läänimehed endile maid ka ähvarduste ja vägivalla teel. Seda juhtus eriti sageli kodumaa Taani osas — Harjus ja Virus. Taani kuningas elas kaugel ja ei suutnud hästi valvata oma läänimeeste järele. Harju- ja Virumaal hakkasidki mõisad tekkima kõige enne. Siin leidus neid juba XIII sajandil palju, mujal tekkisid nad alles XIV ja XV sajandil. Mõisade tekkimisel hakati talupoegadelt nõudma tegu, tööd mõisapõldudel.

1. Missugused õigused kaotasid eestlased pärast vabadusvõitlust? 2. Missuguseid kohustusi pidid eestlased kandma vallutajate vastu? 3. Kas muutusid eestlased pärast maa vallutamist sakslaste poolt pärisorjaks? 4. Mille poolest erineb kümnisemaks hinnusemaksust? 5. Mis oli vakusepidu? 6. Missugustel teedel omandasid läänimehed endile maad? 7. Kus hakkasid mõisad kõige varemini tekkima ja millal?

3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343—44.

Mässu põhjused. Taanile alluvais mais oli eestlaste seisukord üldiselt kõige raskem. Läänimaad olid siin palju väiksemad ja kehvemad kui Lõuna-Eestis ja läänimehi oli palju

rohkem kui seal. Mõisnikud, enamasti sakslased, püüdsid läänide väiksusele vaatamata oma seisuse kohaselt laialt elada. See tegi talurahva seisukorra siin viletsamaks kui mujal. Pealegi toimisid läänimehed siin julgemalt kui piiskopi mais. Taani kuningas valitses Harju- ja Virumaal selleks määratud asevalitseja kaudu. Kaugelt mere tagant ei suutnud Taani riigi nõrk keskvõim end soovitavalt maksma panna. Seda tundsid mõisnikud, läänimehed, väga hästi. Nad läksid viimaks nii kaugele, et ei täitnud enam kuninglikke määrusi. Nimetatud asjaoludel said mõisnikud siin maa ja rahva peremeesteks varemini kui kuski mujal. Siit kuuldub eriti sageli, et mõisnikud talupoegi nende maadelt minema kihutanud vägivalla ja ähvardustega. Eestlased kaebasid ordumeistrile, et neid pekstavat, omandus ära võetavat ja neid kui orje koheldavat. Ka Taani kuningale saatsid nad kaebuskirja, et see neid kaitseks suure rõhumise vastu, sest nad tahtvat ennemini surra kui seesuguses ikkes elada. Üks saksa ajaraamatu kirjutaja ütleb eestlaste kohta järgmist: „Õnnetuid rõhus nii raske pärispõli, et nad jälle hakkasid vabadust otsima, sest meie koertega käiakse paremini ümber kui nende inimestega."

Mässu algus. Viletsast seisundist, millesse oli rahvas aegade kestel langenud, hakati väljapääsuteed otsima. Ainukeseks väljapääsuteeks osutus mäss, mis puhkes 1343. a. Eestlased palusid abi rootslastelt ja venelastelt-pihkvalastelt. Nad kavatsesid kogu maa rõhujatest vabastada ja Rootsi ülemvalitsuse alla anda, sest Rootsis valitsesid vabamad olud.

Mäss pidi algama 1. mail, kuid algas millegi pärast 8 päeva varem[1], s. o. jüripäeva ööl, 23. aprillil. Mässu varajane puhkemine ajas nähtavasti mässuplaanid segi ja tõi kaotuse. Liikumine algas Harjumaal, millele järgnesid Viru- ja Läänemaa. Kõrge mäekünka otsa tehti tuli, mis kuulutas kõigile, et mäss on alanud. Nii toimisid esivanemad, nii tehti ka nüüd. Kogu Põhja-Eesti lõi kihama. Eestlaste vabadusvõitlejate salgad tungisid nüüd mõisadesse, et oma põliseid vaenlasi ja rõhujaid hävitada. Kogu maa käidi risti-rästi läbi ning surmati sakslased ja muud rõhujad, kes kätte saadi. Mõisad põletati maha. Kõik pidid surema. Mõisnikkude vägivald ja rasked orjused olid rahva hinges sünnitanud ääretu

[1] Käesolev küsimus, nagu palju teisigi Eesti ajaloo alalt, on veel lahtine. Ajaraamatud ei räägi siin ühte keelt.

Eesti kuningate tapmine Paides 1343.

Eesti kuningad ja nende sõdurid keskel. Vasakul langenud sakslane, kes kaitses Järva foogti.

E. Lepsi maal.

viha. Kel korda läks põgeneda, need surid soodes ja rabades näljasurma või hävitati mässusalkade poolt. Mõnedel läks siiski korda eluga Tallinna pääseda. Ka Padise klooster võeti ära, pisteti põlema ja mungad hukati. Nii oli maa jälle sakslastest vaba.

Nüüd asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk kuningat. Neile pandi kirjud kuued selga, kuldvööd vööle, kuldkannused jalga ja kullatud kroonid pähe. Juhtide käsutada oli üsna suur sõjavägi. Eesti malev läks Tallinna alla ja asus linna piiramisele. Võidu kindlustamiseks oli Rootsi valitsuse all olevast S o o m e s t abi palutud. Sealt

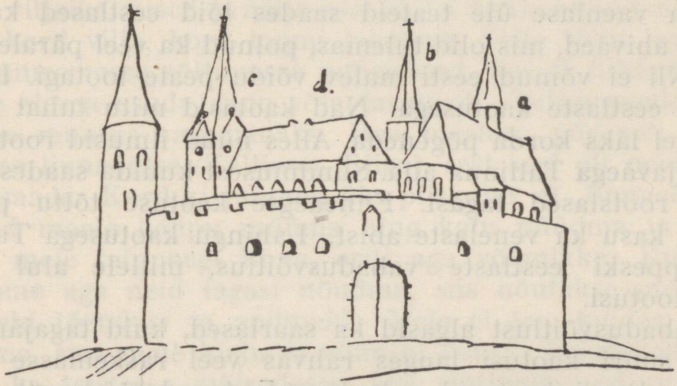

Padise klooster.

lubati suur sõjavägi appi saata, ja eestlased jäid seda ootama. Abi aga viibis, sest mäss algas varemini.

Paide läbirääkimised. Kuningate surmamine. Teada saades eestlaste mässust, ruttas Liivi ordumeister Paidesse, et mässu vaigistada, kuigi Põhja-Eesti ei kuulunud tema võimusesse. Ta kutsus eestlaste juhid-kuningad oma juurde läbirääkimisele. Kuningad ilmusidki paha aimamata kolme sulase saatel ordumeistri juurde, sest saadiku isik oli seni olnud ikka puutumatu. Pealegi ootasid eestlased abivägesid. Algasid läbirääkimised. Ordumeister küsinud, miks nad kõik sakslased surnuks löönud. Selle peale vastanud üks kuningaist: „Me oleme sulle kaevanud oma häda ja raskusi ja ülekohut, mida me oleme kannatanud rüütlite ja aadli poolt, ning ennemini tahame tõesti kõik surra, kui niiviisi end lasta hävitada, ning tõusime kättetasuks, mida aga iialgi poleks sündinud, kui sa meile vähegi õigust oleksid lasknud osaks saada.“ Selle

asemel, et eestlaste kuningatega antud ausõna kohaselt kui omavääriliste ga ümber käia, andis ordumeister käsu neid vangistada. Seda kuuldes said kuningad vihaseks ja nõudsid, et neid vabastataks ning lastaks oma sõjaväe juurde. Ordumeister ei mõelnudki kuningate soovi täita. Nad hukati ühes oma kaaslastega. Arvatavasti piinati neid enne, et nad avaldaksid sõjasaladused. Nii langesid eestlaste kuningad valelikkuse ja inetu sõnamurdmise ohvriks, ning eesti malev jäi juhatajateta. Sakslased seda õieti ihkasidki: juhatajateta eestlaste sõjaväest polnud raske jagu saada.

Mässu lõpp. Samal ajal viibis eesti peavägi Tallinna all ja piiras linna. Sinna liikusidki nüüd ordumeistri väed. Tugeva vaenlase üle teateid saades lõid eestlased kartma. Rootsi abiväed, mis olid tulemas, polnud ka veel pärale jõudnud. Nii ei võinud eesti malev võidu peale lootagi. Lahing lõppes eestlaste kaotusega. Nad kaotasid mitu tuhat meest. Paljudel läks korda põgeneda. Alles nüüd ilmusid rootsi laevad sõjaväega Tallinna alla. Sündmusest kuulda saades pöördusid rootslased tagasi. Enneaegse kaotuse tõttu polnud mingit kasu ka venelaste abist. Lahingu kaotusega Tallinna all lõppeski eestlaste vabadusvõitlus, millele alul pandi suuri lootusi.

Vabadusvõitlust algasid ka saarlased, kuid tagajärjetult. Peale suuri kaotusi langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Peagi kustusid vabaduse lootused jäädavalt. Arvatakse, et kogu mässu ajal on eestlased kaotanud ligi 30—40 tuhat meest.

Taani kuningas, kel raske oli Põhja-Eestit valitseda, müüs selle varsti ordule ära. Nii lõppes ka taanlaste valitsus Eestimaal.

1. Miks oli Taanile alluvais mais eestlaste olukord eriti raske? 2. Millal oli Jüriöö vabadusvõitlus? 3. Loenda Jüriöö mässu ebaõnnestumise põhjusi? 4. Mis sa arvad, mispärast algasid eestlased mässu varemini, kui kavatsetud? Kuidas mõjus mässu enneaegne algus tema saatusse? 5. Mille poolest oli Jüriöö vabadusvõitluse puhul sakslaste tegevus inetu?

4. Eestlaste seisukord pärast Jüriöö vabadusvõitlust.

Eestlased langevad sunnismaisusesse. Peale ebaõnnestunud Jüriöö vabastusvõitlust langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Maksude ja orjuste arv kasvas ühes mõisade arvu suurenemisega. Kõik läänimehed muutusid aja jooksul mõisnikeks. Maksud läksid kirikule (kümnis) ja mõisnikule. Viimasele maksude maksmine toimus vakustekaupa, kus-

juures tarvitati vakuraamatuid, kuhu nõutavad maksud üles tähendati. Vakuseks nimetati sellist talude- või ka küladegruppi, mis pidi üheskoos õiendama oma maksud. Ülleskirjutamise eest olid talupojad kohustatud erilist tasu (kirjutusraha) maksma. Vakuraamatutest on näha, et talupoeg maksis mõisnikule makse nii rahas kui ka loonus. Teo hulk hakkas kiiresti suurenema. Enne Jüriöö vabastusvõitlust tegi talupoegade enamik ainult mõne päeva tegu aastas. XV s. aga pidid talupojad mitmel pool juba aasta otsa teol käima. Peale hariliku teotegemise mõisus olid talupojad kohustatud veel vooris käima, sõjaväeteenistusest osa võtma ja mõisa ka käsitöölisi saatma. Talupoja kitsikust kasvatasid sagedased viljaikaldused ja nälja-aastad. Ta hakkas nüüd mõisniku käest kord vilja, kord loomi laenama. Selle tõttu langes ta ikka suuremasse sõltuvusse mõisnikust, kes ei lubanud teda teisale elama asuda enne võla tasumist. Talupoegade põgenemine muutus sagedamaks. Hea meelega põgeneti suurematesse linnadesse (Tallinna, Riiga), sest seal oli neid raske kätte saada. Kord kirjutanud üks piiskopp, et „linnaelanikud tulevad maale kaupu müüma ning kalu püüdma ja meelitavad meie talupoegi linna, eriti aga võlgnikke. Kui meie hakkame aga neid tagasi nõudma, siis nõutakse meilt igasuguseid tõendusi ja andmeid. Meie ei tea, kuidas peame vastama, sest meie kirju ja sõnu ei usta." Talupojad põgenesid ka teistesse mõisadesse, kus elutingimused paremad. Mõisnikud jõudsid varsti otsusele, et nad niisugusel teel talupoegadest ilma jäävad. Olid ju talupojad ainukesed mõisamaade harijad ja mõisniku toitjad. Põgenemise ärahoidmiseks leppisid mõisnikud viimaks kokku ja lubasid jooksikuid talupoegi tagasi nõuda. Nii kinnitati talupoeg maa külge ja kaotati täielikult tema liikumisvabadus. Seega sai talupoeg sunnismaiseks. Samal ajal omandasid mõisnikud enesele koguni õiguse talupoja elu ja surma üle[1]. Kõige sellega käis kaasas kurikuulus rauaproov. Kaebealune pidi tulise raua kätte võtma ja selle tüki maad edasi viima. Jäi paljas käsi rauast kõrvetamata, oli kaebealune süütu. Paavstide keelust hoolimata pidasid isandad rauaproovist, koledast inimeste piinamisest, ikkagi kinni.

Eestlaste majanduslik ja hariduslik olukord. Uutes oludes muutus rahva elu kitsaks, õieti talumatuks. Orjused ja maksud käisid üle jõu. Nälg tungis sageli majja. Üks loss,

[1] Vt. H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik I, lk. 100.

kirik ja klooster ehitati teise järel. Mõisa põllud laienesid alatasa. Talupoeg pidi leppima metsa- või madalate soomaadega. Orjus võttis rahvalt aja ja jõu. Iseseisvuseajal eestlased puudust ja nälga ei tundnud, nüüd said nad seda tihti tunda. Muutusid ka eluruumid. Iseseisvuseajal olid eluruumid rehetoast lahutatud, nüüd asuti pimedasse ja suitsusesse rehetarre elama, mis ähvardas rahvalt võtta silmanägemise ja kogu tervise. Kitsais oludes püüti ka kitsaste ruumidega läbi ajada. Suuremate ja lahedamate hoonete ehitamise jaoks ei jätkunud jõudu. Kohati ei ehitatud üldse vaesuse tõttu saunagi. Seesugusel korral viheldi rehetoas. Iseseisvuseaja suurist, ilusaist ja rahvarikkaist küladest, millest jutustavad ajaraamatud, jäid järele ainult varjud.

Sakslaste meie maale tulek ei tõstnud eestlaste haridust kuigi palju. Rängas sunnismaisuses elades jäi eestlaste edenemine seisma. Pealegi olid rahva ja maa vallutajad sakslased ise vähese haridusega, iseäranis ordurüütlid ja läänimehed. Neilt polnud midagi õppida. Rohkem haritud olid küll vaimulikud, kuid ka need hoolisid rahvast vähe. Rahva keelt nad ei tundnud ega tahtnudki seda õppida. Nii jäi usuõpetus rahvale päris võõraks ja paganausu kombed püsisid edasi. Paganausu jumalaid, pühi hiisi, puid jne. austati nüüd salaja. Eestlased õppisid sakslastelt küll üht ja teist, kuid sellest polnud tegelikult mingit kasu. Nad tegid telliskive, õppisid seinu müürima, nägid, kuidas suuremaid maju ehitati jne., kuid enesele paremaid elamuid ehitada nad ei suutnud. Kõik tarbeasjad tehti endiselt puust. Kui iseseisvuseajal olid eestlastele Lääne-Euroopa kaubad kättesaadavad, siis nüüd mitte. Oma vaesuse pärast ei jõudnud nad neid osta. Tõsiselt õppida võisid eestlased ainult munkadelt. Nende juures nägid nad paremat põlluharimist, õppisid kasvatama aed- ja puuvilja ning tegema mõningaid käsitöid. Linnakodanikelt õppisid nad samuti vähe, sest nendega puututi vähe kokku. Ei olnud midagi müüa, ei suudetud ka midagi osta.

1. Missugused olid talupoegade kohustused mõisniku vastu? 2. Mispärast langesid eestlased majanduslikesse raskustesse? 3. Mispärast tehti eestlased sunnismaiseks? 4. Mis oli rauaproov? 5. Kuidas mõjus pärisorjus eestlaste elujärjesse? 6. Kas ja mida võisid eestlased õppida valitsevalt rahvalt? 7. Mis sa arvad, kas oleks riikliku vabaduse juures eestlaste oskused ja teadmised kasvanud kiiremini kui võõraste valitsuse all või mitte? Katsu põhjendada oma arvamist!

5. Wolter von Plettenberg.

Tülid. Wolter von Plettenberg. Ordu läks uusi maid juurde saades veelgi tugevamaks. Tülid vaimulikkude ja ordu vahel kestsid vanaviisi ikka edasi. Neid uuendati iga pisemagi asja pärast. Seepärast on orduaeg igasuguste tülide ja nägelemiste aeg. Samal ajal, kui Liivimaal tülid ei tahtnud lõppeda, kasvas Venemaal tugevaks Moskva suurvürsti-riik. Moskva valitsejad vallutasid rea teisi väikesi vene riike, nende hulgas ka Pihkva ja Novgorodi. Viimased asusid ordumaade naabruses. Üks Moskva riigi valitsejaist, Joann III, ehitas 1492. a. Narva jõe kaldale ordulossi vastu kindluse, Ivanilinna. See pidi heaks toetuspunktiks olema sõja korral orduga. Venelaste siht oli vallutada Liivimaa ja välja jõuda Läänemereni, mis võimaldaks läänepoolsete rahvastega kergemat suhtlemist ja kauplemist.

Venemaa poolt läheneva hädaohu suutis kõrvaldada mõneks ajaks ordumeister Wolter von Plettenberg. Tema vaigistas Liivimaa seisuste tülid ja laskis maa kaitseks rea kindlusi ehitada. Plettenbergi mõjul lubasid peapiiskopp ja piiskopid maa kaitseks oma sõjamehed välja saata. Kui vene väed Liivimaa piiresse tungisid, löödi nad orduvägede poolt tagasi. Pihkva ligidal Smolina järve kaldal kaotasid vene väed 1502. a. otsustava lahingu. Rahu tehti esialgu 6 aastaks, mida hiljemini pikendati mitu korda. Nii algas Liivimaal pikem rahuaeg.

Pärast Plettenbergi surma puhkesid tülid vaimulikkude ja ordu vahel uuesti. Neid suurendas veel usu-uude, mis levis ka Liivimaal.

1. Miks oli orduaeg Liivimaal kestvate sisetülide ajaks? 2. Milline vürstiriik muutus Venemaal võimsaks? 3. Millist sihti taotles Joann III? 4. Milline oli Plettenbergi tähtsus ordu ajaloos?

IV. Uus aeg.

A. Suured leiutised ja avastused.

1. Suured leiutised.

Samal ajal (XV s.), kui meie kodumaal rahvas orjastati ja maa isandad võimu pärast tülitsesid, algas Lääne-Euroopas leiutiste ja avastiste aeg, mis tõi palju uut rahvaste ellu.

Sõjapidamisviisi muutis hoopis teiseks p ü s s i r o h i, mida hakati (araablaste eeskujul) tarvitama Euroopas arvatavasti XIV sajandil. Keskaja loss ei pakkunud siit peale enam kuigi head kaitset sõja korral, sest püssirohuga purustati ka kõige tugevamad müürid. Alul tarvitati püssirohtu ainult kahurites. Need olevat teinud nii suurt müra, et kardetud „taevalaotuse kokkuvarisemist". Hiljemini hakati püssirohtu tarvitama ka püssides, mille tõttu nool ja amb oma tähtsuse kaotasid. Samuti kaotas oma tähtsuse rüütliite ratsavägi, mille asemele astus püssidega jalavägi. Püssid olid küll alul väga rasked ja suured, kuid siiski oli nende abil võimalik vaenlast tabada kaugema maa tagant. Püssirohul oli suur tähtsus ka majanduslikus elus, näit. kaevandustes.

K o m p a s s i leiutamisel oli suur tähtsus laevasõidu alal. Seni liikusid laevad ainult ranna läheduses. Magnetnõela tunti küll üsna varakult (araablaste kaudu), tegeliku tähtsuse omandas ta alles XIV sajandist peale. Alul pistetud magnetnõel korgist läbi ja heidetud vette, mis ei andnud aga mingisuguseid tagajärgi: vee liikumine ei lasknud magnetnõelal võtta kindlat sihti. Viimaks paigutas itaallane Gioja (džooja) magnetnõela kinnisesse karbikesse, mille peale olid tähendatud neli ilmakaart. Siit peale hakkasid merimehed sõitma ka lahtisele merele, mille tagajärjel laevasõit muutus tihedamaks ja kaubitsemine elavamaks. Uus kompass näitas sõitjaile alati kindlat sihti ja oli neile abiks teelt eksimise puhul.

T r ü k i k u n s t i leiutamisel oli määratu suur tähtsus rahvaste vaimses elus. Loomanahast pärgamendi asemele võeti ristisõdade ajast peale küll paber tarvitusele, kuid siiski

olid raamatud liiga kallid, sest käega kirjutamine nõudis palju aega. Seetõttu polnud laiemale rahvahulgale raamat üldse kättesaadav. Nõudmine kirjanduse järele kasvas aga järjekindlalt. Keskajal oli olemas peaasjalikult vaimulik kirjandus, mis rääkis usust, usklikkudest ja inimese õndsakssaamisest. Usk ja vaimulik kirjandus võis inimesi köita ainult teatava ajani. Keskaja lõpul tekivad uued vaated ja huvid. See sünnib kõige pealt Itaalias, kus õitses omal ajal vana rooma

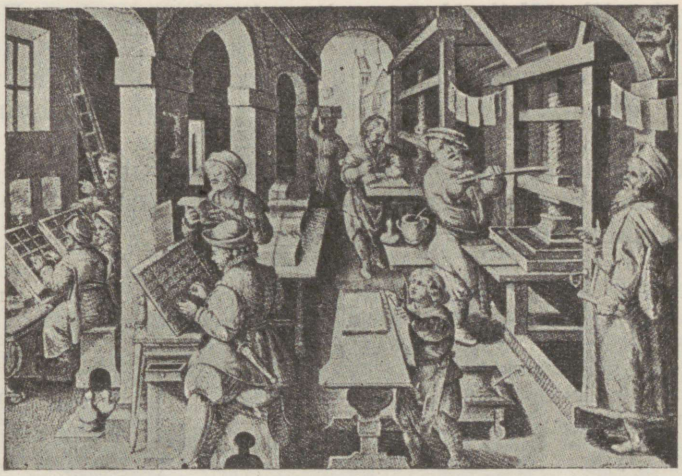

Raamatuid trükkimas.

haridus ja kus võrsus rikas kaupmeestekiht. Põhja-Itaalia kaupmehed liikusid Euroopas ja Idamail, mille tõttu nende silmaring laienes ja nende huvid usust võõrdusid. Ühes jõukusega ja elava suhtlemisega kujunesid uued vaated ka teistel linnakodanikkudel. Nõuti vabamat elu ja tunti huvi vaimse töö järele. Eriti suur oli seltskonna huvi vana aja kirjanduse ja kunsti vastu, mis vaba usu mõjust. Uued haridusesõbrad kogusid suure usinusega vana aja kunstitöid (näit. kujusid, ehteasju, nõusid) ja käsikirju, mis olid laiali pillatud mööda kloostreid. Eriti huvitas neid ilukirjandus ja ajalugu, sest nende uurimine teeb inimese täielikumaks, vabamaks. Kirjeldatud uut kultuurivoolu nimetatakse humanismiks, sest uut voolu huvitas kõik see, mis puutus inimesse. Keskaja kirik aga nõudis, et inimene unustaks kogu ilmliku elu ja elaks ainult usule ja kirikule. Humanismiga kasvas haritlaste arv ja tarvidus raamatute järele.

Kuidas hõlbustada raamatute paljundamist? See oli küsimus, mida püüti lahendada. Alul lõigati terved leheküljed puusse. Need kaeti musta värviga ja suruti pärgamendile või paberile. Siiski jäi raamat kalliks, sest väljalõikamine oli raske töö ja lehekülgedekaupa koos lõigatud tähti võidi ainult ühe raamatu trükkimiseks tarvitada. Hiljemini hakati tähti üksikult lõikama. Sellele mõttele tuli Johan Gutenberg (1450. a.), kes alul valmistas üksikuid tähti puust, siis tinast. Samuti hakkas ta ka trükipressi tarvitama, mille abil oli võimalik tähti ühetasaselt paberile suruda. Esimene raamat, mis Gutenberg oma kodulinnas, Mainzis, trükkis, on piibel. Siit peale langesid raamatuhinnad tunduvalt ja raamat sai kättesaadavaks kõigile. Seetõttu võis ka humanism kiiresti levida ja uusi sõpru juurde võita. Mis üks inimpõlv kirjanduse, kunsti ja teaduse alal saavutas, selle võis ta nüüd raamatute abil järgnevale põlvele edasi anda. Nii oli trükikunsti leiutamisel hiiglasuur tähtsus.

1. Millal hakati Euroopas tarvitama püssirohtu? Millise murrangu tekitas see sõjaasjanduses? 2. Millal hakati tarvitama kompassi ja milline oli selle tähtsus? 3. Kuidas tekkis humanistlik vool ja mida ta taotles? 4. Kuidas ja millal leiutati trükikunst? Kes oli leiutaja? 5. Kujutle, milliseid muudatusi tekiks meie elus, eriti koolielus, kui kaoks äkki maailmast trükkimiseoskus?

2. Suured avastused.

Portugallaste leiukäigud. Teatavasti muutus ristisõdadega kaubanduslik suhtlemine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel väga elavaks. Suuremal arvul voolas igasuguseid kaupu Euroopa turule. XV sajandil hävitasid türklased Bütsantsi (Ida-Rooma) riigi, tungisid Balkani poolsaarele ja tõrjusid itaalia kaupmehed Idamailt peaaegu välja. Neist enestest ei saanud aga tõsiseid vahemehi Idamaa ja Euroopa vahel. Kaubahinnad kasvasid mitmekordseks. Hakati otsima uut teed Idamaale, nimelt rikkasse Indiasse, millest räägiti kui imemaast, kus olevat külluses kulda, kalliskive, elevandiluud jne. Arvati, et on võimalik Indiasse pääseda ümber Aafrika ida poole purjetades. Portugallased jõudsid Madeira saarteni, kust edasi sõita ei julgetud. Arvati, et ekvaatori piirkonnas on hirmus kuumus, meri täis koletisi ja inimesi ei ela seal üldse. Lõppeks saadi neist kartusist üle. Julge merimees Bartholomeus Diaz sõitis poolitaja sihis edasi, jõudes Aafrika lõunaneemeni, millele nimeks anti Healootuse neem.

Mõne aja pärast kujunes mõte tüürida Aafrikast ida poole, kus asub India. Vasco da Gama lahkuski 1497. a. Lissabonist, jõudes Healootuse neemeni, ja purjetas sealt ida poole, jõudes pika, vaevalise reisu järel Indiasse Mosambiki randa. Siit jõudis ta Kalkutta sadamasse (1498). Tagasi jõudnud Lissaboni, tõstis kuningas Vasco da Gama aadliseisusse. Esimesele India reisule järgnesid teised. Portugallased vallutasid Indias ühe linna teise järel, mille tõttu India

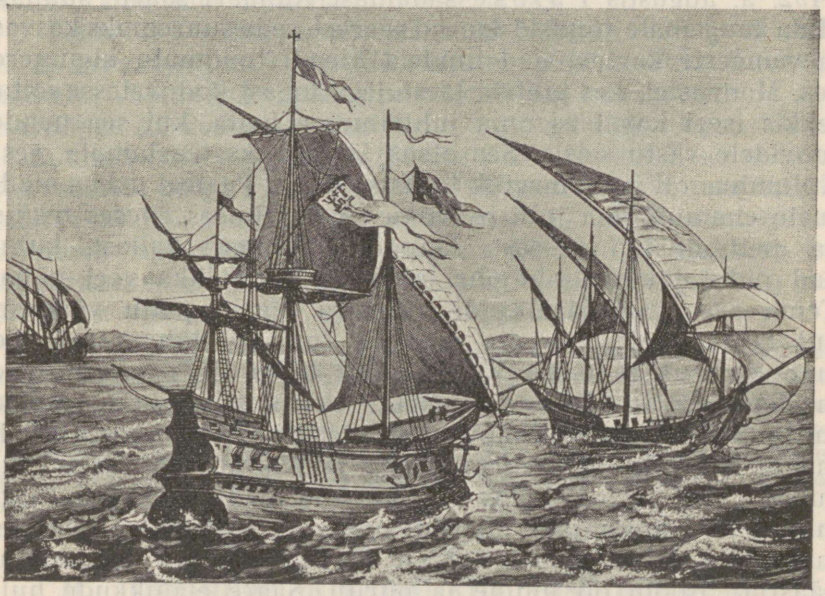

Kolumbuse laevad: St. Maria, Pinta, Nina.

kaubandus läks nende kätte. Ka Molukki saared läksid hiljemini portugallaste võimusesse.

Lissaboni voolas nüüd määratul arvul mitmekesiseid kaupu: kalliskive, metalle, kulda, vürtse ja maiustoite. Siia ei jäänud need kaubad peatuma, sest Portugali ja teiste maade kaupmehed vedasid need laiali üle kogu Euroopa.

Kolumbus. Kolumbus oli itaallane. Ta sündis Geenuas (1446) ja käis juba poisikesena kaugeil merereisudel. Meheeas asus ta Madeira saartele elama, kus saarlased temale jutustasid, et meri lääne poolt ajavat randa puid, mida saarel ei kasvavat. See kinnitas tema arvamust, et lääne poole sõites võib jõuda Aasia idaranda. Tema ja paljud teised uskusid tol ajal juba, et maakera on ümmargune. Kolumbus val-

mistas hästi läbi mõeldud plaani ja esines ettepanekuga Geenua valitsuse ees. See jäi tagajärjetuks. Sama saatus sai osaks ta ettepanekule ka Portugali kuninga juures. Viimaks leidsid Kolumbuse kavatsused poolehoidu Hispaania kuninganna Isabella juures, kel korda läks oma abikaasat, kuningas Ferdinandi, uue mõtte poole võita. Kolumbus nimetati nende maade asekuningaks, mis ta mõtles lääne poole sõites leida. Temale anti kolm väikest laeva, millega ta lahkus 1492. a. augustis Palose sadamast Kanaari saarte suunas. Mida kaugemale jõudsid laevad saarest, seda suuremaks kasvas laevameeste kartus: nad tundsid hirmu tundmatu ulgumere ees. Madrustel, kes tahtsid laevadega tagasi koduvetesse sõita, tekkis isegi kavatsus oma juhti merre heita, kui see nende soovidele vastu seisis. See otsus jäi õnneks teostamata, sest Kolumbus oli neile tarvilik tagasisõidulgi. Pealegi uskus madruste enamus oma juhi osavusse. Kolumbuses eneses tekkis ka pettumustunne, sest Jaapani (Zipangu) kallast, kuhu nad pidid jõudma oktoobri aluks, polnud ikka veel näha. Tema arvamuse järel pidi maakera olema palju väiksem kui ta tõepoolest on, ja meretee Indiasse lühem kui tee mannermaad mööda. Varsti nähti linde, mis merimeeste meeleolu tõstis. Meeste julgustamiseks ja tähelepanu mujale juhtimiseks lubas Kolumbus suure tasu esimesele, kes märkab maad. Nii vahtisid madrused ööd ja päevad tundmata kaugusse. „Maa! Maa!“ kõlas 11. okt. ühe madruse suust. Järgmise päeva hommikul jõudsid avastajad Guanahani saarele, mille Kolumbus nimetas San Salvadoriks (lunastaja, päästja). Rõõm oli üldine ja piiritu. Saare elanikkude hulgas võttis aga maad hirm, sest valged inimesed olid neile tundmatud. Nii pea kui nad nägid, et võõrad on nende vastu heatahtlikud, kadus hirm jalamaid. Nad sammusid lähemale ja silmitsesid eurooplasi suure huviga. Kolumbus ja ta madrused nimetasid punanahkseid pärismaalasi indiaanlasteks, sest nad arvasid, et viibivad Aasia idarannal. San Salvadori saarelt sõitis Kolumbus teistele saartele (näit. Kuuba, Haiti). Varsti peale seda reisis Kolumbus tagasi Hispaaniasse, kus teda suurte auavaldistega vastu võeti.

Kolumbus võttis veel mitmed reisud ette ja käis ka Lõuna-Ameerikas. Huvi uue ilma vastu oli Hispaanias väga suur. Väljarändajaid oli palju. Need olid Kolumbuse peale kadedad ja tõstsid tema vastu rea süüdistusi. Kuningas lõi kartma, et Kolumbus väga võimukaks ja hädaohtlikuks muutub. Tagajärg oli see, et Kolumbus kuninga usalduse kaotas.

Oma viimased päevad elas ta vaesuses, vaatamata oma suurtele teenetele. Ta suri 1506. a. kaasaegseist unustatuna.

Kolumbus ja kaasaegsed arvasid, et on üles leitud Aasia idarand. Varsti aga selgus, et leitud maa taga on veel suur meri, ookean. Hispaanlane Ferdinand Magalhães (l. mahhaljaangs) sõitis Tulemaa saarest mööda ja tegi esimese reisu ümber ilma (1519—22). Amerigo Vespucci (l. vesputši) nime järele, kes avaldas esimese Uus-ilma kirjelduse, hakati Uus-ilma nimetama Ameerikaks.

Ameerika avastumisel oli suur tähtsus rahvaste elus. Kaubandus muutus siit peale palju elavamaks. Palju kulda ja hõbedat voolas Euroopasse, mis soodustas kaubavahetust, sest Euroopas oli keskajal rahast suur puudus. Elava kaubanduse tõttu arenes kiirsammul ka tööndus. Euroopa rahvad muutusid seetõttu palju rikkamaks. Õpiti tundma merd, uute maade taimestikku ja loomastikku, rikastades sel teel loodusteadust. Esimene reis ümber ilma tõendas kõigile, et maakera on ümmargune, mida sel ajal väga paljud ei uskunud. Ka see oli suur samm edasi inimsoo vaimses arengus.

1. Miks otsiti XV s. mereteed Indiasse? 2. Loetle suuri avastajaid ning nende avastusi! 3. Millal avastati Ameerika? 4. Millise sihiga sõitis Kolumbus üle ookeani läände? 5. Milliseil saartel ja maadel käis Kolumbus? 6. Mispärast nimetas Kolumbus Ameerika pärismaalasi indiaanlasteks? 7. Mispärast suri Kolumbus vaesuses? 8. Missugune oli maade avastamise mõju Euroopale? 9. Kes tegid esimese reisu ümber maailma? 10. Kust on tulnud nimi Ameerika?

B. Usu-uude ja katoliiklik vastupuhastus.

1. Kirikuelu rike. Martin Luther.

Kirikuelu rike. Humanism, suured leiutised ja avastused toimusid kõik peaaegu ühel ajal. Nad tõid palju uut Euroopa rahvaste ellu. Algas vaimne ja majanduslik tõus, mis kestis pikemat aega. Uued vaated kujunesid ka usu- ja kirikuelu suhtes. Vaimulikud, nagu ordurüütlid ja läänimehedki, elasid alistatud rahva tööst. Jumalateenistus vaimulikke palju ei huvitanud. Hoolitseti eeskätt selle eest, et saada rahvalt rohkem sissetulekuid. Käidi hoolega ühe mõisniku juurest teise juurde ja lasti end hästi sööta ja joota. Meeleldi nähtud külalisteks olid harilikult need kirikuõpetajad, kes mõistsid hästi lõbusalt aega viita. Rahva harimine ja ristiusus kasvatamine jäi sel kombel üsna kõrvaliseks asjaks. Lõbusat ilmlikku elu elasid kõik, nii ülemad kui ka

alamad vaimulikud. Samasugune oli lugu ka teistes maades, näit. Saksamaal. Ka siin oli kirikuelu rikki läinud. Vaimulikud hoolitsesid kõige pealt oma sissetulekute ja lõbusa elu eest. Piiskoppide käes oli palju maid. Neid harisid talupojad, kes piiskopile ka maksusid maksid. Vaimulikud ise aga riigile oma maade pealt mingisuguseid maksusid ei maksnud. Küll pidid kõik maaomanikud ja põlluharijad kirikule veel kümnist maksma. Kõik see sünnitas pahameelt.

Pahameelt tekitasid ka teised asjaolud. Nagu meie maal Riia peapiiskopp ja piiskopid võitlust pidasid orduga, nii pidasid Rooma paavstid võitlust võimu pärast kuningate ja keisritega. Nad sundisid valitsejaid oma sõna kuulma ja tahtsid sel teel saada kogu ilma juhtijaiks. Võitlus võimu pärast ja lõbus tore ilmlik elu nõudsid suuri summasid. Kuidas neid saadi? Piiskoppidelt võeti makse ja kirikuameteid müüdi raha eest. Kes rohkem maksis, sai koha. Et kõigest sellest ei jätkunud, hakati ka patte raha eest andeks andma. Valmistati pattude andeksandmise ehk päästukirju, mida mungad müüsid ja rahvas hea meelega ostis. Igal patul oli oma kiri ja hind. Mida raskem patt, seda suurem maks. Andeksandmiskirju müüdi isegi nende pattude jaoks, mis inimene vahest kunagi hiljemini juhtub tegema. Sel teel said paavst ja piiskopid suuri sissetulekuid. Kerge vaevaga rikkusi saades hakkasid kõrgemad vaimulikud toredat ja kõlvatut elu elama. Lodevus ja kõlvatus valitses ka alamate vaimulikkude — preestrite juures. Kõlvatu elu tungis ka kloostri müüride vahele munkade juurde. Rahvas jäeti aga üsna unustusse. Selle õpetamine ja kasvatamine oli vaimulikkude arvamuse järele igav töö. Nõuti ainult väliste usukommete täitmist. Õpetati, et inimene võib õndsaks saada, kui ta nii- ja niipalju palveid päevas loeb, Pühamaal käib ja Jeesuse haual palvetab, pühade inimeste rõivaid ja luid ostab. Pühade inimeste jäänustel pidi olema imet-tegev jõud. Viimaks tuli siis ka veel õpetus, et raha eest võib pattusid andeks saada. Kõik need väärnähtused sünnitasid usklikkude juures suurt pahameelt.

Usu-uude algus Saksamaal. Martin Luther. Saksamaal Wittenbergi linnas elas ülikooliprofessor Martin Luther, kes kauemat aega oli olnud mungana kloostris. Kui ka Wittenbergis hakati müüma pattude andeksandmise kirju, ei võinud Luther enam vaikida. Ta seletas avalikult, et inimene võib õndsaks saada ainult usu läbi ja oma patte kahetsedes. Rahvast õpetatagu ainult pühakirja põhjal.

Lutheril oli palju vastaseid. Neid kutsus ta enesega vaidlema ja lõi 1517. a. 95 vaidluslauset üles Wittenbergi kiriku uksele. Tol ajal oli viisiks vastaseid avalikult vaidlema kutsuda. Lutheril oli ka palju poolehoidjaid. Neile toetudes hakkas ta väärõpetusi ja -pruuke kirikust välja heitma ning nõudis, et

Martin Luther.

jumalasõna õpetataks rahva keeles. Seni oli see sündinud enamasti ladina keeles. Lutheri õpetuse poolehoidjaid kutsuti protestantideks, sest nad vaidlesid ehk protestisid riigivõimu vastu, mis ära keelas uue usuõpetuse levitamise. Nii saigi alguse usu-uude.

Usu-uude leidis laialist poolehoidu kõigi seisuste juures. Vürstid, krahvid ja rüütlid lootsid uuest usust enesele majanduslikke paremusi. Nad püüdsid saada kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maid, sest Luther niisuguseid maid ei tunnustanud, lugedes neid ülearusteks ja usuga vähe kokkukõlas olevateks. Haritud linnakodanikud olid samuti huvitatud kloostrite varandustest. „Halvad ajad! Aastast aastasse läheb elu ikka viletsamaks!“ seletasid orjustega koormatud talupojad. Talupoegadelt oli võetud õigus metsast puid raiuda, kala püüda ja heinamaid vabalt tarvitada. Kui Luther rääkis rahvale ristirahva vabadusest, siis said sellest talupojad aru maises mõttes. Kihutajate mõjul hakkasid talupojad mässama, püstitades rea nõudmisi, mis olid kokku võetud 12 punkti. Olgu neist siin nimetatud ainult järgmised: 1) kümnisemaksu vähendatagu, 2) küttimise ja kalapüügi õigus antagu tagasi, 3) maksusid vähendatagu ja pärisorjus kaotatagu jne. Viimases punktis oli öeldud, et talupojad taganevad neist nõudmistest, mis pole kokkukõlas pühakirjaga. Talupoegade mäss, nagu seda arvata võis, suruti maha. Suur osa saksa vürstidest võttis Lutheri õpetuse omaks, pani selle oma riikides maksma ja sai vaimulikkude maade omanikuks. Küllalt leidus ka neid, kes katoliku kirikule truuks jäid. Nii jagunes Saksamaa kahte leeri: ühelt poolt katoliiklased, teiselt poolt protestandid. Vahekorrad muutusid ikka teravamaks, mille tõttu puhkes verine kodusõda, mis 30 a. jooksul laastas killustatud Saksamaad.

Peale Lutheri, kuid temaga ühel ajal, algasid võitlust katoliku kirikuga Ulrich Zwingli ja Johann Calvin. Mõlemad teotsesid Šveitsis. Calvini õpetusele rajatud usku hakati nimetama reformitud usuks. See levis Šveitsis, Hollandis ja kohati Inglis- ja Prantsusmaal. Lutheri usk leidis laialist poolehoidu Põhja-Saksamaal, Rootsis, Taanis ja teistes Põhjamaades.

1. Milles avaldus kirikuelu rike keskaja lõpul? 2. Millal esineb Luther oma vaidluslausetega? Mille vastu olid need sihitud? 3. Mida õpetas ja nõudis Luther? 4. Miks pooldasid Lutherit: a) vürstid, krahvid, rüütlid, b) linnakodanikud, d) talupojad? 5. Mispärast tõstsid saksa talupojad mässu ja millega see lõppes? 6. Milliseid usu-uuendajaid tead sa peale Lutheri? 7. Kus levis Lutheri ja kus reformitud usk?

2. Usu-uude Eestis.

Usu-uude tungib meie maale. Mõne aasta pärast tungis uus usk ka Liivimaale ja leidis elavat poolehoidu. Vaimulikkudega oldi siin sama vähe rahul kui Saksamaalgi.

Isegi pattude andeksandmise kirju müüdi siin, näit. Pirita kloostri juures, suuremate kirikupühade ajal. Uus usk leidis tõsist poolehoidu kõige pealt linnades. Linnakodanikud elasid karskemat elu kui vaimulikud ja teised seisused. Laiskust, hooletust või kõlvatut elu võis nende juures vähe leida. Sellepärast lõid nad ka kohe usu-uude poole, mis hukka mõistis kõlvatu elu. Pealegi olid linnakodanikud teistest enam haritud. Kõrgema hariduse tõttu leidis uus usk siin suuremat

Melchior Hofmann.

arusaamist ja vastuvõtmist. Ka ihkasid linnad kloostrite maid ja muid varandusi enestele saada. Nad teadsid, et uus usk ei tunnustanud kloostreid ja luges nad täiesti ülearusteks.

Usu-uude Tallinnas. Riia oli kõige suurem ja rikkam kaubalinn Liivimaal. Ta asus lõuna pool ja oli nõnda Saksamaale lähemal kui Tartu ja Tallinna. Riias leviski kõige pealt usu-uude ja tungis sealt põhja poole, Tallinna ja Tartu. Tallinnas hakkas 1524. a. endine munk Johann Lange oma kaaslastega luteri usku kuulutama. Ta nõudis,

et väärpruugid kirikust kaoksid, rahvast pühakirja põhjal õpetataks ja jumalateenistust ka eesti keeles peetaks.

Uut usuõpetust kuuldes voolasid inimesed hulgana kirikutesse. Nad purustasid seal altarid, pühad pildid, kujud ja ristid. Osa kirikuvarandust võeti kaasa. Taheti hävitada endine usk. Linnavalitsus oli usu-uude poolt, kuid nõudis valjult, et kirikute varandused toodaks tagasi. Ta pani linnas kerge vaevaga rahu maksma, ja uus usk sai kiiresti kogu linnarahva usuks. Kloostrid pandi kinni, nende varandus võeti linnale ja mungad pidid linnast lahkuma.

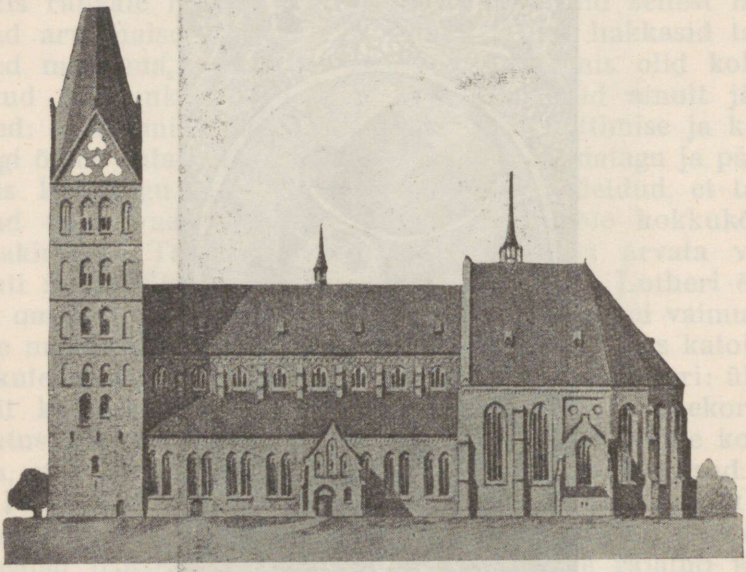

Tartu toomkirik endisel kujul.

Usu-uude Tartus. Palju mässulisemalt levis uus usk Tartus. Siin hakkas jumalateenistust uues vaimus pidama kasuksepp Melchior Hofmann. Tema rääkis lihtsalt ja arusaadavalt, kuid üleskihutavalt. Kui piiskopi lossiülem tahtis vangistada Hofmanni, sai rahvas vihaseks ja hakkas all-linna kirikuid ja kloostreid üle võtma. Preestrid aeti välja, pildid ja kujud purustati või põletati turuplatsil, ja Hofmann pandi jutlust pidama. Kloostrites tehti samuti. Mungad ja nunnad sunniti lahkuma. Nunni kästi peale selle veel mehele minna ja teiste inimeste moodi elama hakata. Viimaks tuli järg ka tugeva toomkiriku kätte. Seda oli kaitsemas lossiülem. Rahvahulgad liikusid Toomile. Algas kiriku piiramine.

Võitluses said mitmed sakslased ja eestlased surma. Viimaks taganes lossiülem oma meestega lossi ja jättis kiriku saatuse hooleks. Rahvas purustas kiriku ukse, see ei pidanud löökpalgi tugevaile hoopidele kuigi kaua vastu. Algas rüüstamine. Jeesuse ja pühade meeste kujud hävitati. Pildid ja muud kaunistised kas purustati või põletati. Sellega ei lõppenud

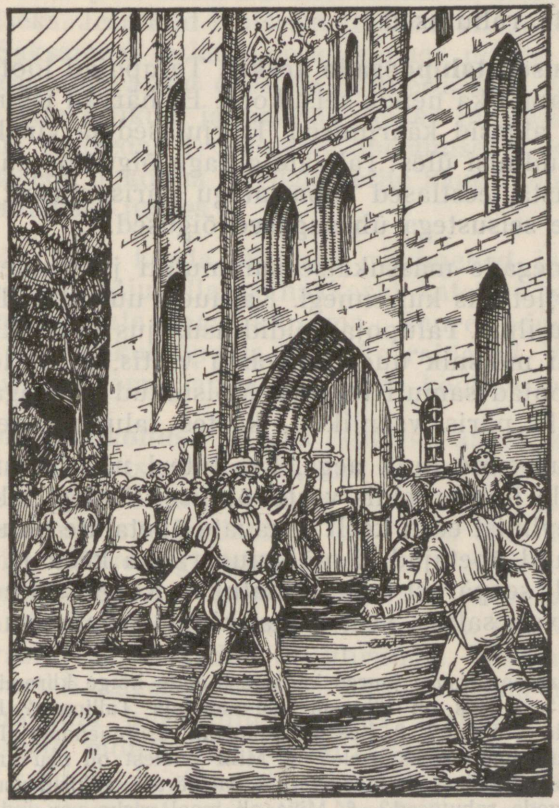

Usu-uuendajad Tartu toomkirikut piiramas.

veel rahva viha. Loss oli veel võitmata. Kahurid seati üles ja ähvardati loss maatasa teha. Nüüd astus linnavalitsus vahele ja võttis lossi oma kaitse alla. Rahva vaigistamiseks kutsuti Tartu uus jutlustaja, kes ligi kuu aega uue õpetuse kohta selgitusi andis. Hofmann kaotas poolehoiu ja pidi Tartust lahkuma.

Siit peale hakkas linnavalitsus ise kirikuelu korraldama. Ta pani kloostrid kinni ja keelas rahval katoliku kirikus

käimise. Nii pääseski uus usk Tartus võidule. Aegamööda leidis see vastuvõtmist ka teistes linnades.

Omakasu pärast lõid usu-uude poole ka mõisnikud, läänimehed. Nad lootsid, et uue usu maksmahakkamisega Liivimaal kaovad siit ka katoliku usu piiskopid, kes olid nende isandad. Mõisnikud olid uue usu vastu siiski palju leigemad kui linnakodanikud. Selleks mõjusid osalt kaasa talupoegade rahutused.

Rahutused talupoegade keskel. Talupojad lootsid, et uue usuga paraneb ka nende seisukord. Et härrad ise midagi ette ei võtnud, algasid käärimised. Harjulased ja virulased seadsid rea nõudmisi üles: rahvale antagu õigus õpetajaid valida ja lahti lasta, eestlased vabastatagu pärisorjusest ja antagu neile teiste seisustega ühesugused õigused.

Talupoegade mässukatse summutati ja nende seisukord jäi sama viletsaks kui ennegi. Ka uuest uuendatud usust jäid nad esialgu ilma. Talupojad pidid usuasjus mõisnikkude järele käima: kui mõisnik uue usu vastu võttis, pidid loomulikult tema talupojad samuti tegema. Mõisnikud olid aga hiljemini uuele usule päris vaenlikud, kartes talupoegade rahutusi.

Möödus enne hulk aega, kui luteri usk mõisnikkude ja talupoegade juures leidis vastuvõtmise. Pealegi takistas maal uue usu levimist eesti keelt oskavate õpetajate puudus. Saksamaalt tulnud õpetajad ei mõistnud rahva keelt ja nende jutlused jäid seepärast arusaamatuks. Kõige selle tagajärjel pidas rahvas salaja veel kaua kinni paganausu kombeist.

1. Missuguse seisuse juures leidis usu-uude kõige kiiremini poolehoidu ja mispärast? 2. Kes oli tähtsam usu-uuendaja Tallinnas? Kuidas pääses seal usu-uude võimule? 3. Kes oli tähtsam usu-uuendaja Tartus? Kunas pääses siin usu-uude maksvusele? 4. Mille poolest oli usu-uude mõisnikele meeldiv ja mille poolest ebameeldiv? 5. Mispärast tekkisid usu-uude tulekul meil talupoegade rahutused? 6. Miks oli maal raske usu-uude teostamine?

3. Katoliiklik vastupuhastus.

Jesuiitide ordu. Usu-uude tõttu läks rooma-katoliku kirikul palju maid kaotsi, mis vähendas katoliku kiriku mõju ja sissetulekuid. Hakati abinõusid otsima usu-uude vastu. Kõige pealt nõuti vaimulikkudelt kohusetruud ja vaga elu. Sellest ei olnud küllalt katoliku kirikule ta mõju tagasivõitmiseks. Usklikud katoliiklased Ignatius Loyolaga eesotsas asutasid

(1540) jesuiitide ordu. Jesuiidid tõotasid kõik teha, mis paavst käsib, minna igale poole, kuhu paavst neid saadab. Seda lubasid nad teha vastuvaidlematult. Nad ei elanud teiste munkade eeskujul kloostrites, vaid liikusid seltskonnas, olid igasugustes ametites, püüdes end maksma panna ja kiriku huve kaitseda. Jesuiidid käisid põhimõtte järele: „Otstarve pühitseb abinõu." Neile olid kõik abinõud lubatud üldsihi saavutamiseks. Jesuiidid teotsesid Itaalias, Hispaanias, Prantsusmaal, Saksamaal ja ka meie kodumaal, millest tuleb juttu hiljem. Jesuiidid valisid enestele mitmesugused elukutsed ja olid väga ettevõtlikud ja agarad. Siiski püüdsid nad eriti kahes sihis teotseda: 1) noorsoo õpetamise ja kasvatamise alal, 2) pääseda õukonna ja riigiametite kaudu mõjule kuningate ja valitsuste juures.

See läks neil korda. Mitmed riigimehed ja valitsejad sattusid nende mõju alla ja hakkasid katoliku kiriku huve kaitstes protestante taga kiusama. Suure eduga töötasid ka nende koolid, kus õpetus hästi korraldatud. Väga paljud vanemad saatsid oma lapsed jesuiitide koolidesse.

Inkvisitsioonikohus. Teiseks tähtsaks abinõuks oli katoliku kirikul inkvisitsioonikohus, mis asutati juba ammu enne usu-uudet. Selle kohtu ülesanne oli kirikust taganemisele piiri panna. Inkvisitsioonikohtul oli õigus igat inimest arteerida kõige väiksemagi kahtluse korral. Vangistatuid piinati kõige tigedamal kombel (näit. tulise raua ja hõõguvate süte abil), et nad oma mõtted üles tunnistaksid. Oli vangistatult soovitav vastus käes, saadeti ta tuliriidale, küsjuures surmaohver rõivastati valgesse rõivasse, mida ilustasid näit. kuradikujud. Tuliriidal hukkamine toimus avalikult, et rahvast sundida järele mõtlema ja hirmu tundma. Inkvisitsioonikohtul oli suur mõju. Ta valvas ka kirjanduse järgi. Koostati keelatud raamatute nimestik. Nende lugejaid ootas kõige valjem karistus. Sel teel mõjus katoliiklik vastupuhastus halvavalt Euroopa kirjandusele, mis näitas suurt tõusu humanismi mõjul.

1. Missugused kaks tähtsat abinõu olid katoliku kirikul usu-uude vastu võitlemisel? 2. Millal asutati jesuiitide ordu? Milline oli ta siht ja tööviis? 3. Kuidas teotses inkvisitsioonikohus? 4. Mispärast mõjus katoliiklik vastupuhastus halvavalt Euroopa kirjandusele?

D. Vene-Liivi sõda ja orduvalitsuse lõpp.

1. Orduriigi siseolud.

Tülid. Uus usk tõi meie kodumaa ellu uued tülid. Linnad olid usu-uude poolt, vaimulikud aga vastu. Nad nõudsid koguni kirikuid ja kloostreid ja nende varandusi tagasi. Linnad ei tahtnud sellest aga midagi kuulda. Ka läänimehed sattusid linnakodanikkudega tülli: nad tahtsid kloostri maadest ja muust varandusest osa enesele saada. Linnad hoidusid truult kokku ega mõelnudki vastasele järele anda. Neid julgustas osalt see, et ordumeister uue usu levimisele tõsiseid takistusi ei teinud. Suuremaid tülisid sel ajal ei tekkinud. Ka sõdu ei olnud teiste riikidega. Rahu kestis pikemat aega. See kõik oli ordumeister Plettenbergi teene. Ta oli kõige targem ja osavam Liivi ordumeistritest.

Seisuste elu orduaja lõpul. Peale Plettenbergi surma (1535. a.) läks seisukord Liivimaal halvemaks. Tülid võtsid jälle hoogu. Ordu ja peapiiskopi tülide tagajärjel tekkis koguni kodusõda. Maa kaitsest ei mõelnud enam keegi. Elati ainult iseenesele. Maad võttis äärmine lõbutsemine, liigne söömine ja joomine, laiskus ja lodevus. Ordurüütlid, mõisnikud ja vaimulikud ei teinud muud kui aina lõbutsesid. Käidi küttimas, ratsutamas, korraldati mitmesuguseid mänge ja sõideti ühest pulmast ning pidult teise. Ordurüütlid käisid peale selle veel hea meelega Venemaal riisumas ja tapmas. Aadli pulmapidudel oli riid ja kaklemine harilik. Riidlejad haarasid tihti ka mõõgad ja taplus algas. Pidulistest kaotas mõni pea, teine käe või jala. Inimese elul polnud mingit väärtust ega tähtsust.

Suurt lõbu, toredust ja uhkust ajasid taga ka linnakodanikud. Toredamaid pidusid peeti harilikult suurte pühade — jõulu, lihavõtte ja nelipühade — ajal.

Suuremaiks ja tähtsamaiks pidudeks olid pulmad. Nende ajal püüti hiilata. Igaüks ehtis end, kuidas mõistis ja suutis. Kõige enam ehtisid end naisterahvad. Kanti leopardi-, nirgi- ja ilvesenahku. Tanuehted ja kaelakeed olid hõbedast, kullast ja kalliskividest. Kuldsõrmused kiirgasid kõigil sõrmedes, ühtedel oli neid vähem, teistel rohkem. Neiud kandsid hõbe-, kuld- ja pärlpaelu. Üks tolle aja kirikuõpetaja kirjutas: „Kui kellegi käes oleks see kuld ja hõbe, mis lihtkodaniku naine ja tütar meie ajal pulmas seljas kannab, võiks ta sellega kaunikest kauplust pidada ja end ühes naise-lapsega parajal viisil elatada.“

Joomis- ja raiskamishaigus hakkas külge ka talupojele. Tol ajal oli viisiks, et talupojad maksid mihklipäeva ajal oma iga-aastast maksu. Samaks ajaks pidid talupojad valmistama oma härrale ka peo. Seda pidu kutsuti vakuseks. Kui maksud makstud, algas ühine lõbutsemine. See seisis õllejoomises, mida ohtralt pruulisid nii mõisad kui talupojad. Joodi üksteise võidu, kuni mõistus kadus. Talupojad korraldasid suvel ka enestevahelisi pidusid. Õllejoomist ja prassimist edendasid mõisnikud veel sel teel, et nad omakasu pärast kirikute juures lasksid müüa pühapäeviti õlut. Jumalateenistus jäi nii hoopis kõrvaliseks asjaks. Talupojad läksid lõbusas meeleolus kirikusse ja jätkasid siin oma kärarikast jutuvestmist. Õpetaja sõnu võis vaevalt kuulda. Mõisnikud, nähes õllemüügi tulu, asutasid viimaks päris kõrtsid kirikute juurde. Need olid tuntud kirikukõrtsid. Veel praegugi leiame kõrtse kirikute juurest.

1. Missugused vastuolud valitsesid Liivimaal orduaja lõpul? 2. Millised halvad püüded esinesid seisuste elus orduaja lõpul? 3. Kirjelda liivimaalaste priiskavat elu orduaja lõpul?

2. Vene-Liivi sõja põhjused. Sõja algus.

Vene-Liivi sõja põhjused. Kuidas orduriigis elati, polnud saladus. Naabrid jälgisid sündmusi siin hoolega. Iseäranis teravalt olid valvel venelased. Nad nägid, et orduriik polnud enam nii tugev kui Plettenbergi ajal. Sõjaväge ei suurendatud ega korraldatud, kindlusi ei ehitatud. Selle asemel ainult lõbutseti.

Samal ajal valmistas end hoolega sõja vastu Moskva suurvürstiriik, kus valitses Joann IV Julm. Osteti kahureid, püssirohtu ja muud sõjamoona. Seda müüsid venelastele salaja koguni orduriigi kaupmehed.

Venelaste siht oli oma riigipiire Läänemereni laiendada. Nad tahtsid läänepoolsete rahvastega vabalt kaubelda ja suhelda. Seni takistasid venelaste kauplemist Liivimaa linnad, piiskopid ja ordu. Linnad tahtsid, et kauplemine toimuks ainult nende kaudu. Ei lastud ka sõjakunsti tundjaid, käsitöölisi ega meistreid, keda venelased Saksamaalt palganud, oma maast läbi.

Nii oli sõjaks tõsiseid põhjusi. Pealegi seletasid venelased ettekäändena, et Tartu piiskopkond ei olevat maksnud maksu, mida see vana lepingu põhjal pidavat maksma. Et liivimaalased venelaste nõudmisi ei täitnud, algas Joann IV Julm sõda orduriigi vastu.

Sõja algus. Vene väed ilmusid Narva ja Pihkva poolt üle piiri jaanuari lõpul 1558. a. Algasid rasked ajad Liivis. Ordumeister käskis küll juba varakult linnu ja maakondi sõjavägesid korraldada ja maakaitseks valmis olla, kuid see jäi tagajärjetuks. Ei aidanud ka korduvad manitsused. Mõisnikele ja rüütlitele meeldis tol ajal palju enam lõbutsemine. Suur osa maa aadlist oli Tallinnas koos pulmapidul, mida korraldati suure toreduse ja hiilgusega. Võõraid oli palju üle maa kokku tulnud. Seletati, et „seda pulmapidu mäletavad veel lapsed ja lapselapsed". Vaenlase ilmumine ja maa rüüstamine pulmalisi palju ei kohutanud. Nad pidutsesid suure kiitlemisega edasi. Joodi innukalt õlut ja lubati üksteise võidu maha lüüa nii- ja niipalju vaenlasi. Kui pulm oli möödas, ei saanud pulmalistest maa kaitsejaid. Nad põgenesid mitte ainult venelaste, vaid ka kuuskede ja põõsaste eest, pidades viimaseid vaenlasteks. Et maa täiesti lahti oli, tungisid vaenlase väed vabalt sisemaale, riisudes ja põletades Tartu- ja Virumaal. Külad ja alevid tehti maatasa. Vili ja loomad riisuti. Mida ei suudetud kaasa võtta, see hävitati. Loomad aeti küünidesse ja pisteti siis küünid põlema. Nii hävis kõik. Mõisnikud leidsid varju lossides ja linnades, kuid rahvas sinna ei pääsenud. Kõige enam kannatas Tartumaa[1]. Tartu oli palju rahvast kokku voolanud. Kõik ei pääsenud linna ja muist pidid jääma linna vallikraavidesse. Külm, nälg ja venelased, kes Tartu alla jõudsid, hävitasid neist suurema osa. Kõike seda nägid linlased pealt, kuid ei suutnud midagi tõsisemat ette võtta. Vaenlane leidis Liivis siin-seal küll vastupanu, kuid see kõik oli juhuslik ja jõuetu. Ta lahkus Liivimaalt veebruari lõpul tühiste kaotustega ja rikkaliku sõjasaagiga. Vangiviidud inimesed müüdud orjadeks. Teisi piinatud kõige metsikumal kombel. Mõned seotud peergude vahele ja süüdatud põlema. Nii lõppes venelaste rööv- ja rüüsteretk, mida rahvas ei suutnud nii pea unustada.

1. Millised olid Vene-Liivi sõja põhjused? 2. Millal algas Vene-Liivi sõda? 3. Miks võisid Vene väed takistamata rüüstata Liivimaad?

3. Tähtsamad linnad langevad venelaste kätte.

Narva langemine. Venelastele oli siit peale selge, kui nõrk ja jõuetu on orduriik. Moskva tsaaril Joann IV Julmal kujuneb nüüd kavatsus vallutada kogu Liivimaad. Ta hakkab uut väge Liivi piirile koondama ja kõige

[1] 31. jaanuarist 10. veebruarini rüüstasid ja põletasid vene väed (eriti tatarlased — „peninukid") Rõngu, Rannu, Kongota, Kärkna ja Laiuse ümbruses, siis Järvas, lähenedes Paidele, ja 10. veebr. Rakvere all.

pealt Narva sihis, sest Narva oli Liivi tugevam eelkants idas. Pealegi oli Narva tähtis kaubanduslikult, sest tema kaudu avanes väljapääs Läänemerele.

1558. a. kevadel hakkavad venelased Jaanilinnast Narva linna pommitama. Linna seisund oli raske: puudus raha, laskemoon ja toitained. Väljast ei suutnud keegi otsustavat abi anda. Ühe linnas tekkinud tulikahju ajal õnnestus vaenlastel vallutada linna. Püsima jääb veel esialgu loss, kuid peab siiski alistuma laskemoona ja toitainete puudusel. Linna elanikke ja lossikaitsejaid lubati lahkuda ja varandus kaasa võtta, välja arvatud kahurid.

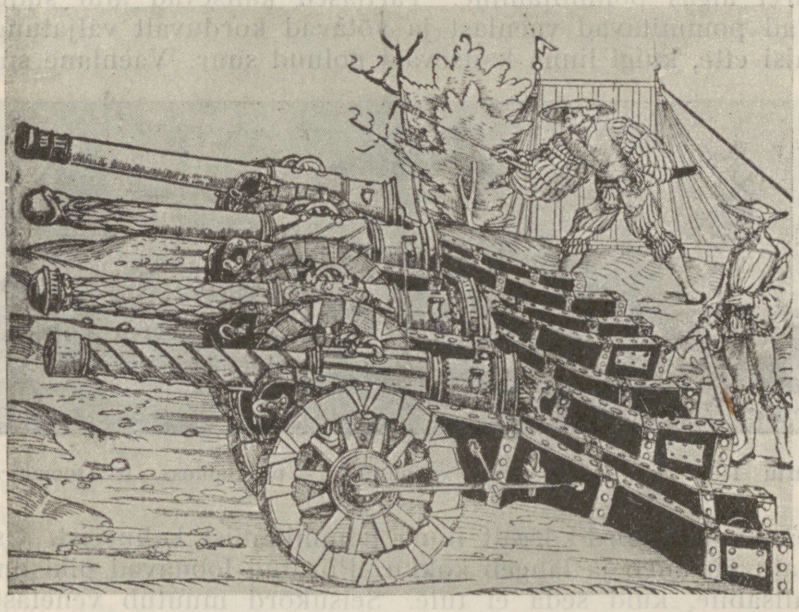

Kahureid XVI sajandist.

Narva lossi langemisega, mida peeti üheks tugevamaks, kujuneb tsaaril kindel otsus Liivimaad täielikult alla heita.

Pisut hiljem langesid vaenlaste kätte ka Toolse, Rakvere ja Vasknarva, kust rüütlid ja mõisnikud olid lahkunud juba varakult.

Vastseliina langemine. Peale Narva langemist teotsevad venelased Lõuna-Eestis. Moskva tsaari käsul lahkub Pihkvast mitmekümnetuhandeline sõjavägi, et vallutada Vastseliinat, Kastret ja Tartut. Vene väed asuvad eeskätt Vastseliina piiramisele. Viimast oli kaitsemas 80 palgasõdurit ja salk talupoegi Jürgen Uexkülli juhatusel. Vaenlased lõid üles „7 võimsat laagrit" ja tõid hulk raskeid kahureid. Ometi kaitses Uexküll kantsi imestustäratava vaprusega. Üks kaitsetornidest oli juba purustatud ja müüri avaus tekkinud, aga keegi ei mõtelnudki alistumisele. Viimaks kujunes siiski teisiti. Ümbrusest lossi põgenenud hirmunud inimeste mõjul hakkasid sõdurid mässama. Nad nõudsid ähvardades, et loss vabatahtlikult vaenlase kätte antaks. Lossiülem oli sunnitud oma elu päästmiseks sõdureile järele andma. Loss antakse vaenlastele üle ja Uexküll lahkub oma poolehoidjatega.

Ordumeister jätab sündmusest teada saades Kirepi, kus ta oma vägedega asus, maha ja laseb sealsed kindlused maha põletada. Suure vaevaga jõuab ta viimaks Valka, jättes Tartu saatuse hooleks.

Tartu langemine. Nüüd oli järg Tartu käes. Vahepeal vallutatakse Emajõe-äärne Kastre kindlus, mida olid kaitsemas 40 palgasõdurit.

Paar päeva hiljemini (8. juulil) jõudsid vene väed juba Tartu alla. Kolmandal päeval oli linn ümber piiratud, mille järel algas pommitamine. Tartlased kaitsevad alul südilt. Nad pommitavad vaenlast ja võtavad korduvalt väljatungimisi ette, kuigi linna kaitsevägi polnud suur. Vaenlane suu-

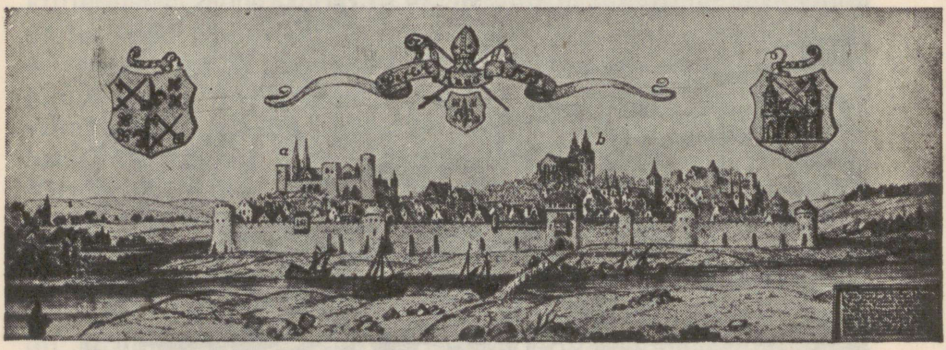

Tartu 1553. a. Emajõe poolt vaadates: a — piiskopiloss, b — toomkirik.

rendab aga kord-korralt linna pommitamist kahureist. Osa maju puruneb ja langeb kokku. Piiratud loodavad pikisilmi välisabile, kuid seda ei tule. Seisukord muutub venelaste ülevõimu tõttu ikka halvemaks ja rahutegemise mõtte pooldajate arv kasvab alatasa. Selleks loob hea pinna ka vene väepealiku ettepanek, mille järele lubatakse tartlastele „suurvürsti armu ja rahu, kui nad alla annavad; kui aga mitte, siis ei pidavat väiksemgi laps ellu jääma". Kui viimaks teade tuli, et ordumeister ei suuda abi anda, otsustasid kodanikud peaaegu üksmeelselt alistuda. Linnanõukogu algas rahuläbirääkimisi. Nõuti, et venelased oma usku peale ei sunniks, linna ja linlaste varandust ära ei võetaks ja kohtupidamise õigus säilitataks, kodanikke Venemaale ei saadetaks, neid vabalt kaubelda lastaks ja mõõdud ja kaalud endisteks jäetaks. Tartu piiskopp nõudis, et temale jäetaks Kärkna kloostер ühes maadega, rahvaga ja kohtupidamise õigusega. Vene vägede juhataja oli varsti kõigi tingimustega nõus, et linn võimalikult rutem alistuks.

18. juulil anti Tartu üle vene väepealikule Peeter Šuiskile. Kes ei tahtnud linna jääda, võisid vabalt lahkuda, nende hulgas ka piiskopp. Ta läks vene sõjaväelaste saatel kogu oma varandusega Kärknasse, kust ta hiljemini vangina Moskvasse saadeti.

Venelaste sõjasaak oli võrdlemisi suur. Nende kätte langes kaugelt üle 500 kahuri, palju püssirohtu ja tina. Varustise pärast oleks linn võinud veel kaua vastu panna. Peale selle läks vaenlase valdusesse veel palju raha ja väärtasju, mis oli peidetud kas eramajades või kirikutes ja surnuaedadel hauakivide ja mälestussammaste all. Need varandused olid arvatavasti suuremalt jaolt põgenejate omad. Kui linnakodanikud oleksid kõik venelaste kätte langenud rikkused sõjapidamiseks ohverdanud, poleks ei kaitsevägedest ega varustisest puudu tulnud. Üldiselt toimis vene vägede juhataja oma aja kohta küllalt inimlikult. Ta püüdis sellega kaasa aidata, et ka teised Liivi linnad ja kindlused Tartu eeskujul vabatahtlikult alistuksid.

Sõda kestab edasi. Rida losse alistub vastupanekuta[1]. 1559. a. teevad mõlemad pooled vaherahu kuueks kuuks. Venelased on küllalt järeleandlikud, sest lõunas on tatarlased uuesti sõjategevust alustanud. Ordu kasutab seda aega sõjajõudude kogumiseks. Maapäev kutsutakse Riiga kokku, kus otsustatakse võtta kõigilt maksu kindlaksmääratud korra järele. Maksusid toodi nüüd palju korralikumalt ja hoogsamalt[2]. Ka ilmusid sõjamehed pea kõigist Liivimaa osadest. Venelaste õnneks aga algavad Liivis vastuolud ja väejuhatuse tülid, mis edaspidist tegevust halvab ja kõik head lootused nurja ajab. Ka alaline rahapuudus mõjus selleks kaasa.

Härgmäe lahing. Vene väed avaldavad hiljemini jälle hoogsat tegevust. Nad laastasid maad kord siin, kord seal[3]. Seal tuleb teade ordu laagrisse, et vene väed on ilmunud Härgmäe

---

[1] Vaenlane vallutab Rõngu, Kongota, Rannu, siis Porkuni lossi, Rakvere ja Toolse. Augusti lõpul ilmuvad juba vene väesalgad Tallinna lähedusse. Tõsisemat vastupanu leidsid venelased ainult Rõngu ja Tõravere all (Tartumaal), kus nad põgenema lüüakse. 1559. a. teotsevad vene väed Järvas.

[2] Taluperemehed maksid enese eest 1 mark, perenaise eest $^1/_2$ marka. Peale selle oli peremees kohustatud maksma ka teiste kodakondsete eest.

[3] Põltsamaa ja Härgmäe ümbruses, Ruhjas ja Karksis, Tarvastus, Harjus ja Järvas; Rapla, Kuimetsa ja palju teisi mõisu põletatakse maha. Sama saatus saab osaks küladele ja ka Kose kirikule. Isegi vili olevat põldudelt maha niidetud laastamise otstarbel.

ümbrusse. Arvati, et need on ainult väikesed eelväed. Ordu väerühm, umbes 500 ratsanikku, tungib 2. aug. 1560. a., keskpäeval, kui vaenlane parajasti puhkas, neile peale. Varsti selgus aga, et see oli Viljandi poole liikuv suurem sõjavägi, umbes 12000 meest. Hõlpsa vaevaga piiravad venelased liivi väesalga ümber ja purustavad selle peaaegu täielikult. Vähestel läheb korda põgeneda. See oli raske löök Liivile, sest siin sai surma ja langes vangi palju kõrgemaid väepealikuid.

Härgmäe lahing tegi ordu ja kogu Liivimaa seisundi väga raskeks. Siit peale ei suuda orduvägi enam välivõitlusi pidada. Ta kaitseb end ainult veel lossides.

Viljandi langemine. Nüüd liiguvad vene väed takistamata Viljandi suunas edasi: osa läheb Helme ja Karksi kaudu, osa põhja poolt Põltsamaa kaudu. Viljandi lossi peeti tol ajal võitmatuks. Ta oli looduslikult hästi kaitstud. Loss oli kõrgel kohal, idas ja läänes piiras teda järv. Peale selle ümbritsesid lossi sügavad kaitsekraavid ja kahekordne vall. Ka oli kindlus hästi varustatud kahurite ja laskemoonaga.

Nii pea kui vene väed Viljandi alla jõudsid, algas selle piiramine. Ehitati rida kindlustatud kohti, kust võidi edukalt linna pommitada. Need asusid linnale niivõrt lähedal, et „võis kiviga Viljandi kindlusse visata". Algas linna ja lossi laskmine nii süüte- kui ka teiste kuulidega. Mitmepäevase pommitamise järel purunesid kohati linnavallid. Kuid linna ära võtta tormijooksuga ei suutnud vaenlased siiski. 300-meheline kaitsemeeskond lõi kõik pealetungid edukalt tagasi.

Venelased suurendavad selle järel kord-korralt pommitamist. Neil läheb korda süütepommidega linnas mitmes kohas tulikahjusid tekitada. Tuli kandub ühelt majalt teisele. Viimaks põles linn peaaegu täielikult maha, püsima jäid ainult üksikud majad. Öeldu tagajärjel lõid linna kaitsevad sõdurid kartma ning sundisid endise ordumeistri Fürstenbergi vaenlasele alistuma, kuigi lossis oli veel küllaldaselt sõjavarustist, näit. 450 kahurit, palju müüripurustajaid ja muud sõjavarustist.

Viljandi langemine augustikuus 1560. a. oli suurim kaotus liivimaalastele. Nad kaotasid võitlusetuju ja lootuse vaenlast maalt täielikult välja tõrjuda.

Viljandi langemise järel vallutavad venelased vastupanuta Tarvastu, Ruhja ja Põltsamaa. Siit kavatsetakse minna Tallinnat piirama. Vahepeal teotseb osa vägesid Pärnu alal, rüüstates ja põletades mereäärseis kalameestekülades. Siit liigutakse Läänemaale, mis seni püsis vaenlasist puutumata

ja kuhu oli toodud varjule palju varandusi. Vaenlased liiguvad takistamata, toimides teel vana harjunud kombe järele.

Varsti on nad juba Harjus, peatudes Harku mõisas. Tallinna piiramisele veel ei asuta, sest linna väesalgad astuvad vaenlasele julgesti vastu. Asutakse küll Paide piiramisele. Mitmenädalase ägeda, kuid tagajärjetu pommitamise järel loobutakse ka sellest. Lossipealiku seletuse järgi lastud kord 36 pommi ühe ainsa korraga linna, nii et ükski aken ega katus pole lossis terveks jäänud. Lossist leitud peale venelaste lahkumist 3000 raudkuuli, 523 kivikuuli, mille raskus ulatus 18 leisikani, ja ligi 300 süütepommi. Peale äpardunud Paide piiramist loobus vene vägi ka Tallinna piiramisest. Osa vene sõjajõududest isegi lahkub Liivist. Kogu talve jooksul võtavad venelased ette ainult väikesi röövretki Järvas ja Sakalas.

Talurahva rahutused. Ordu elujõud oli otsas. Rida tähtsaid linnu ja losse oli läinud vaenlase kätte. Eesti talurahva kaitsemisest ei võinud enam juttugi olla. Talupojad hakkasid nüüd oma huvide kaitset taotlema. Nende seisukord oli läinud äärmiselt viletsaks. Rasked maksud ja mõisa raske tegu käis üle jõu. Pealegi tõi sõda palju raskusi ja viletsusi kaasa. Alaline omavoli, röövimine väesalkade poolt, väeteenistus ja küüdikohustised lõpetasid talupoja kannatuse. Nad tõstsid Harjus, Virus ja Läänes mässu ja asusid Koluvere lossi piirama, kuhu oli põgenenud ümbruskonnast palju mõisnikke. Talupojad arvasid olevat paraja aja tulnud, et aadli võimu hävitada ja end hoopis vabaks teha. Mäss suruti aga, nagu endistelgi kordadel, veriselt maha. Sakslased suutsid küll kaitseta ja sõjariistadeta talupoegade mässu maha suruda, maad kaitseda aga mitte. Nad polnud selleks ette valmistunud. Kogu aeg ja jõud kulutati lõbutsemiseks ja omavahelisteks tülideks.

1. Millised tähtsad linnad langesid venelaste kätte? 2. Milline lahing raskendas eriti ordu seisukorda? Millal oli see lahing? 3. Kuidas katsusid talupojad oma olukorda Vene-Liivi sõja ajal parandada? Millised olid selle katse tagajärjed?

4. Sõja lõpp. Ordu maade jagamine.

Sõja kestel pöördusid Liivi võimumehed abipalumisega mitme välisriigi poole, kuid tagajärjeta. Nähes, et orduriik langemisel, müüs Saaremaa piiskopp üsna varakult oma maad Taani kuningale. Nii läksid Taani kätte Saare- ja Läänemaa. Neile osteti juurde veel Tallinna piiskopi maad.

Kõik need maad andis Taani kuningas oma vennale hertsog Magnusele.

Et ordu oli äärmiselt nõrk ja jõuetu, alistus Tallinna 1561. a. ühes Harju-, Järva- ja Virumaa aadliga Rootsi kuninga Eerik XIV valitsusele.

Sõja ajal pöörduti mitmel korral Poola kuninga poole ja paluti temalt toetust. Ordurüütlite keskel oli koguni erakond tekkinud, kes püüdis Liivimaad alistada Poola valitsusele. Selle erakonna juht oli ordumeister Kettler. Ta arvas ainult sel teel võimalikuks orduriiki jagamise eest hoida ja oma isiklikke huvisid kaitseda. Kettleril ei läinud siiski korda Liivimaad tervelt Poola riigile kindlustada. See sai ainult Kura- ja Liivimaa. Need maad läksid Poola kätte 1561. a. lepingu põhjal. Ordumeister, peapiiskopp ja teised ülemad vandusid Poola kuningale truudust. Liivimaa põhja pool Väina jõge läks otseteed Poola kätte, kuna Kuramaa jäeti ainult Poola ülemvalitsuse alla. See anti läänimaana Kettlerile poolasõbralikkuse eest valitseda. Tartu piiskopkonna maad ja Narva linn ühes ümbrusega jäeti venelastele. Nii langes 1561. a. orduriik ja ta maad läksid mitme valitseja kätte.

1. Millal lõppes meil orduaeg? 2. Kes oli viimne ordumeister ja kelle huvisid ta kaitses orduriigi jagamisel? 3. Kes said orduriigi uuteks peremeesteks? 4. Kelle kätte andis Taani kuningas meie kodumaal omandatud maad? 5. Loenda sisemisi ja väliseid põhjusi, mis viisid orduriigi langemisele!

Järelsõna.

Käesolev töö ilmub seitsmendas trükis. Ta süsteemis pole tehtud muudatusi, küll on aga tehtud ümberpaigutusi ja parandusi käesoleva töö kuuendamas trükis, vastavalt eesti ajalooteaduse uutele seisukohtadele eestlaste elu-olu käsitelus Vana-Liivimaa liitriigi ajastul. Raamat on varustatud kordamis- ja juhtivate küsimustega, mis peaksid soodustama ainestiku läbitöötamist ja ka omandamist õpilaste poolt.

Palun lugupeetud õpetajaid minule lahkesti teatada raamatus märgatud puudusist ja vajalikkudest muudatusist aadressil: Tartu, Poeglastegümnaasium, Riia t. 121. Tänan ette tehtavate näpunäidete ja sooviavaldiste eest.

Tartu, 1936.

J. Adamson.

Sisukord.

Lk.

I. Eelajalooline aeg . . . . . 3—33

A. Kivi- ja pronksiaeg . . . . . 3—13

1. Mis räägib meile rahvaste minevikust.
2. Kiviaeg.
3. Pronksiaeg.
4. Kuidas tekkisid esimesed inimeste ühingud.

B. Muistne Eesti iseseisvuse aeg . . . . . 13—33

1. Meie esivanemad tulevad Läänemeremaadele.
2. Eestlaste tööst rahuajal.
3. Eestlased sõdimas.
4. Eestlaste usk ja ühiselu korraldused.

II. Vana aeg . . . . . 34—103

A. Kreeklaste ajaloost . . . . . 34— 72

1. Kreeklastest ja nende usust.
2. Kreeklaste tähtsamad riigid Sparta ja Ateena.
3. Olümpia pidud.
4. Kreeka-Pärsia sõjad.
5. Ateena õitseaeg. Perikles.
6. Aleksander Suur.

B. Roomlaste ajaloost . . . . . 72—103

1. Roomlastest vanemal ajal.
2. Vabariiklik kord. Patriitside ja plebeide võitlus.
3. Roomlased saavad Itaalia peremeesteks.
4. Puunia sõjad. Hannibal.
5. Julius Caesar.
6. Keiser Augustus.
7. Lääne-Rooma riigi langemine.

III. Keskaeg . . . . . 104—149

A. Varajase keskaja oludest L.-Euroopas . . 104—113

1. Frangi riik. Karl Suur.
2. Lääniolu.

B. Hilise keskaja oludest L.-Euroopas . . . 113—118

1. Ristisõjad.
2. Linnade tõus. Hansa liit.

D. Eestlaste vabadusvõitlus . . . . . 119—133
1. Tung itta.
2. Sakslased ilmuvad liivlaste maale.
3. Eestlaste vabadusvõitlus.

E. Piiskoppide- ja orduaeg . . . . . 133—149
1. Maa lõplik jagamine. Seisused.
2. Eestlaste seisukorrast uutes oludes.
3. Suur Jüriöö vabadusvõitlus 1343—44.
4. Eestlaste seisukord pärast Jüriöö vabadusvõitlust.
5. Wolter von Plettenberg.

IV. Uus aeg . . . . . 150—172

A. Suured leiutised ja avastused . . . . . 150—155
1. Suured leiutised.
2. Suured avastused.

B. Usu-uude ja katoliiklik vastupuhastus 155—163
1. Kirikuelu rike; Martin Luther.
2. Usu-uude Eestis.
3. Katoliiklik vastupuhastus.

D. Vene-Liivi sõda ja orduvalitsuse lõpp 164—172
1. Orduriigi siseolud.
2. Vene-Liivi sõja põhjused. Sõja algus.
3. Tähtsamad linnad langevad venelaste kätte.
4. Sõja lõpp. Ordumaade jagamine.

A
10179
Tõa.
160 116

HIND 1 KR. 50 SENTI